

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5B030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

1 Тақырып Ежелгі Шығыстағы саяси құқықтық ойлар

Түйінді сөздер: теократия, генезис, мифология, легизм, брахманизм, конфуций ілімі.

Негізгі сұрақтар:

1 Саяси және құқықтық ілімдер қалай пайда болды? Оның қайнар көздері неде? Қайдан шықты? Олардың алғашқы авторлары кімдер? Олардың көзқарастары мен ойлары нені білдіреді? Және кімнің мүддесін қорғайды?

1.2. Ежелгі Үндістандағы саяси және құқықтық ілім мифтік және діни көзқарастар қалай қалыптасты

1.3. Ежелгі Қытай философиясы мен қоғамдық-саяси ойлар

Тезис: 1.1. Саяси және құқықтық ілімдер қалай пайда болды? Оның қайнар көздері неде? Қайдан шықты? Олардың алғашқы авторлары кімдер? Олардың көзқарастары мен ойлары нені білдіреді? Және кімнің мүддесін қорғайды? Осы тәрізді сұрақтарға Ежелгі Шығыс елдеріндегі саяси және құқықтық ілім тарихын оқи бастағанда-ақ тап боламыз және оның адамзат дамуының тарихында ұзақ қайшылықты жолдан өтетінін байқаймыз. Оның пайда болуы рулық қауымның ыдырап, ертедегі таптық мемлекеттердің пайда болуы мен өмір сүрген кезеңіне сәйкес келеді.

Саяси-құқықтық ілімдер алғашқы кезеңде адамдардың алғашқы мифтік көзқарастары негізінде пайда болды. Адамдардың қоғам мен табиғаттағы орны туралы мәселе ежелгі Шығыс және Батыс халықтарында, египеттіктерде, үндістерде, вавилондықтарда, парсыларда, еврейлерде, гректерде, қытайларда, римдіктерде және т.б. халықтардың мифтік аңыздарында көрініс табады.

Мифология - ежелгі адамдардың өзін қоршаған әлемге, дүниеге қатынасы. Бұл кездегі өндіріс қатынастары мен өндіргіш күштердің жетілмегендігінен, бүкіл әлемді, оның заңдылықтарын түсіну өте қиынға соқты. Сондықтан да ежелгі дүние адамдары әлемді екіге бөліп қарады. Оның бірі - өздері өмір сүріп, тіршілік етіп отырған көз алдындағы дүние болса, оның екіншісі - олардан тыс жатқан, сыры белгісіз, өздері көріп тани алмайтын басқа дүние еді.

Мифтік көзқарастардың сипаты, негізінен, болған оқиғалардың қарапайым хабарламалары және бұл оқиғаларға адамдардың бағыныштылығы туралы болып келеді. Яғни, табиғаттан тыс, адамдардың еркі мен әрекетінен жоғары тұратын күш туралы айтылады. Жердегі өмір мен адамдардың іс-әрекеті - құдай ісі деп көрсетіледі. Қоғамдық және мемлекеттік құрылыс, ел билеу мәселесі, адамдардың, адамдар мен құдайлардың өзара қарым-қатынастары, олардың міндеттері мен құқықтары құдай бұйырған әрекетгер ретінде айтылады. Не істеу керек немесе не істеуге болмайтындығы алдын-ала шешілген. Оған қарсы туруға болмайды, ол адамның тағдыры ретінде адамдарды патшалар мен құдайларға бағынышты ретінде көрсетеді.

Мифтік көзқарастарда сонымен бірге болашақ ілімдердің элементтері де кездесетінін, оларды алғашқы адамдар өздерінің тіршілігі мен қызметіне қажетті түрде пайдалана білгенін де айта кеткен жөн. Мифтік аңыздарда адамдарды алғашқыда құдайлардың билегендігі, кейіннен құдайлар адамдарды ел билеу әдістеріне үйретіп, ел билеуді олардың өз қолдарына бергендігі туралы айтылады. Мысалы, Геродот өзінің

шығармасында алғашқы Египет патшасынан б.з.д. V ғасырға дейін Египетте 341 патша мен абыздар ұрпағының өткендігін және оның 11340 жылға созылғандығын жазады. Египет абыздарының айтуынша, елді құдайлар билеген, олар адамдармен бірге өмір сүрген.

Ежелгі еврей халқында адамдарды алғашында құдайлардың билегендігі, ежелгі Қытайда Аспан астындағы билеушінің болғандығы туралы айтылады. Ежелгі Египеттің діни және мифтік аңыздарында әділдік пен заңдылықты, шындық пен жақсылықты құдай-ана Ма-ат жіберіп отыратындығы баяндалады. Египеттіктердегі «ма-ат» ұғымы сияқты ежелгі үндістерде «рта», ежелгі Қытайда «дао», ежелгі гректерде «дике» ұғымдары бар және бұлардың барлығында олар шындық пен әділдіктің елшісі ретінде көрсетіледі.

Ежелгі Египетте «Птахотеп өсиеті» (б.з.д. XXVIII ғ.), «Өлілер кітабы» (б.з.д. XXV-XXIV ғғ.) және т.б. жердегі әлеуметтік-саяси тәртіптер мен заңдар, адамдардың іс-әрекеттері мен өзара қарым-қатынастары құдайдың әділ істері ретінде мақталады.

“Птахотеп өсиеті” кітабында барлық адамдардың табиғи еркіндігі, туа біткен данышпандар мен оқымыстылардың болмағандығы туралы көзқарастар кездеседі. Будда адамдардың мінезқұлқы «ка» принципіне - ізгілікті де қайырымды және еділсіз мінезқұлық. олшеміне сойкес келу қажеттілігі негізге алынады. “Тераклеопольдық патшаның өзінің ұлына айтқан осистінде” (б.з.д. XXII ғ.) құдайларға айтылғат-і мактаулар мсп перғауышның құдайлық билігі туралы соадермен қатар, заң мен еділдікке қарсы ешқандай іс-ерскет жасамау керектігі, ейттеген жағдайда адамдардың қудайың қайғарыша ұшырал, қайыршылық пен азалты өмір кешетіндігі туралы ундеулер кездеседі. Бұл өсиет кітапта патша сот-ымен бірге “өділдікті жасаушы және қорғаушы” ретінде

деріптелсді. Осиег кітаптың авторы патша Ахтой өзінің ұлына, яғни мурагеріяс “Өзінің билігінді жоғары уста және опыг одан ері кетере тус, ол сенің заңшарыңды қушті стеді және мемлекетінді қорғайды” деп, өсиет айтады.

“Өлілер кітабында” адамдардың өлгеннен кейінгі тіршілігі өлілер патшалығына ауысатындығы туралы баяндалады. Бұл патшалықта жылу мен жарық және адамдар турмысына қажетгі нерсснің бері бар. Бұл патшалыққа келгендерді Осирис құдайдың әділ соты олардың жер үстінде өмірінде еділ де қайыршылықты немесе қатыгез де суріңа болғандығын таразылайды. Шындық құдайы — Ма-ат мүсіні жаньх-ща Осирисің еділ сотыг олардың барлық іс-өрекетіг сурайды. Сот алдына келгендер “Мен ешкімге қастық жасаған жоқпын, мен ұрлық жасаған жоқпын, мен ешкімді алдаған жоқпын, мсп ешкімді жылатқан жоқпын, мсп ешкімге қарыздар емеспін, мсп құдайларды секкен жоқпын” — деп, ант-су ішеді.

Египеттіктердің түсінігінше, адамдар жер бетіндегі сот жазасынан қутылғанымен, өлілер патшалығындағы Осирис құдайдың әділ сотынан қутыла алмайды. Жер бетіндегі өмірде еділдік пен шыи-шың бола бермейді, бірақ түбінде оған жауап беруге тура келеді. Жер бетіндегі патшалықтағы теңсіздік пен заңсыздыққа адамдардың езі жол берген. Мемлекет билеушісі — перғауын — құдайлар патшасы — кун құдайының ұлы. Сондықтан да ол адамдар патшасы болып тағайындалған. Ол жер бетіндегі барлық өрекетті, жамандық пен жақсылықты, қатыгездік пен әділдікті бүгіндей баылай алмайды, адамдар арасындағы келіспсушіліктерді орын алуы да осыдан пайда болады.

Билік тіен заңның белгілі бір топтың ғана мүддесін қорғағандығы және оған мүдделі топтардың осы заңдар мен нормаларды да өз мақсаттары үшін пайдаланғандығы, оның қызғыштай қорғағандығы еділдік пен билік туралы жоғарыда айтылған ережелерден айқын келінеді. Мақтаньшпен айтылған еділ билік пен әділетгі заңға халық буқарасының наразылық білдіретіндігі, қарулы күреске шыққандығы туралы мөлімсттер де кездеседі. Осындай халық қозғалыстарының бірі туралы (б.з.д. 1750 жылдар шамасы) “Ипусердің сездеріңге” айтылады. Ол бұл қозғалысты “заң мен билікке қарсы өрскет етушілер” ретінде көрсетеді, бұл кезде сзше адам айтқысыз өзгерістердің болғандығын, билік органдары мсп сот палаталарының қиратылғандығын, билеуші сарайындағы сактаулы заңдардың кешеге шығарылып, аяққа тапталғандығын және жойылғандығын баяндайды.

Ежелгі Вавилон билеушілері ездерінің билігі мен заңдарының құдайлық сипатта дәлелдеуге тырысты. Б.з.д. ХУІІІ г. Хаммурапи заңдарының кіріспесінде “Аннуактардың мертебелі патшасы Анум мен ел тағдырын шешуші кек пен жердің еміріңісі!... буюл адамзапы билеуді маған беріл, елге әділеттілігі орнату үшін, қылмыс пен жауыздықты куртып, ащі олсізге қысым жасамау үшін және елге жарық беруге Анум мен Эпиль игілігіне халық мені шақырды, жерде еділдік пен тортіп орнату үшін мені Шаман құдай жіберді, менің бұйрықтарым мен заңдарымды ешкімің де өзгертуге Қуқы жоқ” деп айтылады.

Хаммурапш бірінші Вавилон еулетінің алтыншы патшасы (б.з.д. 1792—1750 юк.) Бұл уақыт Вавилонның бүкіл Кос озен аралығында экономикалық, саяси және мәдени орталығына айналу және оның гүлдену мен деуірлеу кезеңі. вавилонның саяси және әлеуметтік құрылымы туралы бағалы және жан-жақты мәліметтер қалдырған хаммурапи заңдары жазылған биік базалы бағана 1901—1902 жылдары француздың археологиялық экспедициясының сузы қаласын қазуы кезінде табылды. бағананың жоғары жағында тақта отырған күн теңірісі шаман құдай және оның алдында ілтипатты тұрған әйел патша Хаммурапи салынған. Бағананың қалған бөліктерінде заңдар сыналап ойып жазылған.

Әділдік қорғаушысы ретінде баяндалған бұл заң еркін адамдар мен құлдардың құқықтық жағдайын заң жүзіне бекітсін. Олардың әлеуметтік жағдайы мен турмысын өзгертуге жатпайтын норма ретінде бағалайды, билеуші топтың мүддесін және жеке меншікті қызғыштай қорғайды.

Ежелгі ғарсылардың дүниетанымы туралы қозғалыстары зороастризмде керісінше тағты және дамытылды. дүниетанымы бұл ағымның негізін қалаушы б.з.д. ХІІІ ғасырда өмір сүрген Заратустра болып саналады. Кейбір тарихшылар оның туып өскен жері сыр бойы деп те есептейді. Қалай болғанда да бұл ағым дүниетанымында дамып, кейіннен өзінің территорияға ықпалын тигізді. Таяу шығыс, алдыңғы азия, ундістан, греция, орта азия елдеріне кең тарады. Зороастризмнің негізгі қағидасы бірбіріне қарама-қарсы екі күш - жақсылық пен жамандықтың өзара күресі мазмұнында орнады. Қайырымдылық пен жақсылықты жасауы жарық дүниені патшалығы Ормузда құдай, жауыздық пен жамандықты жасаушы қараңғы дүниені патшалығы Ариман құдай күдіреті деп көрсетіледі.

Қайырымдылық пен жарық дүниені адамдардың жауыздығы мен қараңғы дүниені қарсы күресіне көмектеседі. Адамдардың өмірі мен турмысы да күрестің нәтижесінде айқындалады. Бұл күресте жауыздықтың уақытша жеңілісімен кейін ордайым жақсылық жеңіске жетіп отырады.

Зороастризм бойынша мемлекет аспан құдайы Ормузданың жердегі билігі болып саналады. Мемлекет билеушісі — монарх — жердегі Ормузданың өмірін орындаушы қызметкері, ол халықты жауыздық пен жамандықтан қорғауға, мемлекетке қауіп төндірмейтін өрекетке қарсы күресте, Қайырымдылық әрекетін жасауға міндетті, оның әлеуметтік құрылымы, зороастризм бойынша, өзінің қандай кесіптен шұғылдануы өзіне таадауы бойынша жүзеге асырылады. Бұл әлеуметтік топтың өзіне қарсы басында жетекшілік ролді атқаратын НСГЛЫМ белсенді және беделді адамдар тұрады. Заратустра Ормузда қызметшілерін өзара сүйіспеншілік пен сыйдастыққа, бір-бірін көшіре білуге және бітімге шақырады.

Саяси-құқықтық ойлардың ежелгі шығыс халқында батысқа қарағанда неғұрлым ертерек пайда болуы да Ежелгі шығыс мәдениетінің ерекшеліктерінің бірі болып саналады. Қазіргі заманға да бұл ерекшелік өзінің көкейтестілік бағытымен елеулі күшке ие болып отыр. Бүгінгі Иран, Ауғанстан елдеріндегі дүниетанымы бағытындағы орта дәуір “ағымдар” күлтері мысал бола алады.

Әлемнің өзіне даму сатысында саяси-құқықтық ойдың ғылымға негізделі қоймаған кезінде сана буюл елдегі мифтік тұрғыға қалыптасты. Айтылған ойлар мен кезеңдер белгілі бір күшке, құдайға келіп тірелді және олар мифтік құқықтық нормалар ретінде қабылданды. Сонымен бірге Ежелгі Шығыстың саяси-қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық даму өзгештіліктеріне қарай құқық саласында да олардың өзіне

Жаза адамдарды корғайды, ол өзгелер ұйықтағат жатқаида ссргектік танытады, данышнандар жазаңы, данданы корғаушы” ден жариялаган. Егер патша кылмысына карай жаза тагайыш.дауды уздіксіз жузеге асырып отырмаса, онда куштілер елсіздерді кармактагы балытай куырған болар еді. Жаза дурыс қолданылмаса бүкіл варналар бузылып, бегеттер жойылып, бүкіл халык наразы болар еді” делінеді.

Эртурлі варна мушслерінің укыктары мсп міндеперінің тен болмауыг олардың зац алдыпдагы кылмыс пен жазадагы әділетсіздігінсн корінсді. Брахмандар зац алдывида ерекшс жсцлдіктерге ис болған. “елемдегі бар нерсеніц бері брахмаццардың меншігі болып табылуымен бірге” (100-бап), оларга етлкашан тен жазасы қолданылмайтын еді. Олар утшы ец ауыр жаза — шашыш алу болып саналды. Ікылмыс үшін айыш телсуде варналардың когащагы тецсіздігінің сиктаты анык керінеді. Мысалы, брахманды тілдсген кшатрийге 100 пан айып салынады, вайший екі жарым сес артык телейді, ал шудра дене жаракатымен жазаланады (267-бап). Ал “брахман кшатрийді тілдесе 50 пап, вайшийді тілдесе, оган 12 пап айыш салынады” (268-бап). Будан біз жаза белгілеуде кылмыстыц ауыр немесе жецілдігі смес, адамның когамдагы алатын орны назарга алынатынын байкаймыз.

Б.з.д. VI ғасырда Будда (“данышпан” дсген ұғымды білдіреді) деген атпен блсілі болған Сцддхартха Гаутама “Веда” ілімін сынға алады, кудаішцИиН адамдар оміривс араласуын, олардың билігі мсп заццарын жокка шыгарады. Оның айтуыгнша, адамзат ісі адамдардың оздеріішц блсснді эрскетгсряс байланысты. Будда діні бойынлга брахмандардың жоғары дорежесі мсп артыкшыльгктары жокка шыгарылады. Будда бастысы адамның атагы мен шыккан тсгі емес, адамгершілігі” ден уйретгі. Буддистер үшін брахмаі-шар артыкшылыкка ие болған варна мушесі смес, карапайым адамдардың бірі.

Будца ілімін жактаушылар дхарманы табиғи заңдыльгкуы баскарушы олем ретіндс кореді. Саналы мінез-кулык үшін танымның қджеггілігі, табиғи заңдылыкты қдбылдау және мойындау туралы айтылады. Адам омфінін мәні байлык пен атакта емес, оркашан шыпдыкты айтып, мсіірімділік пен кайырымдытьлыкх а умтьилуда екецдігі цәріптелсді.

Дхарма тусіішцрмелерінде адаішардың бір-бірінс бауырмалдыгы, кайырымдыльгы, жамаядыкка жамандыкгтсн емес, жаксышыкдсн жауап бсруі гана бұл олемдс ізгілікті емірге қол жеткізетіндігі баяндалады. Буддизм ілімі бойынша адамдардың барльыгы тен дережеде. Олар каядай варнада немесе олеуметтік сатыща турса да, аурудан, квсіреттен және олімнсн кутыла алмайды. Оган олардың лауазымдык шсні де, құдайга шалған курбаядыгы да кемектесе алмайды.

Б.з.д. ГУ—ііі ғасырларда жазылған “дхаммападе” жинагыит-ща брахманизмге караганда жазаңыц ролі мсп қолсмініц азайгандыгы байкалады. Мунда кіно делелдснбей жаза қолданбау туралы арнайы атап керсетіледі. Будда іліміядс сонымен біргс омірдің заяды жолына, зацдылытыц катац сакталуы мсп орыцдалуына улкен моя бсрілсді.

Б.з.д. III ғасырдан бастап буддизмнің кептеген идеялары елеуметтік-саяси маңызга ис болып, мемлекеттік саясат пен зацдылыкка да ыкпалын тигізе бастады. Уядістацды бф орталык,ка біріктірген Ашока патшаныц бялігі кезіяде (б.з.д. 268— 232 хок.) буддизм мемлекеттік дін больш жараялаяды. Буддизмнің ыкггалы кейіннен К,ытай, Жапония, Бирма, Цсйлон елдсріне де тарады.

Брахмаяизм ядеологиясыая сдоуір ауытку б.з.д. ГУ—III ғасырларда емір сурген Каугильяның “Артхашастра” трактатында керініс тапквн. Бұл шыгармада философия логикалык долелдемелер аркылы Веда іліміндс заң.дылык пен заңсыздыкты,

шаруашылык іліміяде — пайда мен зияяды, мемлскеттік баскару туралы ілімде — дурыс және кате саясатгы зер’ттейтіядігі туралы айтылады. Шыгармада сонымен бірге саясат пен заңдылык және билік туралы айтылады. Ояда билеушінің зацды бузбай оз Мудцесін ойлауына куык берілген. Бірақ оның ец басгы мпдеті варна жуйесін сактау және мемлекет ауіпсіздігія орғау болып табылады.

1.3. Ежелгі Қытай философиясы мен қоғамдық-саяси ойындағы ықпалды ағымдардың бірі даосизм ілімінің негізін салушы болып б.з.д. VI ғасырда өмір сүрген Қытай оқымыстысы болып саналады. Оның басты еңбегі “Дао және дә туралы кітапта” (“Дао дә цзин”) Аспан астындағы күштер туралы дәстүрлі діни түсініктерден даосизмнің айырматтылығы аспан астындағы билесушіден тоуелсіз заңдардың табиғи дамуы мен табиғи заңдылықтары туралы сипапама берілуінде. Яғни, даосизм ілімі “дао” ұғымына негізделеді, ал “дао” “алғашқы туп негіз” дегенді білдіреді.

Даосизм ілімінде аспан, табиғат және қоғам заңдылықтары анықталады. Бұл заңдылықтар жоғары қайырымдылықпен табиғи әділдікті жақтайды. Дао ілімі бойынша барлық адам тең. Оз доуіріндегі мәдени жетімсіздіктер мен адамдардың елеумепік саяси теңсіздігі, халықтың қайыршылық жағдайын және т.б. Лао—цзы даодая ауытқу ден сөгеттейді. Сол кездегі халықтың ауыр жағдайына наразылық білдірген Лао-цзы даоның әділдікті қайта орнататынына сенеді.

Лао-цзы даоны аспан және адам даосы ден екіге бөледі. Оның айтуынша, аспан даосы байлардың артық дүниелерін алып, кедейлерге береді, ал жердегі дао кедейлердің керек заттарын алып, байларға береді.

Даосизм ілімінде адамдардың қанағатшылдығы мен белсенді әрекеттерден тартыну принципі кебірек орын алған. Лао-цзы сонымен бірге соғыстың барлық түрі мен армияны қапы сыйға алады. Оның айтуына, ескер жүріп өткен жерде арам шөгеттер мен тікснектер ғана еседі, үлкен соғыстардан кейін ашаршылық жылдары басталады. Прогрестік дамуды жақтырмаған Лао-цзы өткен доуірге қайта оралу және білім мен ғылымнан бас тартуды ұсынады. Оның айтуынша ақылды бәлеуші өзінің қол астындағыларға “дао” жолымен (табиғи жолмен) жүруге жағдай жасайды. Ондай бәлеуші халықтың жеке ісіне араласпайды. Оның басты міндеті — слдегі тәртіп пен заңдылықты сақтау ғана.

Қытайдағы саяси және философиялық ілім тарихында конфуцизм ілімі маңызды роль атқарады. Оның негізін қалаған б.з.д. 551—479 жылдары өмір сүрген ұлы Қытай ойшылы Конфуций болды. Оның қозғалыстары оның шәкірттері қозғалыстарын “Лунь юй” (“Өңімелер мен пікірлер”) кітабында жинақталған. Бұл кітап ғасырлар бойы Қытай халқының өмірі мен қозғалыстарына, тәлім-тәрбиесіне әсер етті. Оны балалар жаққа айтуға, отбасылық және саяси істерде үлкендер бәделге ие болды. Оның даналық туралы өсиеттері өлі күнге дейін мәнін жойған жоқ. Ол “даналыққа біз, ‘ш түрлі ЖОЛМЫС-Т жетеміз, өн ізгі жол — санамен саралау, өн оңай жол — сліктеу, өң қиын жол — тежірімден тәлім алу” деді.

Дәстүрлі қозғалыстарға сүйенген Конфуций мәмлестіктің патриархалды — патерналистік концепциясын дамытуға. Оның айтуы бойынша, мемлекет — үлкен жануар. Патшаның қол астындағыларға билігі өкінің балаға билігі ретінде керсетіледі. Патшаның билігі отбасындағы жасы кішілердің ерескертәрге бағынғышылығымен теңестіріледі. Конфуций суреттеген елеуметтік-саяси жүйесі адамдар теңсіздігі, “араңғы адамдар”, “томенгі адамдар”, “қурмепі адамдар”, “жоғары шеші адамдар”, “лауазымды адамдар” ретінде көрсетіледі.

Әлеуметтік теңсіздікті қалыпты жағдай ретінде қарастырган Конфуций аристократиялы билік концепциясын, яғни әксеріктер тобының билігін жақтайды. Биліктің зорлықсыз тәсілін жақтаған Конфуций билесушілерді өз бағынғышыларына қайырымды болуға шақырды. Билесуші қайырымды болса, төменгі адам да қайырымды болады. Биліктің осы ережесін жақтаған Конфуцийден “Шен жел соққан жаққа қисаяды” деген нақыл сез қалған. Ішю және сырттан соғыстарға қарсы болған Конфуций Қытай жерінен алыс туратын басқа халықтарды білімділіктен және ақылмен жаулап алуды ұсынды.

Конфуций барлық нәрсенің үнемі өзгерісте болады, уақыт тоқтамайды, ербір нәрсенің басталуы мен аяқталуы болады дейді. “Адамның ісі де солай, бас-аяғынсыз бірде-бір іс жоқ. Оның басталуы мен аяқталуы анық түсінісі адам ақиқатқа жақын турады”.

Конфуцидің этикалық-құқықтық және мінсз-құлық нормалары мен ірі шешімдері адам өмірі мен турмысының барлық жағын қамтығаи. Бұған дәстүр ережелері (ли), ата-аналар мен үлкендерге құрмет (сяо), адамдық қасиет (жэнь), адамдар қамқорлығы (шу), билеушіге адалдық (чжун), парыз (и) және т.б. жатады.

Конфуций ілімін одан ері жалғастырған Сянь-цзы “елем өзінің табиғи заңшылықтарымен өмір сүреді, сондықтан да оны тіршілік қажетіне жарату үшін оны зерттеу, құпия сырларын білу қажет” деп ой түйеді. Яғни адамдардың табиғаттан өз үлесін алуы немес бай және кедей болып өмір сүруі олардың өздеріне байланысты. Сянь-цзының пікірінше адам турмысынан қызғаншақ, дүниеқұмар, ашқез болып келеді. Сондықтан да адамдардың мінсзін жақсы тәрбие беріл ғана табиғи қалпына өзгертуге болады. Ол үшін адамдардың өзі де өзін-өзі тәрбиелеуге және бір-біріннің қателігін бетке басып айтуы тиіс. Бұл туралы од былай дейді: “Менің қателігімді дұрыс көрсеткен адам

— менің ұстазым, менің игі ісімді дұрыс байқаған кісі — менің досым, ал маған жағынып, жарамсақтанушылар — менің жауым”.

Конфуцизм ілімі, сонымен бірге, ел билеушілері мен екімдерге де қол астындағыларға туган баласындай қарауға кеңес берілді. Конфуций бойынша “ақылды билеуші ауыр жазамен адамдардың жанын қинамайды, оларды таяуышықпен, ең алдымен өзі үлгі-өнеге көрсетіп жақсылыққа тәрбиелейді. Конфуцизм ілімі мемлекеттік дін ролін атқара бастады.

Ежелгі Қытайдағы легизм идеялары б.з.д. ГЧ ғасырларда жарық көрген “Шан цзюнь шу” (“Шая облысы билеушісінің кітабы”) трактатында баяндалған. Бұл трактаттың негізгі бөлімдері Шан Ян деген атпен белгілі болған Гуясуянь Янь жазды. Легизм ілімінің және заңшылар мектебінің негізін қалаған ол Шан облысының билеушісі болды. Шая Ян заңдар мен қатал жазаға сүйенген басқару жүйесін қолдады. Сол кездегі үлкен ықпалға ие болған конфуцизмді сынаған Шан Ян заң нормалары ғана елде тертіп орнатылады деп есептеді. Ел басқарудың негізгі одісі ретінде қатал заңдарды жақтаған ол мемлекет пен адамдар арасындағы қатынастарды оңай реттеуге болатындығын айтты. Бұл “кіші кімнің жеңілісі” туралы принципке негізделген тәртір құрылымның қатынастарын көрсетті. Оның айтыныша, “халық өз өкіметінен күштірек болса, мемлекет елсіз, ал өкімет өз халқынан күштірек болса, армия күшті, ері қуатты болады”.

Легистер қайырымдылық пен адамгершілік қылмысқа қарсы тура жол, ал нағыз айырымдылық пен сүйіспеншілік өзінің бастауын жазалай алады деп дерітеді. Яғни олар

ҚЗНУ

ф) Ол мейірімділіктен брын қорқынышты алдыңғы орынға қояды. Олардың пікірінше елде жаппай тертіпсіздік болмас үшін, мейірімділіктен гөрі жазалау басым болуы керек. Аямай жазалау арқылы халық арасында ұрей мен қорқыныш тудыру керек. Олардың бұл қағидасы ұрей мен қорқыныш ғана елде тертіп қісн заңшылық орнатылады дегенді білдірді.

Шан Янның басқару туралы концепциясы адамдарға дұшпандық кезкарата болу оларды жазалау және күшті шаралары арқылы қалаған Тәртіпке көндіруге болады деген тұжырымға сойкес келеді. Легистер ілімін Шан Яннан басқа да Цзынь Чань Шэн Бу-хай, Ханфэй және т.б. одан өрі дамытты.

Әдебиеттер:

1. Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиринов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005

2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006

3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

2 Тақырып Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ілім

Түйінді сөздер: полюс, мифтер, аристократия, демократия, охлократия.

Негізгі сұрақтар:

- 2.1. Ежелгі грек оркениетінің даму кезеңдері және оның философиялық-құқықтық ілімі.
- 2.2. Ерте доуірдегі саяси-құқықтық ойлар (б.э.д. IX—VI гг.).
- 2.3. Ежелгі грек саяси-құқықтық ойының гүлденген дәуірі (б.э.д. V—IV ғасырлардың біріңші жартысы).
- 2.4. Эллинизм доуірішегі саяси-құқықтық ойлар (б.э.д. IV— II гг.).

Тезис: 2.1. Ежелгі грек оркениетінің даму кезеңдері және оның философиялық-құқықтық ілімі.

- 2.2. Ерте доуірдегі саяси-құқықтық ойлар (б.э.д. IX—VI гг.).
- 2.3. Ежелгі грек саяси-құқықтық ойының гүлденген дәуірі (б.э.д. V—IV ғасырлардың біріңші жартысы).
- 2.4. Эллинизм доуірішегі саяси-құқықтық ойлар (б.э.д. IV— II гг.).

2.1. Б.э.д. мыңжылдықтың басында Ежелгі Грецияда жеке және тәуелсіз полистер формасы түрінде бірнеше кала-мемлекеттер пайда болды. Алғашқы қауымдық құрылыстан қоғамдық өмірдің ерте таптық және қоғамдық формасына қошу халықтың өлеуметтік жіктелу процесін одан ері күшейтіп ру ақсүйектері мен қайыршыланған қауым мүшелерінің, байлар мен кедейлердің, еріктілер мен құлдардың арасындағы күресті шиеленістіріс түсті. Осындай жағдайда ежелгі грек полистерінде басқару формасының өздері жақтаған түрін орнату жолында ертурлі өлеуметтік топтар арасында аяусыз күрес жүрді. Ол кездегі басқару формасының негізгі түрлері мынадай еді: аристократия (ескі немесе жаңа ақсүйектер тобы), олигархия (байлар мен деулетгілер тобы) және демократия (халық билігі). Осындай күрес нәтижесінде б.э.д. V—IV гг. ертурлі полистерде басқарудың өзіндік формалары пайда болды, одан өрі дамыды. Афиньца демократия, Фивыда олигархия, Спарта мемлекетіше аристократия пайда болды. Осы процесс Ежелгі Грецияның саяси және құқықтық ілімінде көрініс тағйт.

Ежелгі грек полистерінде саяси-құқықтық кезкарастың найда болуы мен дамуында үш кезең айқын байқалады. Ерте кезең (б.э.д. IX—VI гг.) ежелгі грек мемлекеттілігінің пайда болуына сәйкес келеді. Бұл кезеңше саяси-құқықтық кезкараста рационализация (Гомер, Гесиод, атакты жеті данышпан) байқалады және мемлекет пен құқық проблемаларына философиялық тұрғыдан қарау (Пифагор, Гераклит) қалыптасады. Екінші кезең

— (б.э.д. V және IV ғасырдың бірінші жартысы) ежелгі грек философиясы мен саяси-құқықтық ойларының гүлденген кезеңі (демокрит, софистер, Сократ, Платон, Аристотель және т.б.) Үшінші кезең — (б.э.д. IV ғасырдың екінші жартысы мен II

ғасырлары) эллицизм кезеңі, ежелгі грек мемлекеттерінің

19 кулдырауы, грек полистерінің алғашқыда Македония, кейіннен Рим билігіне кошу (Эпикур, стоиктер, Полибий және т.б.)

Адамдардың ерікгілерге және кулдарга беліну жагдайыца калыгітаскан антикалык саяси-кукыктык ой еркіндік идеологиясы ретінде бекіді және дамыды. Бостандық — басты кудылык, ежелгі гректік саяси — теориялык ілімнің негізгі меселесі және максаты болды. Бірақ бұл жалпыга бірдей бостандық емес, шектелген бостандық еді. кулдар бостандық меселесіше есепке де алынбады, олар туралы сез де болмады.

Грециядагы кулдык демократия азаматтардың когамдагы алатын орын олардың шыгу тегіне кдрап емес, мүліктік жагдайларымен байланыстырды. Бұл жагдай акыл—ой еңбегімен айналысатын адамдардың белініп шыгуына екедді. Кул еңбегі олардың ғылыммен, біліммен, агартулылыкпен және онермен кесібі турғыла шугылдануына мүмкіндік берді. Осының нетижесінде таза зиялылар мен ойшылдар кауымы пайда болып, саясикукыктык және олеуметтік философиялык, жаңа козкарарастардың когамдық пікірі мен санасы калыптасты.

Саяси ой мен оған катысты практикалык және рухани іс бостандық, ретінде карастырылып, ол ерітсіз адамдардың кызмет аясы, ап еңбек, оның ішінде ауыр қол жумыстары, кулдардың улесі ретінде карастырылды. Барлық ендірістік — еңбек және отбасы ортасы, сол кездегі ұғым бойынша, бостандықтан тыс аймақ прит-щипі, яғни бостандық, турғысынан алғанда саяси ағай-г тыс болып есептеледі. Кожайын мен кулдың, отбасы мен оның басқарушыларының билік және бағыныштылық жөніндегі қатынасы саяси емес қарым-қатынас туріше түсірілді. Дестурлі, эллицистік саяси өмір формасының варварлық деспоттық билігіне қарсыт қойылуы да осыған байланысты болып келді.

Мемлекет пен кулықты зерпеудегі ежелгі грек саяси-кулықтық ойының ерте кезеңіше оның мифологиялык түсініктері (Гомер, Гесиод) когамдық ойдың даму барысында езінен кейінгі калыптаскан жаңа козкарарастарга, атап айтқанда философиялыи турғыдан түсіргіруге (“Жеті данышпан”, Пифагор, Гераклит, демокрит) одан кейінгі рационалистік интерпретацияға (софистер), логикалық-танымдық, галдауга (Сократ, Платон) және акыр соңында эмпирикалық — ғылым (Аристотель) және тарихи-саяси (Полибий) ілімге өрне берді.

Ежелгі грек полистерінің теусіздігін жоғалтқан эллицистік доуғрында бурынғы үндылык, тарды қайта бағаттауда бурынғы ұжымдық ПОЛИСТИК өмір кумен тудырып, адамдарды еріктілер

мен кулдарга боду пршщипі сынга ушырайды. Бұл кезде бостандық, олеуметтік-саяси қубылыс ретінде емес, рухани қубылыс ретінде түсіндіріледі. Осы принцип негізінде адамдардың жалғызға бірдей бостандығы мен еркіндігі табиғат заңдылығы мен табиғи кулықтар кагидасы турғысында наш етіледі.

2.2. Б.з.д. IX—VIII ғасырларда ежелгі мифтік козкарарастар архаистік поэзияда, одан кейін Гомер мен Гесиодтың поэмаларында езінің алғаякқы сипатын жоғалтып, этикалык, және саясикулықтың өзгеріске ушырайды. Олардың түсіндіруі бойынша, құдайлардың билік үшін күресі және бас құдайдың ауысуы (Уран-Крон-Зевс) билік пен басқару принциптерінің алмасуымен қатар жүрді.

Гректардың түсінігі бойынша, кулдардың үш ұрпағы боуға. Аға ұрпақ, тарды кіші ұрпақтар тактан түсіріп, жойып отырған. Бұл өзгерістер құдайлардың өзара қарым-қатынастары ғана емес, жердегі когамдық өмірдің төртінгісіне, адамдар арасындагы қатынастарга да ықпалын тигізді. Осындай өзгерістер жагдайында ежелгі гректердің сана-сезімінде ертедегі жаугершіліктер мен тайпааралық, күрсе фантастикалык түрде көрініп отырды. Көптеген грек ойшылдарында еділдіктің бастауы мен заңдылык және ежелгі полистік өмір Зевстің атымен байланыстырылады. Кулдардың үшіндіі ұрпағының басшысы Зевс — күн күркіреу мен найзағайдың, табиғатың дулей күшінің және адамдардың құдайы болып саналды. Мифтік түсінік бойынша, олимптік кулдар

кул иелснүшілердің камқоршысына айналды, ап Зевс басқа олимптік құдайлармен ақылдаса отырып, басты базилев ретінде бүкіл грек елемінс билік етгі және оның Пікірі шешуші маңызға ие болды.

Гомсрдің “Илиада” және вОдиссея поэмаларындағы оқиғалар (б.з.д. УІІ г.) грсктердің ескери және қоғамдық өмірінен көптеген құнды мәліметтер берді. Поэмаларда б.з.д. ІІ—ІІІ мың жылдар шамасында тепе-тең жер пайдалану және ордайым белгілі бір уақытқа жерді бөліп отыру негізінде құрылған жер қауымдарының болғандығы туралы деректер кездеседі. Қауым мүшелері жерді жеребе тарту бойынша алған. Жерге қауымдық меншік сакталғанымен, қауым мүшелері арасында дүние-мүліктің жіктелуі басталғанын поэталар оқиғасынан байқау қиын емес. Тайпа кесемдері — базилевтер өздерінің туыстарына қауым жерлерінен үлкен және ең шурайлы жерлерді бөліп берген. Поэмалардың мазмұнына қарағанда, сонымен бірге басқа да өлеуметтік топтардың өздерінің қауымдарымен байланыстарына үзіп алған жолкезбе қолөнершілердің де болғанын аңғаруға болады.

“Одиссея” поэмасында халық жиналысының ролі мен маңызы анық суреттелген. Бұл екілік органның қызметі туралы грек жауынгерлерінің Троя түбіндегі жиналысынан, “Илиада” поэмасындағы мысалдан, “Одиссеяда” Итака аралының тұрғындары жиналысының баяндалуынан білуге болады. Троя түбіндегі жиналыста қатардағы жауынгер Терситтің жауынгерлердің мүддесін қорғап, базилевтерге қарсы айтқан айыптау Сидерін лауазымды басшылардың теріске шығара алмауы халық жиналысының ролін айқындай түседі. Ал халық жиналысы маңызының төмендеуі “Юдиссеяда” айқын көрсетілген. Итака аралында Одиссей болмағат жиырма жылда халық жиналысы бірдебір рет шақырылмаған. Ал Одиссейдің ұлы Телмак жиналыс шақырғанда, тұрғындардың көпшілігі бұл жиналысқа мой берген.

Поэмада Гомср Юлданған “дике” (еділік) және “ігемис” (едет, едет-құрыштың іуілік) ұғыптары Гомср доуіріңдегі саяси-і уқытық жағдайды түсінуге жордөмін тигізеді. Гомсрдің еділдігі (дике) қалыптасқан дәстүр мен Одет-гурыптың Қуқықтың (Темис) негізі мен принципі түріңде көрінеді, ал одет-гурыптық қуқық (темис) өмірлік еділдіктің, оның адамдар арасындағы қарым-қатынастарда сакталуының пакты көрінісін білдіреді.

Б.з.д. УІІ ғасырдағы ежелгі Грекияның саяси және қоғамдық өміріңдегі қатынастар Гесиодтың “Еңбек және күтшер” мен “Теогония” поэмаларына баяндалады. Беотияда туып ескен Гесиодтың бұл поэмаларында құдайлар мен дүниенің пайда болуындағы гректердің кезкаралары және адамгершілікке қатысты принциптер сипатталады.

“Теогония” Поэмасы бойынша Зевстің Фемидамен (мөңгі табиғи Тертіп пен еділдікті жаратушы) неке одағынан екі қыз; құдай Дике (еділік) және Эвномия (ізгі заңдылық) өмірге келеді. Дике табиғи өдінің күзетеді және еділетсіздікті жазалайды. Эвномия болса, қоғамдық құрылымдағы заңдылық бастауының құдайлық сипатын және ПОЛИСТИК құрылымдағы заңдылықтың терең ілкі байланысын білдіреді.

“Еңбек және күндер” поэмасында Гесиод мемлекетке еділдігі патриархалды құрылыс идеяларын қорғай отырып, “бес ғасырдың” — (“алтын”, “күміс”, “мыс”, “жартылай құдай батырлар” және “темір” ғасырлары) алмасуы кезіңдегі адамдар өмірі мен

тіршілігін суреттейді. Құдайдың “алтын ғасырдағы” адамдар ешқандай жөкшылық қормай, бақытты өмір сүрді, “күміс ғасырда” құдайға бағынбағандарды Зевс жойды, “мыс ғасырда” жауынгер адамдар өзара соғыста бірін-бірін күртөп тынды, “төртінші ғасырдағы” қантөгіс соғыстарда жартылай құдайбатырлардың өйгілі өулеті жойылды. “Төмір ғасырда” Гесиод адамдардың ауыр тұрмысын, зорлық пен жауыздықтың үстемдігін, едет-гурыптық нормалардың бұзылуын, еділдіктің жөктыгін, табиғи қуқықтың күш және зорлықпен алмасуын күйінс отырып баяндайды.

Поэмада Гесиод өдіңшілік еңбекке, тілті қандай да болса еңбек қызметіне өте зор құрметпен қарайды. Аристократтар өдет отырған еділетсіздік пен заңсыздыққа қарсы өзінің дәріменсіз наразылығын қоркөм дережеде қаршыға мен тоты күс туралы мысалында суреттейді.

Гомер мсп Гесиод поэмаларына тен адамдар орексті мен олардың озара карым-катынастарындагы адамгершілік-кукьжтык тортіптср туралы кезкарастар Ежелгі Грециядагы “Жеті данышпан” дел аталгандардьиц шыгармашылыгында одан орі жалгасын табады. Оларга едетге Фалес, Питтак, Периат-тдр, Вианг, Солон, Клеобұл және Хилон енгізілді. Олар полистік емірде еділетгі заңдардың устем болуын батыл жақтады. Олардың кейбіреулері билік және заң шығару кызметтерінде оздерінің саяси-кукьжтык тщеяларын жузсге асыруга орекеттегеді. Биант, Солон, Хилон сиякты грек ойшылдарының пікірінше, ізгілікті полистік когамдагы заңның сақталуы және салтанат куруы оның айрыкша белгісі болып табылады. Азаматгардың тираннан коркатындай заңы калыптаскан мемлекеті Биант сн улгілі мемлекет ден есептеді. “Озіцді-езіц таны” кагидасының авторы спартандьгк Хилонның “Заңга табын” деген шакыруы дельфадагы Алаллон храмына ойылыш жазылды. Ец игілікті полис деп Хилон азама’гары шшендерден гері заі-шарды кобірек тыцдайтын полисті санады.

“Жеті гуламаньщ” катарына косылган Солон (б.з.д. 638 —559 жж.) тарихта атакты реформатор, мемлекеттік Кайраткер және заң шығарушы ретінде де белгілі. Б.з.д. 621 жылы орхот-гг драконт жазган заң нормалары демос пен епатридтер арасындагы кайшылыктарды жою алмады, ейткені ол демостың экономикалык жагдайын кандай да болмасын дорежеде езгертпсді. Драконт заадары сонымсн бірге шектен тыс каталдыгытмен де әйгілі болды. Сондыктан да Афины халкы полисті басаруды және жаца заңдар айыгаруды елге акыадЫиты} Мен белгілі болган Солонга тапсырды.

Архонт болып сайланган ол б.з.д. 594 жылы жаца заішар шыгарды. Оның реформаларын экономикалык және саяси ден белуге болады. Заң шығарушы рсТінде Солон селолы және калалык демостың және оган косылган еВпатщтердің муддесін коргады. Оның сн басты реформасы “сисахфия”- (“ауыр жукті сілкіп тастау”), ягт-ти кедейлердің кепішікке алынган жер учаскесіндегі карыз тастарды жою еді. Бұл іарыз тастар бойынша карызын отей алмаган адамдар Озінің жеке бостаНдыгын кепілдікке салган, яғни карызын егей алмагандар кулга айналдырылган.

Солоя “сисахфияны” (кулдык борыш) жоюып, шаруалардың Кепілдікке альгнган жерін кайтарды. Солонның саяси реформаларьл-тдагы ец бастыгысы, Сол кезге дейін өмір суріл келген генократияны (“генос” — ру) жойып (рульщ аристокрагтар билігі), оны тимократиямен (“тима”.- “бага”, “мулік”) дунис-мулік цензісіне негізделген блікпен алмаСТЫируьг еді. Ол бұл жарлыштарымен аристократгарды рулык, урылыстың ерекше артыкшылыктарынан айырды. Аппканың барль азаматгары дуние-мулік Цснзісіне карай терт тонка болінді. Олар: нентакоСиомеди щер (бес жуздіктер), салт алтылар, зсВчигттер және фетгер. Жацадан курылган терт жуздік кецес аристокрапардың тірсгі болып келген ареопагыц ролін кемітті. Солон СОНЫМЕН бірге ант берген жаңа жоғарғы сот — геризяны құрды. Азаматтарды шык,кан тегіне карай бағалау ДУНиС-мулкіне карай бағалаумен алмаСТырытшы.

“Улы істерде журттың беріне жагу Киын” ден Солонның езі айткаыдай, оның “сисахфия” және баск,а да реформаларына азаматгардың барлыгыи бірдей риза болган жок,. Сондыктан да ол озі шыгарган Заңдарды жузеге асыру үшін ертурлі айлашаргыларды қ,Олдат-щЫт Билік тзгінін қ,олга алган Солон “саясаткерлік деген — алдаМпаздьтк,» деп, реформаларды іске аСЫрЦа ештецеден Тайынбалы, отірік увде дс берді, екі жактың Муддесін де коргай білді. Сол кездегі ел билеу саясатынан “Тепе-теНдік жанкал бОддЫрмайды” деген канатты сезі елге кед тарады. Ол езінің осып-щай тепе-тецді саясаты туралы “мен озінің тобеттер арасына тускен борідей СсЗіндіМ” деіг жазды. Солон озі шыгарган заңын езі орындамаган Мемлекет тубіяде куйреп тынады ден

есегітеп, зат-тдарды халыкка жететіндсй етіп бағаналарга ойыш жаздыруды умытпады.

Б.з.д. Уі-У ғасырларда Пифагор, Архйт, Филолай, Гераклит және тагы баскалар когамдық және саяси-к,укьжтык тертіптерді философиялык негізде кайта куру кажеттігі туралы идсйлар усынды. Олар демократиях-ты сынай отырып, акыл және адамгершілік элитасының “оэьжтары” билігі — аристократиялык идеалды жақтады.

Самос аралы-ша туыш оскен Пифагор Поликрат тиранның билігінен кейін туган жерін тастап, Египетке, Вавилон-ша, Ундістанда болып, ең соңында “Улы Эллиданьц” Критон қаласы-ша өмір кешеді. Ол осы қалада, кейіннен басқа да полистерде өзінің мектебін ашады. Оның ілімі негізгі-ше пайда болған пифагор- - шылдық, гетерийлер рухы жөнінен аристократиялық купия философиялық-саяси одақтар Грецияның кеп бөлігі мен Оң-гүстік Италияда үлкен ықпалға ие болады.

Пифагорлықтардың дүниетанымдық кезеңдері-ша олардың сандар туралы ілімі елеулі роль атқарды. Бұл ілімі бойынша, сандар — барлық заттардың және өлшемнің негізі. Сандарды элементтік үйлесімділіктен бейнесі стил қарастырган олар саяси, ұжымдық қатынастардың сандық, /математикалық./ сипаты анықтауға тырысты, “теңдік” ұғымның теориялық негізін ашуға ұмтылды. Олардың айтуы бойынша, “еділдік дегеніміз тепеңдік болып табылады”. Яғни олар адамдар арасындағы теңдікті математикалық тәсілмен түсіндіреді. Философтардың ішінен бірінші болып сан категориясын жан-жақты қарастырган Пифагор ілімі Платон жөнінен тағы басқалардың шығармашылығында одан әрі дамытылды.

2.3. Б.з.д. V ғасырда саяси-құқықтық ойлардың дамуына қоғам, мемлекет, саясат және құқық туралы проблемаларға философиялық және елеулі талдаулардың тереңдеуі едәуір ықпал етті. Гректер ұлы ойшылы Демокрит б.з.д. IV ғасырдың бірінші жартысының алғашқы жылдары-ша адамның, адам қауымдастығының және қоғамның пайда болуы мен тұрақтануын элементтік дамудың табиғи процесіндегі бір белшек ретінде қарастыруға талпынды. Дамудың осы процесі барысында адамдар қажеттілік есептен, табиғатпен оның ерекшеліктеріне бағылау жасай отырып қоғамдық, өмірге қажетті негізгі білім мен қабілетті қалыптастырды.

Адамзат қоғамы табиғаттың алғашқы жағдайынан прогрес — сивті өзгеріске дейін ұзақ эволюциялық жолдан өтті. Яғни қоғам, мемлекет, заң шығару, билік табиғаттың берген дайын нәтижесі емес, адамдардың қолдан жасалған іс-әрекеті болып табылады. Табиғи дамуда еңдік баға берген Демокриттің айтуынша, табиғатқа қайшы келгендердің бері еділ болып табылмайды. Оның ойынша, мемлекетке жалпы игілікпен еділдік жоғары туруы тиіс. Сондықтан да ол адамдардың іс-әрекеті мемлекет және оның жақсы ұйымдасқан құрылымы мен басқаруына қажетті жасауға бағытталуға тиіс деп санайды. Мемлекеттік билікті сақтау үшін Демокрит азаматтардың бірлігін, олардың өзара сыйластығын, бір-біріне көмектесуін, бірлесіп іс-әрекетін және бауырмалдықты талап етеді. Азамат соғысы жауласушы жақтардың қайсысына болса да қасірет болып саналады.

Мемлекеттік басқаруда халық билігі — демократияны жақтаған Демокрит сонымен бірге аристократияның пайдалы жақтары бар екендігін айтады. Оның пікірінше, “Ақымақтардың ел басқарғанынан бағынғаны артық. Табиғат да үздіктер мен саналылардың басқаратыны молім, сондықтан да жоғары ақыл мен адамгершілік қасиеттері бар адамдардың билігі дұрыс болып табылады”. Демокриттің айтуы бойынша, заңдар адамдардың қоғамдағы қалыпты өмірін қамтамасыз етуге және сот-тәртіптің нәтижесіне жетуге қажетті жағдай жасауы тиіс.

Саяси-құқықтық тақырыпты көпшілік назарына талқылауға ұсыну б.з.д. V ғасырда антикалық демократияның нығайту және күшеюіне жағдайындағы софистердің атымен тығыз байланысты - “Софист” атауы “софос” (“данышпан”) деген сөзден шыққан. Софистер өз заманында данышпандық және мемлекетпен құқық мәселелері жөніндегі ақылы жұмыс істейтін мұғалімдер болды. Белгілі бір тақырыптар бойынша сөз сайысын өткізген софистер сөздік делдігі мен сөйлеу шешендігі арқылы жеңіске жетуге тырысты. Олардың көпшілігі философия, логика, этика, риторика, саясат және құқық салалары бойынша өз дәуірінің ұлы ағартушылары мен ойшылдары еді. Софистер қандай да бір бірыңғай мектеп бола алған жоқ, олар ертурлі философиялық, саяси және құқықтық кезеңдерді дамытты.

Ежелгі доуірдің озінде-ақ софистердің екі ұрпағы: ага урпак (Протагор, Горгий, Проник, Гигіпий, Антифонт және т.б.) және кіші урпак (Фрасимах, Каллиюі, Ликофон, Алкидам Элейский және т.б.) ерекшеленді. Ага урпак софистерінің кепшілігі демократиялық кезкароста болса, кіші урпак софистерінің едеуір болігі аристократия мсп тиранияны жактады.

Б.з.д. 481—411 жылдары емір сурген Протагор езінің аскан білімділігімен, уздік сез сайыскерлігімен және тамаша шепіендігімен ейгілі болды. “Бардың бар екендігін, ал жоктың жок екендігін білдіретін барлық запың елшемі — адам” деп айткан Протагордың бұл негізгі кайдасын кегттеген софистер де жактады. Осы жагдайтган Протагор демократиялық курылыстың еділетгілігі мен кажетгілігі туралы ой туйеді. Адам мсп адам кауымдастығының пайда болуы туралы мифтік идеяны оның олдамауы буган делел бола алады.

Протагордың болжамы бойынша, Зевс пен Прометей берген сыйлар бүкіл адамга тиссілі. Соі-шыктан да Протагор барлық адамкың тсцдігі және мемлекеттік емірдегі онері мен игілігі туралы принципті мойкышайды. Турмыстагы және мемлекеттегі игі істерге қол жеткізу үшін Протагор іздекіс пси білім кажег ден санайды.

Б.з.д. 483-375 жылдары емір сурген Горгий Протагормен катар сол деуірдегі атакты софистердің бірі болды. Адамзат моденистінің табыстарыат жоғары бағалаган Горгий, солардың катарына “едітгдіх коргакшылары ретіяде жазылган зацдарды” да жаткызады. “Жазылган зац — адамзат ашкан жасацды жацалык”. Горгий “жазылган зацнан” құдайлық және жаллыга бірдей заадар болып табылатын жазылмаган еділепілікгі айыра білу керектігін айтады. Бірақ бұл олардың арасында тубірлі айырмашылық пен карама-кайшылықтың бар екецдігін білдірмсйді. Горгий сонымен бірге кундылығы жат’ынан еділдікті олардан жоғары кояды.

Табиғи- куыктык козкарастарды (б.з.д. 400 жылдар шамасыгтда) софист Антифонт дамылты. Адамдардың табиғи тендігі туралы кагиданы негізге алган ол адамдардың барлығы да эллиндіктер мен варварлар да, дәулетгілсер мен карапайым адамдар да табилг кажетгіліюгі тутынады дейді. Адамдардың тецсіздігі табиғаттан емес, (бұл тецсіздік) адамдардың ездері шыгарган зацдардан пайда болды деген корытынды жасайды. “Табиғат бойынша біз барлық карым-катынаста тецбіз” деп жазыцы Антифонт. Ол бұл жерде барлық адамның табиғапан кажепіліи бірдей ексніне ерекше кешл белу керектігін айтады. “Полис зацдары” мои “табиғат зацдарын” беле отырып, ол негізгі басымдыжты табиғат зацдарына” береді.

Халкедон каласынан шыккан Фрасимах софистердің кіші ұрпағының ец таі-тдаулы және ейгілі ойшыщцарының бірі болыгтаналды. Фрасимахтын айтуынша, саясат — құдайдың іс-эрскеті смес, од адам куштері мен муддесінің еркилы болуынан. Билік гтринципі мен саясатгы жузеге асырудың нагыз елшсмі ретіцде Фрасимах куштінің пайдалылығы туралы кагиданы жактады. Оның айтуынша куш бар жерде гана еділдік болады, ейтксні одізшікті куштілсер гана орната алады. Озінің бұл ойын Фрасимах ер мемлекет зацдарды оз муддесіне карай жасайды дел тусівдірді. Зацдарды осылай бекіткен олар бұл заядарды еділетгі ден жариялайды. Бялікке ис болу улкен артыкшылык береді. Фрасимах осылайша мсмлекеттік кызметге куштсу мен зорлыщтың ролін және саясат пен зацның авторитарлыщ склатын атал кересггі.

3 ші урпактан шыккан софист Алкидам Элейскяй 1.улдар- мен коса барлық адамдардыгц теццігі туралыг ойды дамыпы. Оның “Құдай барлық адамды еркін етіп жаратгы, ал табиғат ешкімді де кул етіп жараткан жот” деген атакты созі тарихта калды.

елсмдік акыл-ой тарихындагы улы адамдар катарынан корнекті орын алган Сократ софистердің кейбір козкарастарын сынға алғанымен, олардың кептеген ядеяларын одан ері дамыггы. Озін “даналыкка куштар” фялософпын дел ессптсген ол алғашкы фялософиялық білімді устазы Продиктан алады. Од баскалар сиякты ез мсктебін курган жок. Оның замандастары мсп шокіртгсряіц айтуына карагалда ол сабакты ксз-келген жсрде, ел аралал. копшілік жерде берген. Ол езінің сабактарын сурак-жауап туріндегі

диалог арылығ откізген. Қарастырып отырған мәселені еңгімелесу, сурақ беру, суракка жауап қайтару арқылы түсіндіруге, оның аққатына жетуге тырысты. “Мел езімнің тук білмейтіядітікші білемін, ал басқалар тілті муны да білмейді” деген ұлағаттғт созін оз фялософиясыяыц басты кагыдаларының бірі рстілде устаяды. “Басқаны білу үшін алдымен “өзіңді..өзің таны” деген кагыда оның “мемлекетті басқарғыц келсе, алдымен өзіңді-өзің басқаруды ұйрси” деген тужырымығна сойкес келеді.

Софистер сияқты Сократ та полис заидары мен табиғи ку.. кыктардь боліп карады, біра оның софистерден айырмашылығы табиғи куыктар мел полис залдарының алғашқы танымдық негізі бар ден еселтсді. Залдьпгыктыц белсеяді жактаушысы болған ол еділеттілік лен зацдылыгыц бір-біріне сейкес келуіа батыл коргады. Зацды бузбау керек деген кагыдадан ол

емірінің соцгы сетіядс дс танбады. Б.з.д. 399 жығлы билік басыа келген демократгар 70 жастагы Сократка құдайга тіл тигізді, жастарга теріс тербие берді деген айыппел елім жазасына буйырады. Зацды бузбау және еділетсіздіккс еділетсіздікясл жауал бсрмеу деген принциліне адал болған Сократгыц достарының кемегімен турмеден кашып шығуга мүмкіядігі болады. Аіайда елімге езі мойынсунадьт. Сократгыц бұл ерскеті оның ілімінің калай іске аскаядығын керсеткен гажайып ерлік еді.

Сократ еділетсіздіккс легізделген басқару формаларының берін — молархялык тиралиякы, аристократияны, тіпті демократиялы да сынга алды. еділетсіздікке негізделген мемлекеттің кажепігін мойылдаған ол мулдай мемлскеттерді ойы озык, білімі тсрсц, алыстығ болжай білетін, халыктыц камьгн ойлайтын даналар басқару керек ден санады. Оның даналык туралығ фялософиялык, ілімдерімен қатар саясат, мемлекет, зацдылыгк пен еділетсіздік туралыт ойлары Ілатолның, Аристотельдің және тагы басқалардьгц козкарастарына едеуір ыклат етіп, саяси-куыкытгытк ілімнің дамуына зор мура болып косьІилды.

Платон — алтикалык заманның гана смес, бүкіл философия, саяси және куыкытык лімдер тарихындагы улы ойшылдардың бірі. Ол ірі аксуйек отбасылда дунисге келді. Жас кезіт-ше ол (б.з.д. 407—399 жж.) Сократгыц шекірті және тығлдаушысы болды. Сократгыц казасынан кейіл, Платон баска шекірпермен біргс Афиньщал кстеді. Алдымен Мсгорага кслген жас ойшыл ксіін талай ел мел жерге, Египетке, Парсы елдеріне, Ассирияга, Финикияга, Италия мен Сициялияга барады. Б.з.д. 387 жыльи грек батыргы Академның атымен аталгая Академиядан озінің фклософиялык мектебін аліады. Бұл мектептің омірі , ‘зак болып, езінің омір сурген мыщ жылдай тарихылда фялософтар мен математиктердің ғылыми ордасы ретілде жумыс істеді.

Озінің сцбектері мен шьтгармаларьшда улы ойшьил абсолюттік ядеализмді жактады. Оның айтуынша, ербір идея жеке затгыц немесе барша затгыц абсолюттік менін білдіретін ерскше ядеялар елемін курайдығ, яғни ядеялар мецгілік, олар жоғалып кетпейді, жацадан пайда болмайды. Буыл елем, табиғат пел когам — сол ядеялардың жузеге аскан бсйлесі.

Платол ядеалды мемлекет туралы сцбегіяде еділдікті еркімнің оз ісімсн айналысуынан және басқаның ісінс араласпауынал! керсді. Адамдардың елеуметтік топка боліауі мен олардың арасыадагы мулік тецсіздігіл калылыг жагдай рстіяде карастырады және олардың бір топтан скінші топка оту мүмкілдігін жоқка шығармайды.

Платон идеалды мемлекет туру туралы жобасында аристократияльж мемлекеттік курылымды жактайды және оз жобасыны КИЫІ{дБикден болса да жузеге асатынына сенеді. Ідеалды мемлекепің озі дс, Платонның ойышша, мецгі омир суре алмайды. ейткені, билік басына келгендердің борі де кайырымды бола бсрмсйді, адамдық касиетке зорлык-зомбылы касиетгері дс косылады. Сондыңтан да баска мсмлекеттік курылым турі келеді.

Платон адамдардың жан дунисіае мемлекеттік курылымның бес турінің сойксс келетіндігі туралы (аристократия, тимократия, олигархия, демократия және тирания) айтады. Олардың эржайсысы бпліктерін оз мүдделеріне карай іске асырады.

Тимократияда эскери адамдар билікте болады, олар жиі соғысады, соғыс мемлекеттің басты байлығы болып есептелінді. Олигархияда байлар билікке ие болғандықтан, өздеріне душпандың ниеттегі кедейлермен, тнемі қактығыста болады. Бұл мемлекепе кедейлердің наразылығы нетюкесінде кез-келген уақытта мемлекеттік тоқкеріс болуы мүмкін. Тирания — мемлекеттік қурылымның заңсыздық пен зорлық-зомбыдық үстемдік еткен ең нашар түрі.

“Заң” деген шығармасында Платон мемлекеттік құрылымның екінші жобасын ұсынады. Екінші мемлекеттің бірінші мемлекеттен басты айырмашылығы оның 5040 азаматы жеребе бойынша жер учаскелерін алады. Бұл жер оларға жеке меншік түріт-ше емес, пайдалану құқығы түрінде ғана беріледі де, мемлекеттің жалпы меншігі болып саналады. Мүлік санына қарай барлық азаматтар төрт топқа бөлінеді. Қайыршылық пен байлықтың заң шеңберіндегі шегі анықталады. Жеке меншік иелерінің ешқайсы да алтынға немесе күміске ие бола алмайды. Азаматтар қатарына (5040) құлдар мен шет елдіктер жатқызылмайды.

Туғыну теңдігін жақтаған Платон құлдар мен шет жерліктерден басталарында мүлік артықшылығы болмауы тиіс деп санайды. Жеке отбасылар мойындалғанымен, тәрбие ісі түгелдей заңдастырылған арнайы лауазымды адамдар қолына берілді. Ойелдер ерлермен тең құқылы болғанымен, олар жоғары билік қатарына сене алмады.

Платон Мемлекетінің басында көп сатылы сайлау жолымен сайланған 37 бөлекші тұрды. Бөлекшілер жасы 50-ден 70-ке дейін шектелді. Билік басында бір билеуші-әң 20 жыл тұруға мүмкіндігі болды. 360 Мүшеден тұратын (әр топтан 90 адамнан)

сайланбалы кеңес едеуір билікке ие бола алды. Халық жиналысына бірінші және екінші топ азаматтарының қатысуы міндетті еді, ал үшінші және төртінші топ азаматтарының халық жиналысына қатысуы міндетті болмады. Заңдылықтың сақталуына еділ сот жауап берді, жекелеген және қатал заңдар азаматтардың құқықтары және жеке өмірлерін реттеп отырды. Сотқа

қаралған істерді қорғау мүмкіндігі

Антикалық саяси-құқықтық ойдың одан ері дамуы және тереңдеуі Платонның шекіртті және сыншысы Аристотельдің (б.з.д. 384—322жж.) есімімен тікелей байланысты. Кейбір деректер бойынша, ол саны 400-ден 1000-ға дейін жететін ғылыми еңбектердің авторы болып табылады. Оның “Саясат”, “Афины саясаты”, “Никомах этикасы” және т.б. еңбектері әлі күнге дейін құндылығын жоймаған ғылыми шығармалар болып саналады. Ол өзі өмір сүрген замандағы құл иеленуші мемлекеттің әртүрлі формаларын зергітеп, оның үш түрін көрсетті.

Аристотель тұңғыш рет саясат ғылымы туралы талдау жасауға талпыныс жасады. Аристотельде саясат ғылым ретінде этикамен тығыз байланысты. Оның көзқарасына, бойынша саясатты ғылыми тұрғыдан түсіну адамгершілік пен этиканың дамыған ұғымы болып табылады. Этика саясаттың бастауы, оның кіріспесі ретінде көрінеді. Аристотель өзінің еңбегінде екі түрлі — теңестіретін және үлестіретін түрлерін анықтайды. Теңестіретін әділдіктің еңкемі ретінде “арифметикалық теңдік” қарастырылады. Бұл принциптің қолданылу аясы — азаматтық-құқықтық мемлекеттер, шығыс-шық қалпыша келтіру, жаза және т.б., ал үлестіру әділдігі “геометриялық теңдік” принципті түрде ұсынылады және бұл принцип ортақ иеліктерді еңкегі мен қоғамдағы орнына қарай болуға негізделеді.

Мемлекет формасын Аристотель мемлекеттегі жоғары билікті білдіретін саяси жүйе ретінде сипаттайды. Бұл жерде мемлекет формасы билеушілердің санымен (біреу, аз ғана топ, көпшілік) анықталады. Бұдан басқа мемлекеттің дұрыс және бұрыс формалары туралы да айтылады. Дұрыс формадағы билеушілер көпшіліктің мүддесін қорғаса, бұрыс формадағы билеушілер тек қана өздерінің жеке басының мүдделерін қорғайды. Аристотель пікірінше, дұрыс формадағы мемлекеттерге монархиялық, аристократиялық және саясат, ел екінші формаға тиаршыя, олигархия және демократия жатады. Мемлекеттің ең дұрыс форма- сы ретінде Аристотель саясатты аятады. Саясатта жалпының мүддесі үшін көпшілік билік құрады. Мемлекеттің басқа формалары саясаттан ері немесе кері

ауытқуы реті-ше айтылады. Екінші жағынан қарастырганда, Аристотельдің тусінігігше, полития демократия мсп олигархияның аралас түрі реті-ше қарастырылады.

Жоғарғы билік заңның смес, демостың қолында деп есептеген Аристотель демократияны сынга алады. Ол мүлктік демократшыны гана ма лдайды және демократияның ею түрія

— заңға негізделген және жоғарғы укіметке билік жүргізетін демократияны анықтайды.

Аристотельдің саясат жонідегі ойлары да қоңіл қоярлық Оның айтуынша, саясатың моні оның алдына қойған максатына қарай аяқталады. Дурыс саясаттың негізі — адамдардың тербиелігінде болып табылады. Адамдар дурыс торбиенің نتیжесінде гана жақсы қасиетгерді бойларьша сіңіріп, саяси маісаттарын игілікке қарай бурады, осының арқдсыңда гана әділдік орнайды.

2.4. Ежелгі грек мемлекетгілігінің дағдарысіа ушырауы, грек полистерінің Македонияға, сдан кейін Рим устемдігіне бағынышты болуы (б.з.д. IV ғасырдың екінші жартысынан б.з.д. II ғасырына дейін) эллиі-щік кезеңдегі мемлекет және куқық тура- ды іліт'ше оз ізін қалдырды. Александр Македонскмілің ескери жорьщтарынан Жерорта теңізі жағалауы мен Шығыстағы эллиндік кезең басталады. Б.з.д. II ғасырдың ортасына таман улы іолбасшы қурған Македония империясы ыщырап, кішігірім патіпалықтарға (Сирия, Египет, Греция, Кілтв Азия т.б.) болініп кетті, ал Македонияның езі б.з.д. II ғасырда Рим империясының отарына айналды. Аі-ттик замаі-щағы бұл саяси озгерістер сол кезеңдегі саяси және философиялық ойлар мен идеялардың моні мен мазмунына ықпал етті. Ежелгі Шығыстың дуніетанымдық, аса зор рухани байлығы да эллиндік меденіетке есер етпей қоймады. Бұл кезеңдегі саяси-куқықтық ойлар стоиктер мсп Эпикурдың, Полибийдің және тағы басқалардың ілімдерінде керініс тапты.

Философиялық кезқарасы жағынан Эгшқур (б.з.д. 34 1-270 жж.) Демокриттің атомистік ілімдерін жалғастырушы болды. Самос аралынан шыққан ол мугалімің отбасында дуніеге келді. Кейіннен Афиныға қоныс аударған Эпикур шекіртгерді шағын топқа боліп (оның ішінде кулдар да болды) езінің жеке бағына жинап алып, оқытты. демокриттың атомдық теориясын негізге алған ол елем дуніесінің мені мен заңдылығын тусіт-щірді.

Стоицизмдегі сияқты Эпикур философиясының басты міі-щеті максатқа умғылған адамның мінсз-қушты туралы ілімге талдау жасау болды. Эпикур ілімі бойынша, табиғат құдайлардың араласуынсыз, оз заңдары бойынша дамиды. Соңықтан да ол табиғатты оның заңдарын ашу арқылтты танып білуге болады деді. Бірақ адамдардың табиғатты, оның ішкі заңдылықтары мен кубылыстары-і танып білуі басты міндет емес дей отырып, Эпикур табиғат туралы білім адамдарды жалған сенім мсп қараңғылықтан қутқаруға және емір үшін арпалыстағы қорқынылыты жеңуге, олардың бақытты емір суруінс мүмкіңдік тугызады деп санады.

Эпикурдың этикасы жеке адамдарды олардың саяси-куқықтық қозғалыстарымен байланыстырады. Эпикур этикасының басты қундылығы — оның қунарлық, керсеқызарлық және жаман ниепен аулақ болуға тербиелейді. Оның айтуынша, адам бостаңығы оны езінің өмір салтын саналы түрде таңдай бітудегі жауаткершілігінде озінің іс-ерекетін бағалай білуінде. Эпикур адамдардың саяси және қоғамдық істерге белсене араласуын қуғиітамады. Ойткені қоғамдық жұмыстар, оның пікірінше, адамдардың бостаі-щығына кедергі келтіреді, оның жеке іс-ерекеттеріне тусау болады. Қоғамдық жұмыспен айналысқан адам өзін еркін сезіне алмайды, ейткені бұл жұмыс оған басқалар үшін де жауапкершілікте боду міндеті жүктейді.

Эпикур бойынша, мемлекеттік биліктің басты максаты адамдардың өзара қауіпсіздігін сақтау, олардың бір-бірінен қорқу сезімін жою және олардың бір-біріне зиян келтіруіне жол бермеу. Нағыз қауіпсіздік адамдар қауымдастығынан белініп жеке дара емір кешкеі- ше гана мүмкін. Сот-щытан да “адамдардан келетін қауіг” мемлекет тарапынан кец келеңде қуш қолдануды қажет стеді. Адамдардың саяси бірлесуі мен қарым-қатынасыН

Эгшкур олардың езара әуілсіздігін сақтау үшін жасаған езара келісімі ден тусіңдіреді. “Табиғапан шығатын әділдік,— деп атап корсетгі ол, — адамдардың бір-біріне зиян келтірмеу максатын,да курган одагы”.

Эпикурдың тусіңдіруіятле, зандар акылдыларды тобыгрдан корғау кызметін аткарады. “Зацдар,— деп жазды од,— акылдылардың зулымдың жасауы үшін емес, оларга кастандык жасалмауы үшін шығарылган. Эпикур залдарды барлы адам-ның куқыгын корғайтын курал ретінде емес, жекелеген тогттар-дың гана муддесін орғайтын курал ден білді.

Ицдивидуализмді бар жан-тонімен коргаган ол демократияны жактамады. Ол данышпан адацды ‘тобырга’ карсы ойды. Адамдар атомдардан туратын болгандыктан, озінің жеке-дара блсенділігінің кемегімен жаксы сезімге толы максатка жете алады. Егер стоиктер емір суріп отырған когамды актай отырып, барлык адамдарды тагдырдың жазганын орыядауга шақырса, Эпикур буган карама-карсы турлі әдіспен жеке адамга бостандык, епере отырлы, оларды когамдык істерден бойларын аулак, устауга және озін-озі жстілдіруге шақырды.

Стоицизмнің негізін салушы Китоннан шыккан Зенон (б.з.д. 336—264 жж.) болды. Ол озш тьяадагысы келстітідердің берін — Афиньцагы адам кеп ज्याалатын жерде — агорода уй алдындагы кабыргасы жок, жан-жагы ашык калка астына шақырып, озін осылай тыт-щауга (фялософиялык, агымның аты да осыдан келіп шыккан) дагдылаядырды.

Стоицизм тарихы ,ты кезещген — ежелгі, орта және жана (римдік)- ерекшелеяді. Ежелгі стоицизмді (б.з.д. іі—Іі гг.) басты кайраткерлері Зенонмен бірге Клеанф және Хрисипп, орта стоицизмнің (б.э.д. II—і гг.) жстсктпі екілдері Панев4й және Посядоняй, ал жаца (римдік) стоицизмнің (б.з.д. 1—II гг.) окілдері Сенека, Зпикгст және имттератор Марк Аврелий болды.

Стоицизм блгілі дерсжеде грек және шығыс кезкарастарының бірыцгай ज्याнакталган к,осыи-шысы еді. Ол сд коп тараган фялософиялык, мектеп болып каяа к,айган жок, соньгмен катар ец ,‘зак омір сурген эллиндік фялософиялык мектеп те болды.

Стоиктер дуяяснің беріл, оның ішіяде ойды, созді, опы және тагы баскаларды дене ден атады. дуниеде пайда болган және жузеге аскан нерсенің бері зацды да кажетгі к,”былыс. ёлемдік бұл заядыльгкты стоякгер тагдыр деп атады. Олардың кезкарасы бойьтнша, букіл елем тагдыр аркылы баск,арылады және тагдыр құдайлыц сжтаты мен ұғымы бар “табьгя зад” ретяде карастырылады. Зенояяыц айтуыяша “табьгя заддар к,удайлык, болып келеді және д’трыс яерсені орындататын және дурыс емес нерсеге тиым салатын кушке ие”.

Стоиктердің ойынша, ербір адам табигатка сойкес емір суруге және табигат алдыт-щагы оз борышын орыядауга тиіс. Ягни еркім озінің омірдегі тагдыр блгілеген орнына, турмыстіршілігіяе риза болуга тиіс. Бостаядык, ұғымын да стоиктер “тагдытр” аркылы тусіндіруге тырысады, омірдегі алдын-ала шешіліп к,ойьилган тагдыр белгілі болгаядык,тан, бостаядык,тыц болуы да мумкін смес.

Стоитсгердің табиғи — куқыктык кезкарастарының мені бойын-ша, кулдыкты актауга болмайды. Бірақ олар (кулдар) да тагдырдың жазіанына кояуге тшс, олар да тагдырдың бергенін орындай отырып, ракымшылдык пен ізетгілікке жете алады ден ссегттсді.

Стоиктер ілімі эллиндік кезецнің саяси кайраткері жанс кернскті тарихшысы Полибийдің козкарастарына едеуір ыкпал спі. Оның саяси және к,уқыктык, ойлары “К,ырык кітал тарихы” ецбегінде айкын керінеді. Тарихя к,убылыстарды бутітщей камтуда од стоиктердің “тагдыр” туралы жетіл,цірілген козкарастарына суйенеді, ягия таряхи к,убылыстардыт дуниеж’тәлік жалпы зад мсп парасапыд нетяжесі ден т’тсіңсірсді. Оның “жалпы таряхтагы”, “тагдыры” бірыцгай тарихи процестерДід іШкі заццылык,тарының бейнесяде таряхй тагдыры ретінде корінсді. Оның пікіріншс, кез-келген мемлекеттік курылымның адамдар арасьшдагы карымкатынастагы мсмлекепід ролі томендемейлі және езгермейді.

Мемлекеттің пайда болуы мен мемлекеттің басқару формасының алмасуын Полибий “табиғат заңдары” бойынша жүзеге асыратын табиғи процесс деп түсіндіреді. Полибий бойынша, табиғи заңда болу және алмасу ретілігі жағынан мемлекеттің негізгі алты формасы бар. Олар алмасу реттері бойынша былайша орналасады: патшалық (патша билігі), тирания, аристократия, олигархия, демократия және охлократия.

Адамдардың табиғи және тарихи қауымдасуын Полибий олардың жаяулар саясатын қарастыруы мен әлсіздігінен осыдан келіп тобырға басшылық, жасаудың қажеттілігінен түсінуден деп ұғындырады. Алғашқы кезде оның күшімен және батылдығымен тобыр кесемі болғандар біртіндеп билікті өз қолдарына алып, бұл билікті табиғи заңдылық ретінде пайдаланған.

Патшалық, билік бірте-бірте монархиялық болып қалыптасады. Патша бұрынғы өмір салтын өзгертіп, билігін асыра пайдалана бастайды. Бағынышты халықтың наразылығымен патша билігі қызғануы, кере алмасушылығы тиранияны туғызады. Тираниялық қалта билігі мен өзбұлттық ержүрек жетекшілердің басшылығымен болған күрестің нәтижесінде оны күйреуі және аристократияның орналуына алып келді. Алғашқы кезде жалпы мүдде үшін қызмет еткен аристократтар билігі біртіндеп олигархиямен алмасады. Бұл кезде билікті теріс пайдалану, заңсыздық, әділетсіздік және тойымсыздық, кедейлік алады. Халықтың олигархияға қарсы НОТИЖСЛІ күресі демократияның орнатылуына себепші болды. Мемлекеттің демократиялық басқару формасының алғашқы кезеңі-де бостандық пен еркіндік жоғары бағаланады. Бірақ басқару есебінен өмір сүруге дағдыланған тобыр өздерінің кесемін сайлап, демократияның билікті қолатады және мемлекет ісінен бойын аулақталады. Демократия охлократияға айналады. Бұл жағдай билікті мемлекеттің ең нашар түрі ретінде қарастырады және басқару формаларының ең соңғы сатысы болып есептеледі.

Мемлекеттік билік формаларының ауысуын сипаттай келе, Полибий басқарудың ең тиімді формасы ретінде патшалық биліктің, аристократияның және демократияның ең жақсы тустарының араласқан формасын ұсынады. Оның басқарудың аралас формасы туралы ойлары мемлекет, құқық және биліктің белгі теориясында одан әрі дамытылды.

Әдебиеттер:

1. Негізгі

4. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005

5. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006

6. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

2. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

3 Тақырып Ежелгі Рим өркениетінің саяси-құқықтық ілімі

Түйінді сөздер: сенат, демократия, республика, заңдар, мемлекет.

Негізгі сұрақтар:

3.1. Ежелгі Рим саяси-құқықтық ілімінің жалпы сипаттамасы және оның даму кезеңдері.

3.2. Марк Туллий Цицеронның мемлекет және құқық туралы ілімі.

3.3. Рим стоктерiнiң саяси-құқықтық кезкарастары.

3.4. Рим заңгерлерiнiң құқық туралы ілімі.

Тезис: 3.1. Ежелгі Римдегі саяси және құқықтық ойлардың тарихы бүтіншеіміз ЖЫЛДЫ камТиды және озінің эволюциялы дамуында Ежелгі Римнің ұзақ уақытқа созылған велемепік-экономикалық және саяси өміріндегі айтулы өзгерістерді білдіреді. Рим тарихының езі үш кезеңге белінеді: 1) патшалық Рим (б.з.д. 754—510 жж.); 2) республикалық Рим (б.з.д. 509—28 жж.); 3) императорлық Рим (б.з.д. 27-б.з. 476 жж.) Сонымен бірге біртұтас Рим империясы б.з. 395 жылы екіге: Батыс және Шығыс Римге белінеді. Шығыс Рим—Византия империясы 1453 жылға дейін өмір сүрді.

Ежелгі Римдегі саяси-құқықтық институттар мен кезкарастар халықтың ортүрлі топтары — патрицийлер мен плебейлер, нобилиттер (патрицийлер мен байыған плебейлер) мен кедейлер, оптиматтар (когамның аксуейектер тобы) мен понулярлар (теменгі халықты қолдаушылар), сріктілер мен кулдар арасындағы еткір күрсе жағдайындағы ұзақ тарихы бойында үнемі дамып отырды.

Ежелгі Рим тарихында ездерінің құқықтық және әлеуметтік жағдайын патрицийлермен теңестіру жолындағы тілсөйлер күресі маңызды роль атқарды. Плебейлердің бұл күресі Римнің алтыншы патшасы Сервий Туллийдің реформа жасауына екіліп соқты. Аталған реформа бойынша плебейлер “Рим халының” құрамына қосылды және мүлтік белгісі бойынша бес разрядқа белінді.

Реформа байлардың мемлекет басқарудағы артықшылығын бекітіп берді. Плебейлер халық жиналыстарына қатысуға және когамдық меншікпен үлес алуға құқығына ие болды. Бірақ олардың құқықтық жағдайы патрицийлермен толық теңес алмады. Сондықтан патрицийлерге қарсы күресін ұзақ уақыт бойы жүргізуіне тура келді.

Плебейлер күресінің кернекті өкілдері ағайынды Тиберий және Гай Гракхтар болды. Халық трибулдары болып сайланған олар ірі жер иеленушілікті шектеуді, артық жерлерді теркілеуді және оны жерсіз азаматтарға үлестіруді талап етті. Қала халының кедей тобы үшін Гай Гракх нанның бағасын арзақдату, жол құрылысын салу сияқты ұсыныстар енгізді. Бұл шараларды іске асыру ерекеті Рим когамындағы жоғары топтың ішкі-кескі қарсылығын ТУГЫЭДЫ. ОСЫНЫҢ НОТИЖСІНДЕ қарулы күрсе басталып, күрсе барысында ағайынды Гракхтар қаза тапты.

Ежелгі Римнің саяси-құқықтық ойы жалпы теориялы ізденісте сол деңгейдегі ежелгі грек концепцияларының сәуір ықпалына душар болды. Б.з.д. V ғасырдың орта кезінде плебейлер жазба Заңды құрастыруды талап еткен кезде гректің заң шығару ісімен, есіресе Солон заңдарымен танысу үшін Грецияға Рим елшілері жіберілді. Осындай танысудың нәтижесінде ежелгі Рим құқығының басты құжаты XII кесте заңдары құрастырылды. Алғашқы он кесте б.з.д. 451 жылы, скі сот-цы кесте б.з.д. 450 —449 жылдары жасалып, қабылдат-ды.

Ежелгі рим авторларына Сократтың, Платонның, Аристотельдің, Полибийдің, стокгердің және т.б. келтеген грек ойшылдарының кезкарастары едәуір дәрежеде ықпал етті. демокрит пен Эпикурдың адамның алғашқы табиғи жағайдан саяси өмір мен мемлекеттің, заңдар мен ойлардың пайда болуына дейінгі прогрессивті дамуы туралы жалпы философиялық кезкарастары Тит Лукрецийдің “Заңның табиғаты туралы” поэмасында керініс тапты және одан өрі дамығынсы. Оның бұл шығармасында адамның, табиғаттың, өлемнің және когамның пайда болуы туралы материалистік тұрғыға жеткілікті түрде өлеңмен баяндалады.

дүниеден берінің негізін материя дел мойындай отырып, Лукреций “бері материялан есіп тлығы және бері сонымен өмір еуреді” деп атап керсетеді. Діңді ғылым прогресті кедергісі деп білген ол діни ұғымдарды да батыл сынга алады. Рим когамының

кәсіпшіліктерін де айыптай отырып, саяси курс пен билікті езінің жеке басының мүддесі үшін пайдаланғандар туралы теріс пікірде болды. Ол табиғаттағы және қоғамдағы себептілік заңынан басқа да елестік құштар бар екендігін мойындағанымен, оны құдай ісімен байлааыстырмайды. Ойткені құдай жердегі адамдар өмірінс араласпайды. Лукреций адамдар өз тағдырын өздері жасауы тиіс, олардың бақығгы өмірі өздеріне ғана байланысты дел тужыръл%щайды.

Рим авторлары өздерінің теориялық ілімдерінде грек ойшылдарының табиғи-уқықты идеяларын, олардың саясат тісн саяси еділеттілік, мемлекет формалары, басарудың араласч формасы сияқты және т.б. ілімдерін пайдаланды. Рим авторлары өздерінен бұрынғылардың ілімдерін пайдаланып қана қойғатІ жоқ, сонымен бірге оларды Римнің елеуметтік-саяси жағдайының срекшеліктерінс ыцғайлап одан өрі дамытгы және қут-щы идеялармен байлты.

Ежелгі рим ойшылдарының маңызды табыстарының бірі құқықтануды жеке ғылым ретінде алып тастыруы болды. Рим заңгерлері мемлекет пен құқықтың жалғыз теориясы саласында саяси-құқықтық мәселелерге және жекелеген заң өңдеріне (азаматтық құқық, мемлекеттік және өкімшілік құқық, қылмыстық құқық, халықаралық құқық) кешенді түрде терең талдау жасады.

Ерте христиандық пен одан кейінгі II—III ғасырларда христиандықтың өлемдік дінге айналуы кезеңі-тдс де бұл дін Ежелгі Римде саяси және құқықтық ойларға өз ықпалын тигізіс алды. Бұл кездегі ресми христиан доктринасы мен христиандықтың саяси идеологиясының кернекті қайраткері Аврелий Августин ілімі-тдс схоластика қағидалары да керініс тапты.

Рим империясының ауыр саяси дағдарысы кезінде б.з.д. 68-69 жылдары Иудей және басқа да ауыр зардап шеккен провинциялардың халқы римдіктерге арсы кетеріліске шығады. Осы кезде Иудей жұртшылығы арасына Яхве теңірі оларды ұтқаруға елші (“меесия”) жіберілті. Ол зулымдардың үстемдігін құртады және “құдайдың мың жьыдық әділстігі патшалығын орнатады” деген сез тарайды. Бұл сездер сол кездің езінде-Еж “пайғамбарлардың” шығармалары түрінде иудейлер арасында таралады.

Б.з.д. 69 жылының басында осылардың бірі “Иоанн Богословтың мойын-щаулары” (“Алохалипсис”) деген атпен жарық кереді. Мұнда Яхве теңірі жіберген елші (Христос) барлық еңбекшілер мен ауыртпалық көргендерге рухани бастаулық, елгендерді тіріліске сенім ежелген қарапайым уағыздаушы ретінде көрінеді. Бұл уағыздаушыны Иерусалим абыздары жазалап елтіреді Алайда “күндердің күнінде”, “ақиқат елшісі” қайта келеді де, “еділеттікті қалпына келтіреді”. Кедейлердің молшылыққа ие болатындығы, байлардың жазаға ұшырайтындығы туралы бұл уағызда сонымен бірге, Римнің бұлашылыққа ұшырайтын тағдыры туралы да айтылады.

Ерте христиандық кезеңде пайда болған діни шығармаларда христиан қауымында жеке меншіктің болмағандығы барлық нерсенің ортақ мұнасақ болғандығы, “тіршілікке қажетті заттардың өкіміне қажетіне қарай” болуы туралы айтылады. Мұнда меншік, еңбек, тұрғын мен болу мәселелерімен бірге жалпы бірдей еңбек түсімі және өкімнің сөзіне қарай болу принциптері уағыздалады (“Өкім өз үлесін ебегіне қарай алады”, “Еңбек етпеген ішкіт-Жемейді» және т.б.)

Ерте христиандықтың пайда болуы алғашқы кезден бастап қайшылыққа толы болды. Бұл кезде Христос туралы жұрт таныған ешқандай бірыңғай ілім болған жоқ еді. Қауымнан қауымға ауысып жүрген жеке-кеге уағыздаушылар түрлі діни шығармаларға сүйеніп, Христос ілімі турліше баян-шады. Осының Нотийжесінде ерте Христиандықтың барлы топтары өзара кескілескен күрес жүргізді. Б.з. II ғасырдың аяғы мен III ғасырдың басына қарай өзін-өзі бірден-бір шынайы Христиан деп санаған, басқа идеологиялық ағымдардың өкілдерін адасқандар (еретиктер) деп атаған Навел “апостолдың” қозғалыстары мен жыл дастандарының бірте-бірте басым бола бастайды. Осы кезде өзінің ПОЗИЦИЯСЫ нығайтқан Христиан шіркеуі еретиктерге қарсы күресте ресми үкімнің қолдауына ие болды. 311 жылы Христиандық Рим

империясының тең қуқылы діндердің бірі ретінде МОЙЫНДАЛЫП 324 жылы мемлекеттік дін болып жарияланды

Император Константин Христиандықты Мемлекеттік дін ретінде Кабылдағаннан кейін діни философиялық ілім-патристик (раіср-екс) тәсірек Каркын ашты. Оның бұл кездегі басты Оюлдері. Амвортс Майлацдсшй Аврелий Августин бодты. Бұл ілімде алғашқы кезде Христостың табиғаты және саяси Шіркеулік мәселелер Карастырылды Христиан Шіркеуінің негізгі идеологтарының бірі Аврелий Ангустин адамзат тарихының Христиандық КОНЦСПДиясыңда барлық елеуметтік, мемлекеттік және Қуқықтық ҚУРЫЛЫШТАРДЫ Библия Кағидаларына сүйеніп отырып, адамның Қуныға батығының салдары ретінде керсетеді. Ол “Құдай Қаласы туралы” еңбегінде Адам мен Еваның “ауыр Қунысынан” ҚСЙІН бүкіл адамзат Қауымы табиғи сәттанан айрылып, қуны олардың ұрпақтарына мұра болып қалды ден жазады. Оның айтуынша, адамзаттың бұл қунысін Жаратушы құдай алдын-ала белгілеп Қойған. Августин елесте әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері ертүрлі” халықтар өмір сүргенімен, барлық уақытта “адамзат қауымының сәт патшалығы — қауым және жанмен өмір сүретін адамдардың болғандығын айтады. Осыған сүйенген ол адамзат тарихын бір-біріне қарсы екі патшалықтың күресінің нәтижесі деп танытады.

Жердегі мемлекеттік-қуқықтық өмірдің қунылығы (қарымқатынастар мен тәртіптер), Августиннің пікірі бойынша, басқару мен бағындағы, Қожалық, пен қуқықтағы адамның адамға үстемдігі нәтижесінде пайда болған. Қалыптасқан бұл жағдайды Августин адам тіршілігінің “табиғи тәртібі” деп атайды. Жердегі адам қауымдастығының тарихи эволюциясын Аврелий Августин адам өмірінің алты мезгіліне сәт алты кезеңге бөледі. Олар:

себилік, балалық, жастық, жігіттік, ересек және керілік. Оның бірінші кезеңі Адам мен Еваның балаларының дүниеге келуінен басталып, дүниежүзілік су тасқынына дейін жалғасады, ал ең соңғысы Христостың келуі мен христиандықтың пайда болуынан басталып, Христостың қайта оралуы және ақырзаманмен аяқталады.

Августиннің қуқықтық позициялары табиғи, ұдайлық және адамзаттық заңдарды танытуында айқын көрінеді. Оның айтуынша, адамдар бұл заңдарға бағынуы тиіс, бірақ адамдар оны жиі бұзады. Августиннің Қуқық туралы пікірлері көптеген жағдайда римдіктер мен заңгерлерінің, атап айтқанда Цицеронның, “табиғи Қуқық” туралы танытуларына ұқсас келеді.

Христиан дінінің қағидаларын саясат пен қуқықтық позицияда танытушы Августин ілімі теологиялық-философиялық бағыт ретінде Еуропада ХІІ ғасырға дейін үстемдік етті.

3.2. Ежелгі Римнің атакты шешені, заңгері, мемлекеттік қайраткері және ойшылы Марк Туллий Цицерон б.з.д. 106 жылы туып, б.з.д. 43 жылы қайтыс болды. Ол кейінгі ұрпаққа, адамзат мәдениетіне орасан зор мұра қалдырған ұлы философ және саясаткер болды. Оның кең қамтылған шығармашылығында мемлекет пен қуқық мәселелеріне көп орын берілген. Бұл мәселелер оның осы тақырыпқа арнайы жазған мемлекет туралы “Құдайлардың табиғаты туралы”, “Міндеттілік туралы”, “Жамандық пен жақсылықтың шегі туралы” және “Зат-шар туралы” еңбектеріне кең қамтылған Саяси-қуқықтық мәселелер оның басқа да еңбектерінде (мысалы, “Міндеттер туралы”) және сонымен бірге оның КОПТСҒСН саяси және сот баян-шамалары мен сөздерінде керініс тапқан.

Цицеронның мемлекет және қуқық саласындағы теориялық зерттеулері ежелгі грек ойларының, СН алдымен Платонның, Аристотельдің Платонның және Стоиктердің Сөзіндей болды. Сонымен бірге Цицерон Рим патриоты және Қайраткері ретінде бұл “жат жерлік” Ұлтқа Мемлекет ұйытушы тәжірибе мен саяси Қуқықтық ойларды Рим мемлекеті мен қуқығының өзіндік сипаты бар тарихымен сол кезеңдегі елеумет пен саясаттағы нақты жағдаймен, өзіндік міндеттермен байланыстыруға тырысты. Нақтылап айтқанда Цицеронның саяси-қуқықтық ілімінде өзіндей дейінгі идеяларды шығармашылықпен пайдалану бар. Ол мемлекет пен қуқық теориясы туралы жаңа

қағдаларды одан өрі дамытты. Цицерон мемлекетке халық еңбегінің ЖСМіСі рСтінде анықтама берді.

Мемлекеттің пайда болу себебін Цицерон адашардың елСіздігі мен ҚорқыныШытн емес, олардың туганнан бірге туру қажеттігіне Умтылуынан ден есептейді. Бұл мәселе бойынша, Аристо.. тельдің лОзИцююЫтн Куптаған Цицерон сол КСздеГі МеМЛСКеттің пайда болуының келісіздік сипаты туралы КСЦ дамыған Түсініюі жоқа Шығарады. Ол мемлекет пен жеке МеНХЛікТің алғашқы Кезетшегі байланысын анықтап, стоик Панетиякың мемлекеттің пайда болуының негізгі себебі жеке меншікті қорғау туралы ережелерін мақұлдайды

Ежелгі грек Ойларының достурлері Негізінде Цицерон мем.. лекеТтік ІУРылымыНың ертүрлі формаларына талдау жасауға, бір формада екіінші форманың пайда болуына, сОНЫМСН бірге олардың ең дұрыс формаларын іздеуге және тСб. мәселелерге үлкен көңіл болды. Баяушылар СанЫтна Қдрай Цицерон мемлекет. тің ыарапайым үш формасын: патша билігін (монархия), оптиматтарды (аристократия) және халық билігін (демократия) атап көрсетеді. Мемлекеттің осы Каралайым Түрлерінің елжәйсетсы нәтижесі және ең ыңғайлысы емес, бәлкі Цицерон бойынша, олар егер мемлекеті Қуруга адамдарды қатыстыруға мүмкіндік туытса және оның Негізі мен байланысы (оның пайда болуына қатысты да) Сақталса оған Тезуге және кетуге болады.

Бұл формалардың ортақ сипатының өз артықшылықтары мен Көзілдері бар. Цицеронның пайдалануы егер соларды таяу туган жағдайда таңдау ең алдымен патша билігіне тусер еді де, демократия ең СОНЫМСН орында болар еді. Әр форманың көзілдері мен артықшылықтарына талдау жасағанда Цицерон басқарудың аралас формасын, яғни Монархия, аристократия және демократ элементтері өзара ұштасып ұйлесетін бас

қаруды Қолдайды. Цицерон езінің тәуелсіздік және саяси қызмет тәжірибесінде (квестор, сенатор, эдил, претор, консул қызметтерінде) жекелеген адамдар билігіне, оның ішінде оскери диктатура режимін қарсы санауға республикалық құрылысты жақтайды. Мемлекет пен құқық мәселелеріне арнап орасан зор мұра қалдырған Цицерон құқықтың қалыптасу жағдайы және еділеттілігі ең есептейді. Оның айтуына “ұлжәйтте еділетті болуы, оның мұндай адамдарға пайдалы болуынан, өйткені саналы түрде жүргізілген құқық олардың (құлдардың) пайдасы үшін жасалады”. Табиғатта құлдың өзіне қатысты еділетсіздігі сияқты құлдық та табиғи құбылыс. Текті адамдардың өзіне қатысты еділетсіздігі олар үшін (бағыныштылар үшін) пайдалы. Ақыл мен сананың ашу мен құлдыққа қатысты еділетсіздігі сияқты (“Аліу — дұшпан”, “ашуды ақылға жеткізу”) құлдың өзіне қатысты еділетсіздігі Цицерон еділетсіздікпен сақалмайды. Мысалы, адамдар малдың пайдасын қорықпай олардың жағдайын жасайды (жыды қора, жом-шен, жыртқыш аңдардан қорғау т.б.). Сонымен бірге Цицерон құлдарға жұмыс істеуге жағдай жасап, олардан қатысты өкілетті талаптарды ең есептейді.

Цицерон шығармасында жағымды мемлекет Қайраткерлері мен оның өкілі азаматтарына көп көңіл бөлінген. Мемлекетті басқару тек білім мен Қайырымдылықты ғана емес, ғылым мен өнерді де қажет етеді деп есептеген Цицерон, оны жалпы мүдде үшін пайдалану “адамдарды қорғау және еділеттілігі етеді” деп санайды. Оның айтуына, ақылды мемлекеттік қайраткер мемлекеттің басқару ісінде болатын қолайсыз жағдайлар мен қиындықтарды алдын-ала көре білуі керек. Мемлекет бекітісіне тән мұндай қиындықтар мемлекеттің тұрақтылығы мен тұтастығына, жалпыға бірдей құқықтарды қорғауға қажетті тигізеді. Мемлекет басшысы, сонымен бірге, мемлекет туралы білім мен құқық негіздерін жақсы білуі шарт. Мұндай білімі жоқ мемлекет қайраткері билеген еділетсіздік болмайды. “Өкілдік салтанат құрылуда ғана өкілдің қызығарлығы өзіне тиесілі болмақ”.

Мемлекеттің төтенше жағдай туган жағдайда қайраткер Халықтың жалғыз өкілі үшін “еділетсіздік диктатор ретінде мемлекеттік тәртіп орнатуы тиіс”. Саясаткер мұндай

жатдайда озінің “жымысқығ максаты үшін емес, республикақығ сақтаушы ретінде керіледі”.

Нағыз азаматтардың міндеттеріне, Цицерон ақиқаты таяуды, әділеттілікті, білімділікті және сабырлылықты жатқызады. Азаматтар басқаға зиянын тигізбесуі, басының меншігіне қол сукпауға, еділетсіздікке жол бермеуге, еділетсіздіктең жапа шеккендерге кемек беруге және жалпы итілік үшін еңбек етуге тиіс. Азаматтардың жалпы саяси белсенділігін ордайым батыл жақтаған Цицерон “азаматтардың бостандығын қорғауда ешкімге де артықшылық беруге болмайды” деп атап көрсетті. Ол республиканы қорғауды ербір азаматтың қасиеті борышы деп санады. М Римнің нағыз азаматтары ой-ерісті кеңейту, жандуиені байыту үшін өздерін жан-жақты жетілдіру идеясын мәңгілік серік етуі керек. Цицеронның ойынша адамды жақсы жаққа жетілуге итермелейтін төрт ізгі нәрсе бар, олар: ақыл, әділетті болу, ерлік және сабырлылық. “Адам неғұрлым ақыл- әділ болған сайын, соғұрлым басқадан арамдық күтпейді”. Арамдық пен еділетсіздіктің аз ғана жұғыны бар адамдардың езі де өздері сондай көреді.

Құқық негізін Цицерон табиғи әділеттілікті алады. Бұл жерде, ол еділеттілікті мәңгі өзгермейтін және табиғатпен адам табиғатының да ажырағысыз қасиеті деп түсіндіреді. Әділеттілікті табиғаттың езі берген несібісі деп қараған Цицерон оны табиғи құқыққа жатқызады және оған төмендегідей анықтама берді: “Нағыз заң — табиғатқа сәйкес барлық адамға бірдей берілген саналы ереже, бұл заңдар адамдарға парыздарын осы міндетін жүктейді, қылмысқа қорқыту арқылы тиым салады. Бірақ адал адамдарға міндеттемей, тыйым салмай және бұйрық бермей орысқатуға мүмкіндік болса да заң ешнәрсе де емес және қажет те болмайды. Мұндай заңды жарым-жартылай немесе толық жоюды ұсыну ақымақтық, оны қандай да бір дегейде аяқтау — мүмкін емес Сондықтан да біз саясаттың да, халықтың да қаулысы бойынша бұл заңдарды жою алмаймыз”. Бұл нағыз заң барлық жерде және барлық уақытта барлық халыққа бір ғана мәңгі және өзгермейтін заң ретінде қалады және барлық адамның өміршісі болып саналады. Адамдық табиғатты ескермей бұған бас иегендердің барлығын Цицерон өздеріне-өзі ор қазған қылмысшылар деп қарады.

Әділдік, Цицеронның айтуы бойынша, басыға зиян келтірмейтін және басқаның меншігін бұзбау. “әділеттілікке қойылатын біртұтас талап,— деп Кассандра,— ол ешкімнің де басқаға зиян келтірмеуі, кішінен, барлық адамның орта жалпылай, ал жеке меншігін өз Меншігіндей пайдалана алуы”. Яғни оның айтуы бойынша, “Әділдіктің елкімге зиян тигізбесу және қоғамға пайда келтірусіз жатты ең қайнар кезі бар”.

Табиғи құқықтар, Цицерон бойынша, жазба заңдардың қайсысынан болса да ерте, тіпті мемлекеттен де ерте, пайда болған. Құқық адамдардың шешімдері мен қаулыларымен емес, табиғатпен шыққан әділдіктің қорғаушысы да, жақтаушысы болуы тиіс. Заңның қызыметі мен күші туралы Цицерон “сөз — сөйлейтін заң, ал заң тілсіз сөз” деген анықтама берді, яғни еділ заң “әділдікті өзіңе тиістісін беруден тұрады”.

Цицерон шешендігімен, философиялық және саяси құқықтың шығармашылығымен ғана емес, Римнің саяси өмірін белсене араласқан кернекті саяси қайраткер ретінде де тарихта белгілі. Ол Римдегі республикалық құрылыстың дағдарысы мен б.з.д. 40 жылдардағы азамат соғыстары, Гай Юлий Цезарьдің диктатурасы кезінде консул да болды, сенатты да басқарды. Осы жылдардағы елдегі аласапыран кезеңіне мемлекеттің тұтастығы мен бірлігін сақтауға көп күш салды, қарсыластар тарапынан күш да көрді.

Азамат соғысы жылдарында Цезарьдің жағында болған Цицерон Цезарьға ұйымдастырылған қастандыққа қарсы болған жоқ. Меңкеңеттік билікті нығайту мен орталықтандыру, соның ішінде республикаға қайсыбір “ректорлар” /өкімдер/ тағайындау керектігі туралы трактат жазды. Цезарь елден кейін ол қастандық ұйымдастырушыларға қарсы республикашылар жетекшісі болды. Римнің тұтастығы мен тұтастығын сақтауға күш салған Цицеронның езі де б.з.д. 43 жылы Атоний мен Октавий Августтың қолынан қаза табады. Озінің жаппай өмірін, орасан зор философиялық және

саяси-қуқықтық сәбеістерімен барпіа адамзатқа, кейінгі урпаққа үлгі болған Цицерон “зат-шар

— билік басғындағылардың бұйрық берушісі, ал билік басындағылар — халықтың еміршісі” сәт-шігін ез еңбегімен де, өз өмірімен де делелдеп келгені.

Ежелгі Грециядан бастау алған стоицизм римдік

қуқықтық ойда одан ері жалғасын талты. Рим стоиктерінің теориялық кезеңдері ежелгі грек стотелгершің философиялық, этикалық және саяси-қуқықтық концепцияларының соуірлік пәл-ша болғанымен, олардың езіндік ерекшеліктері айқындалды және одан ері дамытылды. Рим стоицизмінің басты өкілдері Луций Аяней Сенека /3—65жж./, Эпиктет /50—100жж./ және Марк Аврелий Аятонин болды.

Стоиктердің іргімі бойынша, өлем — біртұтас дене. Ол құдайлық пен адамдықтың арасындағы қарым-қатынас және оны өлсімдік құдай ретінде қарастырады. Олардың айтуынша, өлемде болып жатқан өзгерістер қатал қажеттілік заңына бағынған, сондықтан ол белгілі бір мақсатты жолмен, яғни оны керек етуне қарай дамиды. Қажеттілік заңын стоиктер қоғамдық өмірде де қолданылады деп есептейді. Осы заңға сүйенген олар бостандық ұғымын да қажеттілік ұғымы арқылы түсіндіруге тырысады.

Рим стоиктерінің шығармашылығы бұрыңғы ПОЛИСтік идеологиядан кунділіктің ісіндегі дағдарыстың күшею, принцип билігі мен цезаризм режимінің нығаю, Рим Империясының өлсімдік державаға айналу кезеңімен тұспа-тұс дамыды. Осындай жағдайда олар ежелгі гректік Стоицизмнен фатализмге, саяси жұтаңдық пен космопатизмге көбірек мойын бұрады.

Сол доуірдің ұлы ойшылы Сенека саясаткерлік пен ұстаздықтың орнынан көріне білді, ол сенатор да, император Нероның тербейшісі де, көрнекті мемлекеттік қайраткер де болды. Саясат пен қоғамдық өмірге белсенді араласқан ол өзінің шәкірті Нероның бұйрығы бойынша қуғынға ұшыратылды, саяси ойынның құрбаны болған ол өзін-өзі өлімге бұйырды.

Басқа стоиктерге қарағанда Сенека барлық адамдардың рухани бостандық идеясын олардың қоғамдағы орнынан тоуелсіз түрде қарастырды. Оның кезеңдері бойынша қулықтың объектісі мен ауқымы адамның рухы және ақыл-ой дүниесі емес, оның тәні ғана. “Қулық адамды барлық жағынан беклейді деп ойлайтындар Кателлесті”, — деп жазды ол, “оның ақыл-ойы қулыққа тоуелсіз. Қулық тәні ғана Қожайынына бағынатын, ал ақыл-ойы мен рухы еше тәуелсіз”. Сенеканың айтуынша, қулық да табиғаты жағынан барлық адамдармен тең, оған жан жөнсі рухани сипапар да тән. Қулық өзін сатуға, немесе сатып алуға болғанмен, оның еркін ақыл-ойы мен рухани жан-дүңкесін саудаға салуға болмайды.

Ежелгі грек стоиктері сияқты Сенека да барлық себептерді Құдайлық рух пен тағдырдан іздейді. “Тағдыр заңы”, оның айтуы бойынша, өз дегеніне бағындырады. Адамдардың іс-ерекеті галамның қажеттілік заңына байланысты, олар бір-бірінен болмай қоймайтын заңды қажеттілікке, яғни тағдырға өз еркімен немесе межбүрлі түрде бағынуларымен ерекшеленді. Адамдар галамдық Қатынастарды өзгерте алмайды, оған қарсылық көрсетуге ғана талпынады. Оздерінің өмірдегі ауыр тауқымсітне риза болмағандар да, модшілікте өмір сүретіндер де тағдырға қарсы тұруға талпыныс жасайды, өйткені адамның табиғаты тоуымсыз да, Қанағатсыз. Сенеканың табиғат-қулықтың Қоңцепциясына болмай қоймайтын жөнсі құдайлық сипатқа ие “тағдыр заңына” бүкіл адамзат міндетті түрде бағынады. Табиғат қулық бұл жерде галамдық құрылымның тәртібі мен өкілдерінің себебін білдіретін қажетті табиғат факті ретінде көрсетіледі. Заңдар өзінің жазылған немесе жазылмағандығымен ғана ерекшеленбейді. Оның айтуынша, “жазылмаған кейбір заңдар жазылған заңдардан да қаталырақ”.

Мемлекеттің пайда болуы мен өмір сүруі де бүкіл галамдық қажеттіліктегі туған. “Табиғат қулықтар мен табиғат мемлекетті мойындау қажетті және парасатты іс” Табиғат-заңдары бойынша мұндай мемлекет мүшелерінің оны мойындаған кәмесе мойындамағанына қарамай жалғыз бірдей мемлекеті болып саналады. Ал кейбір

жекелеген мемлекеттік құрылымдар жекелеген топтардың мемлекеті ғана болып табылады. Осыған сәйкес мемлекеттің де үлкен және кіші түрлері бар. Олар да үлкенкішілігіне қарай “тағдыр заңымен” жүрсін немесе оған наразылық білдірсін.

“Тағдыр заңының” қажеттілігі туралы ойларына қарамастан Сенека азаматтарды ізгілікке, жақсы істерге ұмтылуға және даналық пен білімді үйренуге ілгері қарайды. Ол адамдарды, “алдымен ізгі нәсілдерді, ал одан соң даналықты үйрен, өйткені, алғашқысысыз соңғысына үйреу қиын. Ерлік дегеніміз — үрейді жиреніс жек көру. Ол бізге тән қасиеттерді мазақ етпесін, оларды шайқасқа шақырып, қуырап деп, үнсізденіс пен талғатсыздыққа шақырады.

Сенека “уят” ұғымын моральдің негізгі ұғымы — адамдардың іс-әрекетінің үйлестірушісі ретінде қарайды. Оның айтуынша “уяттылық кейде заңдар шектен тыс өткенін де шектейді”.

Адамдар жеке басының мүддесі үшін ғана емес, басқалар үшін де, қоғам мен мемлекет үшін де өмір сүруі тиіс. Бұл қағида туралы Сенека “өзі туралы ғана ойлап, барлық нәрседен өз пайдасын іздейтін адам бақытты бола алмайды. Өзі үшін өмір сүртін келсе, өзгелер үшін де өмір сүр” деген тұжырым жасайды. Сенсканы өзінің диктатор шәкірті Нерон билікке қарсы қасқандық жасады деген айыппен өзі-өзі елтіруді бұйырды. Билік төртінші адалдық тақытқан ойшыл-ұстаз шәкіртінің бұйрығын өзінің тамырын КИО арқылы орындайды.

Осықдай идеяларды баса рим стөиктері философ Эпиктет пен император Марк Аврелий Антонин одан өрі жалғастырды. Шыққан тегі жағынан кул болған Эпиктет Кіші Азиядағы

Фригияде дүниеге келеді. Кейіннен император Неронның оққағарларының бірі ретінде Римге келген ол кеп ұзамай еркіндікке босатылады. Император Домитиан 94 ЖЫЛЫ Римнен барлық философтарды қуғаннан кейін Балқандағы Никополь қаласына тұратпап, онда өзінің философиялық мектебін ашады. Эпиктет ешнәрсе жазған емес, од өзінің ілімін ауызша жүргізген. Оның философиялық және саяси—құқықтық ойлары шәкірті Флавий Аррионның жазып қалдыруымен ғана бізге дейін жетті. Аррион өзінің ұстазының ілімін “Эпиктетке сүйену”, “Эпиктеттің әңгімелері”, “Эпиктедің ойлары” деген кітаптары түріде қалдырды.

Эпиктедің философиялық кезқарасына рим стөиктерінің бірі философ Мусоний Руфус та бағып үлкен есер етті. Ол кезде Римнің зиялы азаматтарының арасында стөицизм іліміне еліктеу және үйрену сонғе айналған еді. Эпиктеттің тәуіршілігі өмірі де оның өзінің жүргізген іліміне сәйкес келді.

Адамның ақыл-ойы мен адамгершілігі жан-жақты жетілдіруді және оған міндетті түрде сүйенуді ұғыздаған Эпиктет байлық пен құтықшылықты терең сыға алды. Аристотельдің “Өзіне ұнамағанды басқаға істеме” деген Танатты сезін сәрік еткен ол “кул болу өзіне ұнаса, басқаны кулға айналдырма. Егер ҚУЛДЫН ҚЫЗМЕТІНІСІЗ ешнәрсе істей алмаса, онда ең алдымен өзіңді кул есебіне жатқыз” деген тұжырым жасайды.

Философияны этикаға жақындатқан СТОИЦИЗМ теориясы Эпиктетте анық байқалады. Этика бойынша Эпиктет адамның іудайдың өмірі мен тағдырға бағыяу туралы қағидаларын қорғайды. Және де біздің еркіміздегі заңға мейл біздің еркімізден тыс заңға қарсы айыра білу қасиетігін айтады: “Біздің еркімізге біздің ойымыз, қажетсіздігіміз, мақсатқа ұмтылуымыз және бейбітшілігіміз, яғни біздің барлық әрекетіміз жатады, аз біздің еркімізден тыс нәрселерге денеміз, мүлкіміз, ақша-қаржымыз, яғни біздің әрекетімізге кенбейтін нәрселер жатады”.

“Табиғаттан берілген біздің еркіміз бен бастауымызға ешнәрсе де кедергі келтірмейді тиіс, аз біздің ҚРКІМІЗДЕГІ тыс нәрселерден кедергі көп, ояы басқалар бізден алып та қояы мүмкін” деп есептейді Эпиктет. Оның бұл пікірін адам бастауығы ұғымы қорықша табады. Бірақ Эпиктет бойынша бастауық шәкірті пен Төзімділікті және өзі-өзі істей блуді қажет етеді. Ол езің бұл ойың былайда қорықшылайды: “адамның өзінің ақшасынан, ұй-жайынан, қарақорықшысынан айрылуы

екіншісі емес, ейткені, бұның бері адамға тиесілі емес. Ал адам езінің шынайы меншігі — езінің кадркасистия жоғалтса, бұл еяді екіншісі-ақ”.

Марк Аврелий Аятонин (121—180 жж.) рим стоицизмінің кернекті оқилдерінің бірі. Ол Антонив Пиядің мурагері болатын. Антонин Пий принципаты кезі (136—461 жж.) Рим, аз одан кейін Еуропа тарихығылары “алтын ғасыр” ден атады. Аятонин Пий олгеннен кейін (161 жылы) оның мурагерлері озінің асырап алған улдары Марк Аврелий мен Луций Вер болады. Луций Вер қайтыс болғанға дейін олар империяға бірлесіп басарады. Бірақ іс жузіяде ИМПЕРИЯНЫ бұлардың улкені Марк Аврелий баяледи (161—180 жж.) Ол улкесі империяны баялеп кана койған жоқ, “Озіммен озім оқаша” ден аталатын стоицизмдік философиялық трактат та жазады. Бірақ оның бұл шығармасы басуға аралмаған, езінің оқаша ойларынан туган жазбалар болатын. Ол озімнен-езі сырласу арқылы қоршағая орта мен елемді тануға тырысады.

Ол барлы адамның заң алдындағы төтшісі сакталған мемлекет туралы ойыяда ол, патшалықтағы барлық адамдардың бостаядығын алдыдғы қатарға қояды. “Озіммен озім оқаша” шығармасында ол, адамдар рухани бастауы жөнінен саналығ тіршілік ислері, солай болғаядыктан не істеу керек немесе не істемеу керектігі де жалпыға бірдей болады, солай болғаядыктан заң да берімізге жалпы, заң жадны болғаядыктан да біз беріміз тен еркін азаматтармыз”, — ден жазады.

Озінің бұрынғы және сол кездегі өмірінс баға бере келіп, Марк Аврелий елем мен өмір бірқалыпты, ол жақадан ешнорс де бермейді, еткердер гана қайталананды деген тұжырым жасайды. Адамдар өмірс келеді, еңбек етеді, уйленеді, дүниеге ұрпақ оқелсді, бір-бірімен соғысады, татуласады, бұның бері еткен уақыттарда болған, қазір де болып жатыр, алдағы уақытта да бұл жағдай қайталананды. Пессимистік сарыяда айтылғая оящ бұл ойлары езі өмір сурген, империяның дағдарысқа ұшырауы мен бүліншілікке тап болған кезег-тегі кеңіл-күйін білдіретін еді. Аятонин озінің пессимистік ойларына адамдардың белгілі бір мақсат жолы-шағы күресі және тағдырға қонбсу туралы ойларын қарсы қояды. Тағдыр берген қиыншылықтарға арамастан адамдар едсрияң адамгершілік қасиеті сактауға, жаман едперден қашық болуға, адамдық парызын орындауға тиіс ден сақайды. “Адам қаядай болу керек ден бір-бірімізбен даурыққанымызша, адам болуымыз керек. Ойткені жаман ерекеттер шамның оз табиғатын жоюға итермелесе, жақсы, мақсатты іс-ерекеттер гана адамды басқа қуш алдында бас иемеуге, езіменезі болуға бастайды. Адамдардың жалпыға пайдалы ерекеті жалпы игілік болып табылады”.

Грек және рим стоиктерінің Индивидуализм және табиғи

ұқық қалыпдары рим заңгерлерінің кезеңдерінің дамып келеді. Олардың аталған қағидаларын рим заңгерлері адамның ажырамас ұқықтары туралы ойларында одан ері дамытты.

Рим заңгерлерінің тек іуықталау саласында гана емес, бүкіл елестік еркениетке қосқан үлесі айрықша. Олар құқықтануды алғаш рет жеке ғылым ретінде қарастырды. Құқықтанудың жеке ғылым ретінде қалыптасуының езіндік алғышарттары да болды. Оның ең бастысы ежелгі грек және рим мәдениетінің қарқынды дамуы еді. Рим Империясы керші мемлекеттерді өздеріне бағындырып кана койған жоқ, олардың құқық теңдестірін, сот практикасын, саяси істегі қажаттарын Рим тарихына бейімдеп, езіне тен ерекше іуық жүйесін құрды. Рим құқығы үнемі жетілдірілуде болды. Қазіргі құқықтанудың терең тусіну үшін Рим құқығының тарихи дамуымен, оның ерксшеліктерімен, белгілерімен және сол кездегі құқық терминдер мен тусініктермен де жақсы таныс болу керек.

Ежелгі Римде құқықпен айналысу алғашқы кезде абырдар алқасының бірі понтификтердің ісі болды. Жыл сайын понтификтердің бірі жеке адамдарға ақшаның құқық мәселелері жөніндегі позициясын хабарлап отырды. Б.з.д. 300 жылдар шамасында құқықтаңу понтификердің белініп шығады. Құқықтанудың басталуы сол кездегі деректер бойынша Гней Флавияның атымен байланыстырылады.

Б.з.д. 253 жылы гглебейлерден шықан алғашқыт жоғарғы понтифик Тиберий Корунканий езінің шокіртгерімен бірге заң меселелеріне талдау жасап, куқыктанудың букаралы оқуын бастады.

Б.з.д. 11 ғасырдың ортасында куқыктанудың, есіресе азаматтық кутықтық дамуына М. Манилий, П. Муций Сцевола, М. Юний Брут едеуір улес косты. Претор эдиктысыша алғаш рет Сервий Сульпихий Руф тусініктеме берді. Оныд шекіртгі А. Офилий азаматтық куқык жоніадегі кептеген кітаптардың авторы болды. Офилийдің шекіртгі К. Элий Туберон жеке және букаралық куқык туралы жазды.

Рим заңгерлерінің кызметі мышадай куқықтық меселелерді шешуге кеметсгесті: 1) ге8рожіеге — жеке адамдардың куқык меселелері жоніндегі сурактарыша жауап беру, 2) саеге - келісімдер мсп мемлелер (шарттар) жасауға кемектесу және формулаларды хабарлау, 3) аеге сот ісіне кемектесу.

Римдік куқык езінің гулденген кезеціне республиканың содғы кезеці мсн икшерияның алғашқы ею жарым ғасырында жетті. Империяның алғашқы кезеціпен бастап-ак императорлар куқыктану беделіне суйснуге және оны оз мудделеріне бағындыруга тырысты. Осы максат үшін Августиннің бтлік сту кезецінен бастап атакты заңгерлер император атынан жауап беруге арнайы уыктар алды. Бұл кезде тек заң кызметкерлері гана емес, бүкіл куқык беделге ис болды. Коғамның куқыкка деген осы-щай кезкарасы куқықтық устем және еділ болуына кемектесті.

Заңдар мсп куқықтық нормалар коп езгеріске ушырамады. Римдіктер куқық нормасын бузуга, езгертуге нсмесе жоюға асыткғтады. Куқықтық нормалар тек ешкім қолданбаган жат дай- да гана жойылу керек деген принцип устем болды. Заң шығару жумысы курметті де кийн жумыс ретінде багаланып, оның авторлары халық арасында улкен беделге ис болды. Осы кезде куқыкпен айналыскан заңгерлердің улкен тобы пайда болды. Олардың есімдері мсп ецбектері казіргі күнге дейін жетті.

Классикалық деуірдегі кептеген атакты заңгерлерден Гайды (11 г.), Палинианды (11—111 г.г.), Павелді (1—1 г.г.), Ульпианды (11—111 г.г.) және Модестицді (11—111 г.г.) атауға болады.

Император Юстинианның кезінде рим куқығын бір жүйеге келтіру — кодификациялау жүргізілді. Кодификациялау рим куқыгының кулдырауымен туспа-тус келген еді. Бұл кезде рим куқыгы бурьшғыдай каркышды дамымады. Сондыңтан да куқықтық нормаларда оның саньшан горі сагтасына кошу урдіс алды. Азаматтық куқык жинакталган Юстиниан кодификациясы “Корпус юрис цивиліс” деп аталды. Бұл кодифікацияға сд алдытмен Гайдың институциялары кірді. Гай институциялары куқықтық бастауыш оқуға арналган рим куқыгының негізін урады. Мунда сонымен бірге Ульпианның, Флорентиннің және Марцианның ецбектері де енгізілді. Институциялар терт кітапа, кітаптар титулга, титулдар параграфка беліяді. Кодификациялау сонымен бірге дягестерлерді (немесе пандсктылар) де жамтыды. Бұл белітсе б.з.д. 1 ғасырдан б.з. ГУ ғасырына дейінгі 38 заңгердің ецбеіегерінен ,тзії-щілер алышды. Бүкіл дигестының 70 процентін улы бес заңгердің ецбектері курайды. дигестыларда барлығы 1570 кітаптан узінділер келтірлді. Кодификацияның үшінші белімі Юстиниан кодексі деп аталды. Буган рим императорлары шығарган ресми жарлықтарымен бірге Юстинианның озінің де 50 жарлыгы енгізілді.

Кодификациялаудың барлық жумысын және дигестыларды курастыруды УІ ғасырдағы танымал рим заңгері Трибониан баскарды. Рим заңгерлерінің кызметі сн алдымен куқықтық тожірибснің кажетін отеуге және сол кездегі заңдарды коғамның даму ерекшелігі мен озгерісіне карай бейімдеуге бағытталды. Олар сонымен бірге тусініктемелер мен нақты істерге берген жауалтарышца, кесіптік оқулытарында кептеген жалпы теориялық кағтталар мен ережелерге талдаулар жасады. Бірақ олар жалпы куқықтық принциптер мен анықтамаларды айкыышауда нақты куқықтық меселелерді талдауға кебірек кеціл белді. Олар кез-келген куқықтық нормалы аныкауға асыкпады. Ойткені асыгыс кддам жасауға жол берілмейтін і—іІ ғасырларда заңгерлердің ережесіне айналган “кез-хелген аныктама кауліті” кагидасы да осы кезден калган. Бұл

туралы белгілі рим заңгері Яволел “Цивилтшік куқықта кез-келгел нерсеге анықтама берудің соңғы насырға шаптырады, өйткені оларды жоққа шығаратын жағдайлар аз кездеспейді”,— деді.

Ежелгі римдік куқықтық ойдың ерте сатысында діни ұғымдардың устетшілігіне сәйкес куқық құдайдың берген сыйы ретінде тусілдіріледі және іа терминмен белгіленді. Ал “ц” ден аталған куқықта табиғи куқықтар мен куқықтық ілімнің одан кейінгі даму тарихындағы куқықталу, одет-гурьіп куқығы, заңдар, магистраттардың эдиктері, сенаттың шешімшіері, заңгерлер тусіндірмелері, принциптің жарлықтары, императорлардың конституциялары қамтылды.

Ульпиан бүкіл куқықты букаралық және жеке куқық дел болді. Оз кезегілде жеке куқықтың озі утп бөлікке табиғи, халықтық және цивильдік болып бөлінді. Ульпиан халықтар куқығын табиғи куқықтың курамды бір бөлігі ретінде қарастырады. Өйткені олардың арасыт-шағы айырмашылық бұл ардың мені, қасиеті және сапасына қарай емес, оның ерекеті сту астарылан іздестіріледі. Ульпиан-ның айтуы бойынша, табиғат бүкіл тіршілік иелеріне табиғи қуқық берген. Ер мен әйелдің жақындасуы, одан баланың тууы, оған тербие беру тек адамдар ғана емес, басқа да тіршілік иелеріне тең қасиет.

Ульпианның бұл ойын заңгер Гай да жалғастырды. “Заңдар мел эдет-гурьіптар арқылы басқарылатын барлық халықтар,— деп жазды ол, барлық адамға ортақ едерінің жеке куқықтарын пайдаланады. Халықтар куқығы жадны куқықтар ретінде де, өзін негізі мел мені бойынша, табиғи куқықтар болып табылады. Өйткені бұл куқықтары бүкіл адамдар арасына табиғи сана орнықтырады, барлық адамдарға бірдей қолданылады, қорғалады және жалпы халықтық куқық болып саналады”.

Куқыққа тең оның қасиеттері, және оның курамды бөліктерінің өзара байланысы мен бірлігі туралы заңгер Навел бірқатар қуқық пікірлер айзты. Оның куқықтың бірыңғай сипаты туралы тусілдірмелерінде куқықтың түрлі бөліктеріне қарағанда олардың ертүрлі өзара байланысының мағыналық аспектілері сөз болады. “Куқық” сезі,— ден тусігіштің ол,— бірнеше мағынада қолданылады, біріншіден, “куқық”, табиғи куқық ретінде, ерқашан да еділсіз және қайырымды дегенді білдіреді, ал басқа мағынада “куқық” белгілі бір мемлекетке тутас беріле немесе оның бір бөлігіне ғана пайдалы болып саналады. дегенмен де біздің мемлекетте дұрыс “куқық” ретінде преторлық куқықты атаймыз.

“уәжтг оқып уырсу үшін,— ден атап керсетгі Ульпиан,— ең алдымен іт (куқық) сөзінің қайдан шыққанын білу керек, од іліа (шылдық, еділдік) сөзінен шыққан. Цельстің берген тамаша анықтамасында куқық дегеніміз аң (өнер), Бөлі (қайырым) және аепі (тедік және еділдік).

Шылдық пен еділдік (ітіітіа), Ульпианның пікірінше, еркімге өз куқығын тұрақты және үздіксіз беру болып табылады. Куқық еділдігі туралы осындай жалпы тусінікпен Ульпиан “адал өмір суру, басқаға зян келтірмеу, еркімге өзінің қажеттігін алуға мүмкіндік беру” деген қорытынды жасайды.

Рим заңгерлерінің еңбектерінде заң туралы тусініктемесі сөз орын алады. Мысалы, Пагиллал заңға мынадай анықтама берді. “Заң дегеніміз — ақылды адамдардың ұйғарымы мел шешімі, әдейі немесе абайсызда жасалатын қылмыстың ауыздықтауы, мемлекеттің жалпы қорғаны” арапайым тілмен айтқанда, келтірілген заң анықтамасында оның жалпы қуқықтылығы, ақылға қонымдылығы, елеуметтілігі, жалпы мемлекеттік сипаты (заңды мемлекеттің қорғауы және орындау мүдделілігі мағынасында) белгілері келтірілген.

Тағы бір рим заңгері Марциан заң сипатына анықтама беруде гректің лы ойшыл-өзешені демократтің сөзін келтіреді. Оның айтуынша “заң дегеніміз — барлық адамның ортақ қуқықтар жатқанда бағынышты болуы, яғни, кез-келген заңның адам ойының (ойлап табуы), құдайдың сыйы, ақықтың адамдардың шешімі болып жедіс табылатындығында”. Ал заңгер Модестин заңның қуқық оның “бұйыру, тиым салу, жазалау” қасиеттерінде деспоттық.

Рим куқыктық ойының маңызды табыстарының бір куқыктық букаралық (кепшілік) және жеке куқыкка белуі болып табылады. Олар букаралық (копшілік) куқык саласында шіркеу иелері мен абыздардың Куқыктық жағдайы, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың өкілеттілігі, азаматтық және баека да мемлекеттік-азамапық институттар ұғымына талдау жасады.

Республикадан монархияға ету кезінде рим заңгерлері цезаризм режимін Куқыктық турғышан ресікшеуге және императорлардың заң шығарушы билікке МТЫЛУЫТТ негіздеуге сдәуір күш салды. Мысалы, Гай императорлар жарлықтарының заңдық күшін қорғады. Ульпиан бойынша да императорлардың актілері заң болып табылды. Оның “притиспе зат-шы орындаудан босатылады”, “принципке не қажет болса, соның заңдың күші бар” деген сөздері осының айқын делелі бола алады. Коптеген заңгерлер императорлардың сөзінді, кеңесшілері де болды және мемлекеттегі жоғары лауазымды қызметкерді атқарды. Бірақ, олардың кейбірі билік күшінің құрбақарыша айнады. Мысалы, Ульпиан преторий префектісі Қызметінде преториандықтардың бейбастығы мен Зорлық-зомбылығына қарсы Құресінде бірнеше істемеліктерден кейін император Александр Севердің бұйрығымен елтірілді. Преторий префектісі болған Павиниан да 212 жылы елімізге бұйырылады.

Рим заңгерлері жеке куқык, есіресе цивильді куқық мәселелерін талдауға басты көңіл бөлді. Гай цивильді куқыкка халықтар езі жасаған куқык ретінде тусінік береді. Оның айтуынша, рим халқының азаматтық куқығы, оның ішінде жеке куқығы заңдардан, қтлебейлердің шешімдерінен, сенаттың қаулыларынан, императордың жарлықтарынан, магистраттардың эдиктерінен және заңгерлердің жауаптарынан тұрады.

Цивильді куқык саласында рим заңгерлері меншік, отбасы, есиет, шарт мәселелерін жан-жақты талдау жасады. Муліттік қатынастарды реттеуде олар жеке меншікті қорғау позициясында

болды. Олар меншік куқығын затты абсолютті түрде иелену және вайдалану деп тусітірді. Яғни зат иесі затты жотоға да куқылы. Бірақ, меншік иесінің куқығы қаншама кең болғанымен, ел басқарумен санасуға мия, қетті.

Рим куқықтық бойынша, меншік объектісіне малдар, заттар және тағы баса құралдармен бірге құлдар да енгізілді. Гай институттарында “адамдардың куқықтық жағдайындағы басты белінушілік, барлық адамдардың не сріктілер, не құлдар екендігінде. Еркіт адамдардың кейбірсулері — еркін тугандар, сқіншілері — еркіткік жіберілгендер. Еркін тугандардың мені — олар өмірге еркін келгендер, еркіндік жіберілгендер — олар заңды құлдықтан еркіндікке босатылғандар”. Адамдардың куқықтық жағдайы бойынша, осылай белінуіне Ульпиан да заңдық сипат береді. Оның айтуынша, адамдардың мүлді топқа белінуі “олардың табиғи куқық бойынша еркін болып туганына қарамастан, халықтар куқығы бойынша пайда болған”.

Рим заңгерлерінің куқық туралы ілімі куқықтық ойды одан кейінгі дамуына үлкен ықпалын тигізді. Рим куқығының мықтылығы мен сапалылығын делелді жағдайлар атқарған. Елемді үшінші рет куқығымен жаулап алған (біріні рет ескеріміз, екінші рет христиан дінімен) римдіктердің елемдік куқықтануға қосқан үлсі орасан зор. Римнің бірнеше ғасырлық классикалық тарихы оның куқықтық дамуының бүтін елемдік тарихи маңызды оқиғаға айналдырды. Рим куқығы кейінгі деуірлерде кейінгі мемлекеттердің куқық жүйесінің негізін қалады. Рим куқығымен айналысқан заңгерлер мен ойшылдар да оның ұзақ ғасырлық тәжірибесін жоғары бағалады. Қазіргі уақыптағы қолданыстағы куқық терминдері мен анықтамалары да ежелгі рим куқығы дамуының жетістіктері болып табылады.

Әдебиеттер:
1. Негізгі

7. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005

8. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006

9. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. 4-вв. д.н.э. М., 1977 г.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5B030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

4 Тақырып Орта ғасырлық Батыс Европадағы саяси-құқықтық ілім (Ү—ХҮ г.г.)

Түйінді сөздер: теократия, құдай заңы, әлемдік заң, аквинат, шіркеу, католицизм.

Негізгі сұрақтар:

4.1. Орта ғасырлық батыс еуропалық қоғамдағы саяси-құқықтық ойдың негізгі белгілері мен бағыттары.

4.2. Фома Аквинский мен Марсилиус Падуанскийдің мемлекет және құқық туралы ілімі.

4.3. Орта ғасырлық ерестіктер қозғалысындағы саяси-құқықтық идеялар (X—XV г.г.).

Тезис. 4.1. Батыс еуропалық орта ғасырлар тарихы алуан түрлі айтулы оқиғаларға толы ұзақ деуірді қамтиды. Бұл деуір экономикалық және қоғамдық өмірдің, ертүрлі топтар арасындағы шиеленіскеп күрестің жаңа формаларының тууы мен дамуымен, өткір саяси және ИДСОЛЮГНЮГЫК қалыптасуымен буржуазиялы алғашқы революциялармен және мәдениеттің ғылымның одан ері дамуымен, ұлы жаңалықтар мен өзгерістер ашқан ұлы ойшылдарымен елгілі болды. Бұл кезеңде адамзат материалдық және рухани мәдениеттің дамуы жөнінде тарихтың бұған дейінгі кезеңдерімен салыстырғанда деуірлітері басты. Бұл деуір бүкіл адамзат ұрпағы мақтаншы ететін ұлы адамдар тобын өсіріп шығарды. Петр Абельяр, Роджер Бэкон, Николай Коперник, Джордано Бруно, Данте, Петрарка, Шекспир, Сервантес, Рафаэль, Микеланжело, Леонардо де Винчи, Рембрандт және т.б. әдебиет, опер және музыка салаларымен қатар саяси-құқықтық ойдың Фома Аквинский, Марсилиус Падуанский, Никола Макиавелли, Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Мартин Лютер, Жан Боден, Филиппус де Бомануар сияқты алдыңғы катарлы өкілдері де осы деуірде өмір сүрді.

Орта ғасырлық батыс еуропалық саяси-құқықтық ойдың бұл кезеңдегі дамуының еліңік белгілері мен ерекшеліктері де болды және қарастырылып отырған деуір аралығында саяси-құқықтық ілім өз бейнесі мен сипатын үнемі өзгертіп отырды. Бұл құбылыс СОЛ кезеңдегі феодалдық қоғамның елеулі өзгерісі, ЭКОНОМИКАЛЫҚ және саяси жүйесіндегі эволюциялар дамуының заңды нәтижесі болатын. Басқа да кезеңдер сияқты феодализм ерестік мың жылда астам тарихында (У—ХҮІІ г.г.) өзгеріссіз қалған жоқ. Өлі-тірілігі Куштердің өсуімен бірге өндірістік қатынастарға тең алға басушылық та болатын, феодалдың мәселесітердің

әлеуметтік қурылысы сияқты саяси бәйнесі ДС өзгерістерге ұқтырады.

Эволюциялық даму 1-іетижесіне қарай тарихшылар орта ғасырлар кезеңін үш доуірге бөледі:

1. Ерте феодалдық кезең (У—Х' г.г.) Бұл кезде феодализм қоғамдық-экономикалық формация ретінде қалыптасты, әлсіз ұйымдасқан ірі мемлекеттер пайда болды, олар біртіндеп саяси бытыраңқылыққа ұшырады.

2. Феодалдық қоғамның дамыған және гүлдеген кезеңі (ХІ г. ортасынан — ХУ г. соңына дейін). Бұл кезде бір орталыққа бағынған сословиелі — оқилді монархиялар өмір сүрді.

3. Кейінгі орта ғасыр (ХУ г. соңы — ХУІІ г. басы). Феодалдық қоғам әлсіреп, дағдарысқа ұшырады, капиталистік қатынастар пайда болып, абсолютті монархиялық билік орнады.

Феодалдық қоғамның әлеуметтік-экономикалық қурылысы және ол тугыған ортағүрлі тоғтар арасындағы күрес оның саясиқуықтық, идіологиялық мазмұны МСП сипатын және міндеттерін белгіледі. Мемлекет, қуқық және дін мен шіркеу орта ғасырларда феодалдар мүддесін қорғап, халықтың басқа қалың тобын оларға бағынышты етуге қызмет етті.

Феодалдық мемлекеттер орта ғасырдың ортағүрлі доуірі-ше ортағүрлі формада билік етті. Феодалдық алғашқы доуірде — ірі формадағы, бірақ мемлекеттік әлсіз бірлестіігер (Улы Карл империясы), кейін Х—Хи ғасырларда ұсақ, саяси қурамалар — княздық, герцогтік, графтық және басқа түрлері де (феодалдың бытыраңқылық кезеңі) болды, ХІІ—ХУ ғасырларда кептеген елдерде мемлекетті орталықтандыру процесі жүріп жатты және ол бірте-бірте “сословиелік монархия” формасына айналды, онда өз шамасынша күшті корольдік өкімет билігі сословиелік оқилдік жиналыстармен ұштастырылды. Ал, кейінгі орта ғасырда феодалдық мемлекеттер өзінше өзінше, неғүрлым орталықтандырылған тежсүсіз монархия формасына ИС болды.

Феодалдық қоғам дамуының осындай кезеңдік сипаты батыс еуропалық орта ғасырлық, саяси қуқықтық ойдың даму дәлгейі мен оның ерекшеліктерін белгілеп берді. Бұл кездегі саясиқуқықтық ойдың қалыптасуы мен дамуына орта ғасырлық философияның практикасы және схоластика ден аталған ілімдері де едоуір ықпал етті, Философияның схоластика деп аталған кезеңі Рим империясының қулауынан бастап қайта өрлеу доуіріне дейінгі 600—700 жылдай уақытты қамтыды.

56

57 Схоластика ағыл-ойға діни сенімнің ұстасын Жүргізудің заңдылығын дәлелдеуге тырысты. Христиан діні арқылы феодалдық қоғамдағы қарым-қатынастарды олардың қайшылықтарын, МСМЛСКСПК биліктің ұстемдігін заңластыруда схоластиканың басты мүддесін қулауына апаратын және жанның мейірілікін дәлелдеуге ұмтылды. Осыдан келіп, мемлекетің және билеушінің іс-әрекеттері мен ішкі мәнін дінмен, ұдай ісіммен байланыстырды.

Еуропа елдері-ше феодалдар мен ақсүйе, сгер ұстемдігін нығайтуда христиан діні мен шіркеуі орасая зор рөл атқарды. Батыс және Орталық Еуропала бұл — католиктер шіркеуі, Византия мен Шығыс Еуропа елдерінің кепшілігі — православия шіркеуі болды. Шіркеу феодалды іурғылысты іудай қорғады, халық бұқарасына бой ұсынуды шыршықтың сезсіз бағыттылығын ұағыздады. Оларды о дүниеде Жарылауға ұміттендірді және ой сәкілігі қорықтарын берімен аяусыз күрес жүргізді.

Батыс Еуропалық орта ғасырлық саясиқуықтық ойдың басты ерекшелігі оған сол кездегі христиан діні мен Рим-католиктік шіркеуінің едоуір ықпал етуі болды. Шіркеу орта ғасырлардағы рухани өмір саласына ішкі билік етті. Орта ғасырлық хрис діні феодалдық қоғам қозғалысының түп тамырын белгіледі, адамдар санасына ұстемдік етті. Орта ғасырлық саяси тарихтың бүкіл он бойында рим-католик шіркеуі мен Рим папасы және феодалдар мен монархтар арасындағы ұстем билік үдін қиян-кес күрес

үздіксіз жүрітт Отырды. Бұл күрес те орта ғасырлы саясиуқыты ойдың ор турлі бағыпа дамуына және ертурлі кезкарастардц пайда болуына оз ЫЖпалын ТИгізбей ойған жок7

ІТЛркеу идеологтары МСМЛСКСПц 1(уатГылығы тпіркеудің камкорл Нотижесі деп тусіндірді. Осыған келігт христиан дшйше мемдекетгердің ХРистиан лтіркеуше бағыну міНдстгі пайда болды. Ерте феодалдыщ когам деуіріиде Шіркеудщ озбырлыты мен феодалдардың шаруаларды каНауыи Және езуі діни кезКарас шецберіен лыга алмады. Білік пен устемдіктің Және каНаудың куралы болгаІ-т христиан діні мемлекет тарапынатт мышты коргауГа алынды.

Сол кездегі Саясиуышты Ойдың басты Месслслерінің бірі де когаМдык емірде ай билік (уйЫтм) Рухани (лііркеу) немесе азаматтык билік (мемлекет) басыМДЫтка ис болуы керек деген сурак теціретікде болды.

58

Шіркеудің саяси устемдігін жактагая оның кдеологтары мемлекеттің пайда болуы мсп онын омір суруі шіркеудсн, езінің беделі мен билік сту ыкпалын Христостан алған деген уәжді алға тартты. Олардың айтуынша мемлекет және оның билеушісі шірКсудің кызметліісі.

Шіркеудің мемлекстгі езіне бағышдыруга және когамдътк емірде саяси басшылыкка умтылуыша карсы болғандар мсп шірксудін акыл-ойга устемдітіне наразылык білдіргендер де христиан ілімінің принциптерін жокка шыгармады. Озара жауласушы лагерьлер христиан дінінің принциптерін оз маісапары үшін пайдаланды. Ортурлі идеялык агыпчшар да діни дунистанымдъж кезкарас шецбсрінен шыга алмады.

Христиандыгк және католик шірксуінің калыгц ыкпалына ие болған орта ғасырлык саяси-кукыптык ойда, сонымсн біргс, антикальж саяси-кукыгктыж идеяларды жаца тарихи жагдайга бейімдеу процесі де жүріп жатты. Кайта орлеу (фр. “Ренессанс”) доуірі саяси-кутыктык ойдың дамуыныңц жацаттта мазмунымен сипаггалады. Эдебиет пен онерде, философиялык және саяси козкарастарда жацаша корінген кайта орлеу модениетінің идеялык мазмуны, едетте “гуманизм” термигыімен белгіленеді (“Іінйіа

— адамгерттілік деген созден шыккан). Кайта орлеу медениетіні осының алдында откен орта ғасырлык шіркеулікфеодалдык медениетке карама-карсыг болуы оның шын сипаты болып табылады. Гуманистік ілімнің мураты — шіркеу уагыздаған діни сенімдерден арылу және адамның жеке басын жанжакты дамыту еді. Бұл туралы итальян гуманисі Пеко делла Мирандолла “Қ,удай адамды елемнің заыдарын танып білу, оның ессмдігін сую, оның улылығына тацдану үшін жараткан. Адам оз еркі бойынша есіп жстіле алады, оның бойы-тда мейлінше сан-алуан тіршіліктің ерксндері бар”,— деп жазды.

Кайта ерлеу доуірінің адамдары, оның гуманист ойшылдары феодалдык дуние тану жуйесін сынга алды. Жаца олсуметтік топтың цдеологтары — гуманистер — феодалдык когамның сокыр сенітшеріне, карангылығына, шыккан тегімен мактануына жиіркене карады.

XVII ғасырда жаца туыш клс жаткан буржуазияныңц муддесін білдірген Ф. Бэкон, Р. декарт, Т. Гоббс, Б. Спиноза,

Г. Лейбниц және тагы баскалардың тыц саяси-кукыктык кезкарастары феодалдыгк когамның сословиелік курылысы орныктырган фсодалдык-шіркеулік ішеологияның негіздсріне слеулі соккы бсрді.

1 4.2. Рим папасы озіің саяси және рухани омірдегі ец жогаргы куапылығына XII ғасырда жетгі. Бұл кезде католик дін басшылары адам санасына билік жүргізудің схолостикалык жуйссін жасауды аяктаған болатын. Бұл жуйені жасауда доминикан монахы, діни-ғалым Фома Аквинский (Аквинат) улкен роль атарды. Оның шыгармаларының- негізі орта ғасырлардагы шірксудің ресми идеологиясыныңц энциклопедиясын курады. Оның шыгармаларында сонымен бірге мемлекет, зац, кукык жнс билік моселслері де камтылған.

дипи-галым Фома Аквинский ез шығармаларында Аристотельдің кезкарастарын католиктік шіркеу кағидасымен уйлестіруге және діннің позициясын осылайша нығайтуға умтылды. Фома Аквинскийдің мемлекет туралы ұғымдары мемлекеттің христиандық доісгринасын Аристотельдің “Саясат” еңбегі ауқымша дамығудың алғашқы қадамы болды. Аквинат Аристотельдің адам табиғатынан қоғамхпш және саясатшы деген ойын куптады.

Адшдар алғашқы кезден-ак біріруге және мемлекепе емір суруге умтылған, ейткені олар жеке-дара ез кажепіліктерія етей алмайды. Осы-шай табиғи себеп бойынша — саяси уйым (мемле.. кет) лайда болған, яғни, мемлекеттің гтайда болуы адамдардың прогресті іс-эрскетгерінен смес, табиғи кажеттіліктен туады, оның пайда болуы алдын-ала дайындалған, құдайдың олемді жаратқаны СИЗ[КТЫ мемлекет те солай жаратылғал. Патшалық билігі құдайдың блсстді ерекетіне уксас. Қ,удай олемге басшылық етуге кірісуден бұрын, оның қурылымы мсп уйымын дайындаған. Патшалар да алдымен мемлекст пен оның қурылымдарын жасаған, содан кейін гана оны басқаруға кіріскен.

Мемлекспіліктің максаты — “жалпы игіліктер”, саналы емір мен турмыс үшін кажетгі жағдай жасау. Бұл максатқа жету үшін Фома Аквинский фсодалдық-сословиелік жүйені және “билік иелері мсп байлардың артықшылық жағдайын сақтау керек” деп еселтейді. діни биліктің азаматтық билікпен куштілігі және оның мемлекспік билікке араласуыш долелдеу үшін Фома винский мсмле’гтік биліктің уш элсмснтія анықтайды. Олар:

1. Биліктің мені. 2. Биліктің гтайда болу формалары. 3. Билікті пайдалаяуы. Аристотельдің мемлекет туралы ілімін терең меңгерген Ф.Аквинский саяси форманың аристократия, олигархия, демократия және аралас басқару ұғымдары туралы оз ойларын біддірді. Оның пікірінше, саяси формалардың ең тиімдісі монархия болып табылады. Сонымен бірге ол монархиялық қу-

рылыстың скі түрін абсолютгі және саяси монархияны боліп Карайды.

Фома Аквинскийдің айтуынша барлық залдар субординация тізбектері арқылы байланысқан. Бұл заңдардың ең шыңында бүкіл элсмді басқарушы құдайлық сананың жалпы принциптері, универсалды нормалары — меңгі залдар турады. Меңгі затідар құдайдан келген, ол ездігінсн емір суреді, баса заңдар меңгі заңдар негізінше пайда болған.

Табиғи зат-шар меңгі заңдардың адам санасындағы бейнелснұі болып табылады. Табиғи заңдар ездіді-озің корғауды, ұрпақ жалғастыруды, құдайдан ақиқатты іздеуді және адам Касиеспрін күрмепеуді мii-тдепейді. Табиғи заңдарды нақтылауға адамгератілік (позИтивті) заңдары қызмет етеді. Оның максаты

— адамдарды қушпен және қорқығумен зулымдыққа жоламауды және қайырымдылыққа жетуге межбурлсу болып табылады.

Заңның келесі түрі — құдай заңы Библияда бсрілген және ол екі жағдайда кажет. Бірішлден, адамдық заңның зулымдықты толығымен жоюға шамасы келмсйді. Еківшіден, адам санасының тольщ дамымауынан олар ақиқат туралы бірыцғай ұғымға ездігінен келе алмайды. Солдықтан да ақиқатты құдайдан да іздеуге тура келеді.

Этика ілімі негізінше Ф.Аквинский қуқық туралы концепциясын жасады. Ол еділдікті еркімнің ез мшесі үшін умтылысы ден тусілдірді.

Фома Аквинский католиктік ілімнің жаратылыс пен қоғамға қатынасы жөнншегі мосслелердің негізін қалаған шіркеу схолостикасының ірі екілі. Оның бұл негіздерілі католик шіркеуі де бүгінгі күнге дейін дурыс деп санайды. Оның бұл ілімі ресми және “міндеггі” католик шіркеуінің бірден-бір ақиқат философиясы деп бірнеше рет (XIII Лен бұлласы, 1879, X Пи жолдамасы, 1903, XI Пи, 1923) жарияланды.

Аквинат езінің “Теологияның жиыштығы” және тағы басқа шығармаларында Аристотельдің философиясы негізілде озінсн бурьинғылардан қарағалда кенірск және бір жақты пайдалана отырып католиктік діни ілітші жақаша етіп жасады.

“Жаратқан құдайдың абыройы үшін” ол ерссьерді аяусыз жазалауға шақырды. Ол Рим паласын құдайдың таі-шаулы да суйікті қулы дел дерілттеп, оның билігіне бағышу адам жанын қутқарудың тура жолы ден уағыздады. Қ,удайлықты жоғары деріптеген ол

“алланы тануға арналмағал білім-тің барлығы да күне больш табылады” деген қорытылды жасады. Ф. Аквинский ешқашан да ғылым мен білім жетістігія Және ақыл-ой жемісін жоққа шығарған емес, біраі оның айтуынша, бұлардың қайсысы да құдайды айналып отпеуі тиіс. Ойткені, барлық іорсенің ақиқаты “жоғарыдан” болады.

Аквинат, сонымен қатар, құл иеленудің сақталуын жақтады, жеке меншік пен елеулілік теңсіздігі, қоғамның сословиелік ұйымдасуының делелдеу арқылы адамдарды оған кенуге шақырды.

орыға айғанда, Аквинскийдің пайымдауынша католик шіркеуі құдайдың табиғатын тусіңдіретін ілім, соңдықтан да шіркеу діни ірімді ұретуші ретінде азаматтық қоғамнан жоғары турады. Осы қағиданы ұстанған ол өкімет билігі де құдайдан жіберілген деген қорытылды жасайды.

Аквинский өзі қарастырған мемлекеттік құрылымдағы бес форманың ең дурысы ден монархияны таниды. Оның пікірінше, егер монарх тиранға айналса, халық оның билігін қарсы шығып, оны биліктен тайдыруға й,уқылы. Біраі, ол халықтың мемлекет басшысына қарсы шығуын, осы басшының іс-ерсксті шіркеу мүддесіне қайшы келет-іде ғана мүмкін ден есептейді.

Рим папасы Ф. Аквинскийдің еңбегін жоғары бағалады, оған діни және ғылыми жоғары атақтар берілді, шығармалары шіркеу философиясының нағыз шындығы ретінде бағаланды. Қсыбір өзгерістермен нсотомизм және неосхоластика деген атпен Фома Аквинскийдің негізгі идеялары қзіргі күнге дейін қолданылууда.

Батыс Европада Хі—ХТІІ ғасырларда ендіргіш күштер тез қарқынмен дамыды. алағардың есуі мен қолөнердің дамуы, сауда байланыстары күшейді. Оңдіргіш күштердің дамуымен бірге жаңа қоғамдық топтар — кепестер, банкирлер, кесіпкерлер, шеберхана иелері пайда бодды. Бұл қоғамдық топтар мемлекеттегі өзара ақтығыстар мен соғыстарды жоюға, тертіп ісп заңдылықтың сақталуына, күшті мемлекет билігін сезінуге Мудделі болды. Осындай топтардың мүддесін қорғаушылардың бірі Марсилиус Падуанский болды. Озінің кең келетшегі “өлем қорғаушысы” деген еңбегінде ол өмірдегі қайыршылық пен бақытсыздықты шіркеу жауапкершілігіне жүктейді. Егер шіркеу бұдан былай адамдардың рухани өмірі саласында рана қызмет етсе, бұл айшылықтарды жоюға болады ден есептеді. М. Падуанскийдің айтуынша шіркеу мемлекеттен белінуі тиіс. Ол билік пен мемлекет адам қауымының формаларының біртұтас құрылуынан пайда болды ден есептеді. Алдымен жалпы иілік үшін отбасы және жалпы өкілім бойынша ру, одан кейін тайпа және осындай жолмен қалалар, қалалардан мемлекет пайда болғап,— дейді М. Падуанский.

М. Падуанский барлық биліктің нағыз қайнар кезі халық деген тезисті батыл жақтады. Бірақ, М. Падуанский халық қатарына мемлекеттегі барлық тұрғындарды емес. оның бай топтарын ғана кіргізді. Ол қоғам мүшелерін екі категорияға — төменгі және жоғары ден белді. Ол қоғамның жоғары тобы (ескерлер, шіркеу иелері, чиновниктер) жалпы иілікке қызмет етеді, төменгі тобы (саудагерлер, шаруалар, Қолөнершілер) өз мүдделерін ғана қызмет етеді ден есептеді. Оның айтуынша, мемлекеттік билік, ең алдымен, заңдар шығару арқылы ерекет етеді. Яғни, пакты жаза арқылы адамдарды қорқыту және жақсы істері үшін марапатқаға уеде беру. Падуанскийдің сезімнен айтсақ құқықтық заңдарды шығаруға халықтың ғана құқығы бар.

М. Падуанский алғашқылардың бірі болып мемлекеттегі заң шығару және атару биліктерінің айырмашылығы туралы айтты. Қабылданған заңдар халық үшін және оны қабылдаушылар үшін де міндетті болуы тиіс. Заң оны шығарушыларға ғана емес, қалың қоғамға қызмет еткенде ғана толысқан заң болып есептеледі. Заңның күші оның алақуалығында емес, барлық адамдар үшін бірдей міндеттілігінде. Заң шығарушы орган атқарушы биліктің құрылымшы және өкілеттілігін айқындайды.

Сол кездегі италяндық республикалардағы саяси институттардың тежірибесіне сүйене отырып, Марсилиус Падуанский мемлекеттік қызметтегі лауазымды адамдардың сайланбалы принципін ұсынды. Ол мемлекеттік құрылымның ең үздігі ден таныған

монархияның езінде де бұл принципті қолдат-туға болады ден есегттеді. От-гыщ айтуынша мурагерліклен келген монархка араганда, сайлау аркылы билікке жеткен монархтыщ екілепілігі де, билігі де ауқымды және одл болмак.

М. Падуанскыйдід мсмлекетгщ шіркеуден теуелсіздігі, зац шығарушы және атқарушы билітстің аракатынасы, зацның билеушіні коса есептегенде барлы адамдар үшін бірдей міндетгілігі және т.б. ойлары кайта ерлеу мсн ерте буржуазиялык деуірдегі когамның демократиялык саяси курығлымы туралы жаца кезкарастары мен идсяларының одан ері дамуына ез есерін тигізді.

4.3. Орта ғасырлардагы феодалдык езгі мсп зорлык-зомбышык, тецсіздік және кайыршылык емір каналушылардың наразылығын гугызды. Когамдык санада устем болган христиан дінінің ыкпалығ бұл наразылытарга озінің діни сипатын берді.

Халытыщ едеуір белігін кдмтыган бұл козгалыс ресми католик шіркеуі кабыщдаган доктринадан және рим-католик шіркеуі мен папалыитан ортурлі дережеде ауыткыган агым ретінде калыштасты. Ресми діни-нанымга оппозициялык кезкараста болган бұл ілім-ересытер ден аталды.

Орта ғасырлардагы ертурлі елдерде және ертурлі халыктарда пайда болган ересыер козгалысы коп жагдайда сзілуші халықтыщ елеуметтік наразалығының, олардың феодализмге карсы огшоциациясының керінісі болды. Бірақ, олардың зорлык-зомбылы пен езушілікке к.арсы куресі шіркеумен курсе формасында г-ана ерекшелесці.

Ересыер козгалысы, ец алдымен, шіркеудің еулиелігі жоніндегі аңыздың беделін тусірді, дін басыларының пайдакунемдігі мен азғындығын ошкереледі. Орта ғасырлык ересыер ездерінің елеумепік сипаты мсп маңызына карай екі топка болісці. Олардың біріншісі — кала экономикасының дамуына кедергі болган феодалдык кднау мсп зорлыкка карсы багытталган кдла халкыбюргерлер арасынан шыкан ересыер болса, екіншісі — каланың ец теменгі топтары мен шаруалар арасынан шыккан ересыер болды. алалык-бюргерлік ересыердің басты талабы ерте христиан дінм шіркеуінің карапайым курылысын іалпына келтіру және сословие рстіі-ше ездерінің бакталасы — дін басығларын олсірету еді. Буның негізгі мені шіркеу салыктарыш, шіркеулікмонастырлык жер иеленушілікті және кымбата тусетіі-т діНИ гурыптарды жою, яғни “арзаң шіркеуді талап сту” болып табылады.

Гілебей-шаруалар агымы ересыерінің талабы будан гері олдекайда радикалды болды. Олар бюргерлік сресыердің шірксуге карсы талаптарына толығымен косыла отырып, адамдар арасындагы элеуметтік тецдіктің де болуын талап етті, бұлардың кейбір екілдері тілті мүлік теісцігія орнатуға шақырды.

Феодалдык катынастардың алғашкы кезецінде (У—Х! г.г.) Батыс Европада ересыер козгалысы жаппай сипат алган жок еді. Бұл козгалыс Батыс Европа елдерінде ХІ—ХІІ ғасырлардан бастап букаралык сипатка пе болды. Ерссыердің алғашкы ірі козгалыстарының бірі Болгариядагы богомильдер козгалысы болды. Бұл козгалыска катысушылар крепостнойга айналган шаруалар букарасы мен кала кедейлерінің феодалдык канауга, устемдік етутлі піркеу мсп феодалдык мемлекеттің езгісіне карсы наразылығын білдірді. Олар реми шіркеудің ілімін, шіркеулік артыжшышыкты және діни едст—гурыптарды мойын64

дамады. Олар дуалыстік негізге курылган езінің діни жуйесів жасады. Богомильдердің дуалыстік ілімі Балкан тубегінің баск елдерінін — Византияның, Сербияның шаруалар букарасы арасында ксцінен тарады. Олардың дуалыстік ілімі адам бойында және барлык дуниеде материалдык (эулытшык) және рухани (ізгілік) негіздер куресі унсмі журіл жатады, сот-шыктан да эулымдык атаулыщан кутылу үшін адамдар атац такуалыкгіен омір суру керек дегесці уағыздады. Олар сонымен бірге адамдарды окімст орындарына бағынбауга, феодалдарга ецбек етпеут шақырды. Олардың ойынша адамдардың кайыршыл емірі мен элсуметтік тецсіздігінің бір ссебелі билік орғаыдарының әділетсіз кызмегтерінің нотижесі болып табылады.

Хи—Хи! ғасырлардағы ересыер козғалысының ең ірілерінің бірі Оцтустік Франциядағы катарлар ересыерінің думлуі зор болды. Катарлар (грскше “таза”) діяи формадағы кала халқы — ецбекші тогттарының фсодалдар мен каланың аукаггы топтарына карсы влсуметтік карсылығын білдірді. Олар жер бетіцдегі дуниеНі зулым дуние, онымен курес жургізу ксрек ден ссептеді, феодалдыгк мсмлекетгі мойыщцамаДы және кан тогуге карсы бодцы. Катарлар шіркеуді шайтаі-твыщ ісі, ад пагтаны оның койгат-і адамы деп санады және шірксулік жер исленушілікті талал етгі.

Оцтустік Францияпыщ Лион лровитциясын камтыгаН вальденстер ересыершіц козғалысына катысушылар (ХІі г. соцы) діи басылардың баюына, шіркеулік ондыкка (салык), ескери кызметке, феодалдык сотка және олім жазасына карсылык білдірді. Италиядағы патарлар козғалысы (ХІІ г.) алғашқы бюргерлік ересыердің феодализмге карсы кала оппозициясының туцгыш окілдері — католик шіркеуінің олсуметтік және саяси позициясын сынаушылар болды. Бұл козғалыстың негізін салушылардың бірі Арнольд Брешианскийдің дін басыларына коятын талаптары — шіркеудің кедейлік пен тезімділікке, калалушылардың турмысына назар аудару және байларды жек кору жөніндегі уагыздарын іс жузіне асыру талаптары сол кездегі жагдаймен карагаі-ща саяси сипатга болды.

Ересыер козғалысының идеялары Хі!! ғасырдан бастал, университет оқытушылары мен студенттерінің және мектеп жастарынын арасында да тарала бастады. Аверроэса швкірттерінің бірі, Париж университетінің магистрі Амори Бенский (Амальрик Шартрский) “құдай дсгеніміз — ол барлығы” деп еселгеп, пантеистік ереже мен католик шіркеуі ідіміле карсы шыкты. Католик шіркеуі Амориді жазалап (1207ж.) оны оз козкарасынан бас тарткызды. Бірақ Аморишіц ілімін жактаушылар амальрикандар “жерде құдай паТшалыГыН” — бейбітшілік пен босгандык салтанатын орнатуды жариялаган ересыер сеісгасын курдыг. Олар таза пантеистік козкарасты басшылыкка алыя, құдай бүкіл табигатка таралыт кеткен, сот-гдыктан христиан шіркеуі уагыздап журген Құдай мүлдем жок деп жариялады және католик дінінің негізгі догматгарыТНа карсы болды, шіркеудің, діни гурыптардың Кажетгілігін, тозак пен жумакта олгендсрдің іайта тірілуін және “коркынышты сотгы” мойыи-щамады. Олардың шіркеуге карсы сыныГІ-ща және “жердегі құдай патшалығы” идеясында феодалдык езгі мен олсуметтік тецсіздікке карсы козкарастары корініс тапты.

Бюргерлік ересыердің кернекті екілдерінің бірі Оксфорд уІ-іиВерситстінің профессоры джон Уиклиф шіркеуге карсы жаппай оппозициясының басында болды. Ол Рим папасының Англиядан алыгм-салыщ алуы мсп аксуйектер ісіне араласуын мойындамады. Кеісінше, шіркеу мсп оның басты орталығы Римдік папа барлык азаматгык істерде аксуйектер Кауымына багынуга тиіс деп саі-іады. Осыны негізге алган ол ағылшын королінің шіркеу мүліктерін теркілеуге Куыгы бар деген іорыгынды жасады. Король билігін шіркеуден жоғары койган Уиюшфті ағылшын укіметі толык қолдады және папа оны шіркеу сотына тартуды талап сткен кезде ездерінің камкоршы профессорын мемлекеттің коргауына алды. Уиклиф мемлекеттің шіркеуге тубсгейлі реформа жасауын батыл талап етгі. Бұл реформадагы басты талаптардың бірі папа билігі институтының кажетгілігін кабылдаудан бас тарту және оны мүлдем теріске шыгару болды. Уиклиф діншілдік сенімінің жалгыз гана кезі ретінде “дін оқуын” мойыНЦады және опы карапайым адамдардың тусіщтлеріне жеціл боду үшін інжілді латын тіліне аударды.

Уиклифтің ілімін каралайым халык жоғары бағалап карсыг алды. Уиклифке дсйін лоллордтар дел аталган кедей священник- тер ездерінің уагыздарытда Уиклифтің ілімін пайдаланды. Лоллардтар тек ресми шіркеу мен дін басыларына гана емес, феодалдар мен король Кызметкерлерінің ЗОРЛЫК-зомбылығына карсы шыгып, феодалдык Курылыстыц еділетсіздігін сынга алды. Олардың “Адам жер жыртып, Ева жіп иіргенде, дворгн кім болган еді” деген мыскал созі халыКтыщ сослоВиелік жагынан тен болуын жактагат-і козкарастарын білдіретін еді.

Орталықтандырылған мемлекетгі нығайту процесі жүріп жатқан елдерде ұлттық шіркеудің дербестігі және оның Римнен теуелділігін азайту идеясы тарай бастады. Мұндай талаптар кейіннен букаралық сипатқа ие болып халық кетерілістерін де ұласты. Осылайша букаралық қозғалыстардың бірін Прага университетінің профессоры Ян Гус (1369—1415) басқарды. Ол католик дін басшыларының қомағайлық істерін еттікереледі, шіркеу байлықтарына қарсы шығып, шіркеу мүлкі мемлекет иелігіне бсруді талап етті. Гус адамдарды меңгілік қорғап отыру құдайдың ісі, сонымен қатар да олар тарыдай шашылған көп дін иелерін қажет етпейді деп мәлімдеді және Римге бағынбайтын чехтардың ұлттық шіркеуін қуруды жақтады. Католик шіркеуі Ян Густі езінің нанымдары үшін еретик деп тауып, оны инквизиция сотына берді және 1415 жылы оның өлімі жазасына кесіп, өткізді.

Ян Густің елімі Чехия халықтары жаппай наразылығын тудырды және 1419 жылы гусшілер соғысы басталды. Кетерілісшілердің қарулы лагері — табориттер феодалдық тәртіпке, алым-салыққа, феодалдық міндеткерлікке қарсы шықты. Олар католик шіркеуінің иерархиялық құрылысын мақұлдамады және оның орнына дін иелеріне сайлап қоюды ұсынды. Табориттердің бір бөлігі дүние-мүлікке қоғамдық меншік орнатуға ұмтылды. 15 жылға созылған гусшілер соғысы 1434 жылы жеңіліспен аяқталды. Халықтық — ересік қозғалыстар бірте-бірте католик шіркеуінің және феодалдық құрылыстың беделін түсірді.

XIV ғасырдың аяғында және XV ғасырдың он бірінші-шік калалардың дамуы, қолөнер мен сауданың осы орталықтанған мемлекеттің қалыптасуы негізінде Батыс Еуропадағы феодализмге және католик шіркеуіне қарсы күрес күшейді. Бұл күрес — кең қатысушылардың талаптары мен арман-тілектері сол кездегі қоғамдық ой мен қозғалыстың қаншалықты дәрежесінде болғандығын көрсетті.

Әдебиеттер:

1. Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиринов Б.Е. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Августин Аврелий. Исповедь. Абелея Петр. История моих бедствий. М.: Республика, 1992 г.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

5 Тақырып Араб Шығысы мен мұсылман елдеріндегі саяси- ойлар

Түйінді сөздер: құран, сунна, ижма, қияс, сүре.

Негізгі сұрақтар:

- 5.1. Мұсылман құқықтық ойының қалыптасуы мен дамуы.
- 5.2. Мұсылман елдері ойшылдарының еңбектері мен мемлекет және саясат мәселелері.

Тезис:

5.1. Мұсылман құқығы рулық-тайпалық құрылыстың ысырау және Араб халифатында Уи—Х ғасырларда феодалдық қоғамның қалыптасу кезінде пайда болды. Орта ғасырларда тамырын тереңге жайған мұсылман құқығы мен оның сәтін ерін оқып, тірсу ете маңызды. Бүгінгі күнге дейінгі саяси өмірде мұсылман құқығының нормалары кеңінен қолданылады.

Мұсылман құқығы — шарият УІ ғасырдан бастап-ақ керші елдерге кеңінен таралды. Негізінен жаулап алу жорықтары арқылы таралған мұсылман құқығы кейіннен Орта Азия, Закавказье, Шығыс, Батыс және Солтүстік Африка, Оңтүстік-Батыс, Оңтүстік-Шығыс және Батыс Азияда кеңінен қолданыла бастады. Мұсылман құқығы жүйесінде құран басты орын алады. Мұсылмандар үшін қасиетті болып саналатын бұл діни кітап барлық оқиғаларды түсіндіреді, адамның өмірге келуі мен өлуіне дейінгі барлық жағдайға талдау жасайды және тәуелсіз берсді.

Мұсылман құқығының пайда болуы мен дамуы, оның қайнар көздері мен құрылымының және жұмыс істеу механизмдері екі бастаманың діни-этикалық және құқықтық арасындағы өзара қарым-қатынасты білдіреді. Мұсылман құқығының құрамында өзара тығыз байланысты екі топ айқын келінеді. Бірінші топты құранның құқықтық қағидалары мен құдайға байланысты дәстүрлері және Мұхаммед пайғамбардың хадистері құрайды. Екінші топты — мұсылман қоғамының біртұтас келісімі — иджмалар — ислам дінінің білгірлері жасаған мұсылмандық-құқықтық қағидалар құрайды. Бірақ бұның сәуі де құқықтық барлық сураққа жауап бере алмайды. Негізгі құқық ретінде бірінші топ, яғни, Құранда көрсетілген талаптар мен нормалар алынады. Иджма жалғыз мойындауды талап етпейді.

Мұсылман құқығының басты қайнар көзі ретінде оның жалпы нормалары мен қағидаларында адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеп отыратын, діни мінсз-құлықтық

бағыт беретін ережелер көбірек кездеседі. Мінсз-құлықтың кейбір ережелеріне келер болсақ, олардың көпшілігі пайғамбардың нақты даулы мәселелерді шешуі мен оған баға беруі кезінде және оған қойылған сурақтарға жауап ретінде пайда болды. Мұсылман құқығы — дін мен құқықтық нормалардың сабақтасуының жарқын көрінісі болып табылады.

Мұсылмандық құқықтың дінмен байланысы өзінің тәуелсіздігі мен тәуелсіздігі мен теориялы қайнар көзі негізінде басқа құқықтық нормалардан өзгешелігімен айрықшалаынады. Мұндағы құқықтық діни-этикалық нормалар мазмұны жағынан ортаулі болғанымен, бір-бірімен сабақтас және бір-бірін толықтыра отырып, біртұтас құқықтық жүйе құрайды. Мұсылман құқығы заң ғылымының жеке саласы емес, ол ислам дінінің бір ғана саласы. Мұнда ислам дінінің қағидалары — шарият — адамдардың мүддесі үшін жүзеге асуы тиіс міндетті идея ретінде көрсетілген. Шариятты орындамаған жағдайда адам заң бұзушы болып табылады.

632 жылы Мұхаммед пайғамбар қайтыс болғаннан кейін УІІ ғасырдың басына дейін мұсылман құқығының дамуы қазуалды, яғни, жүйеленбеген жолмен жүрді. Мұхаммедтен кейінгі оның ізбасарлары: Обубекір, Омар, Осман және Али пайғамбар дауларды шешкенде құран мен суннаға сүйенді. Егер Қандай да бір сураққа жауап табылмаған кезде олар жаңа діни қағидалар мен нормаларды қалыптастырды. Уақыт өте келе Құранда адам өмірі мен оның іс-әрекеті тәуел қамтылмайтындығы анықталды. Сондықтан да УІІІ ғасырдан бастап Құрандағы осы-тәуел қасиеттіктер мен оқшылықтардың орнын толтыруды шарият мектебінің білгірлері өз мойындарына алды. Осыдан кейін мұсылман құқығының келесі қайнар көзі иджма тәуел болып одан ең дамытылды.

Иджма құқық методологиясы теориясының дамуымен құран мен суннаға сүйенбей-ақ даулы мәселелерді шешуіне құқық беретін білімнің жоғары сатысының көрінісі ретінде бағалана бастады. Ал мұндай құқыққа ис болғандар мүддәхидтер деп аталды.

Иджтихад дережесінің бірнеше категориясы бар. Мұсылман құқығының Қайнар көздеріне баға беру құқығына ие болғандар — Мұхаммедтің тікелей ізбасарлары мен құқықтық ағымның негізін салушылар, сөз беделді құқықтанушылар жоғары категорияға кірді. Оған дорежедегі муджахидтер кейбір нақты ағымдар мойындаған қайнар көздер негізі бойынша жеке пікірлерін айта алды. Муджахидтердің төменгі

сатысы алғашқы екі сатының ертурлі пікірлерінің біреуін ғана таңдады.

УІІТ—Х ғасырларда ішкі иджтихадтың кең түрде дамуы мұсылман құқықтанушыларына мұсылман құқығының жалпы принциптері мен нақты нормаларының басым көпшілігін қалыптастыруына алып келді. Бұл кезең мұсылман құқығы дамуының “алтын ғасыры” деген атқа ие болды.

XI ғасырдан бастап мұсылман құқығының бірнеше құқықтық мектеп-ағымдары дамыды.

Оның бірі сунниттік бағыттағы мұсылман құқығы 1. Ханифиттік - негізін салушы Обу Ханифа (699- 767 ж.ж.) (Иран, Түркия, Ауғанстан, Пәкістан-і, Уддістан, Египет); 2. Маликиттік

— негізін салушы Малика бен Анас (713—795 ж.ж.) (Солтүстік және Батыс Африка); 3. Шафиттік — негізін салушы аш-Шайбани (767—819 ж.ж.) (Сирия, Индонезия, Шығыс Африка); 4. Ханбалитік — негізін салушы Бен Ханбала (780—855 ж.ж.) (Арабия).

Глиппік бағыттағы мұсылман құқығы да джафариттік, исмаилиттік, зейдиттік және т.б. мектеп ағымдарға белінді.

Жалпы ұқсас мәселелерді шешуде олардың ертурлі құқықтық нормаларды пайдалануы бұл мектептердің заңдық тұрғысы жағынан бір-бірінен айырмасы барын көрсетеді. Мұсылман заңгерлерінің арасында олардың ең іскемдісі ханифиттік мектеп болып табылады.

Мұхаммед пайғамбар қайтыс болғаннан кейін оның ізбасарлары халифтердің билікке келуі мұсылман қауымының елге — елшілер мен шииттерге болуына алып келді. Шииттер мұсылмандарды пайғамбардың тікелей мұрагерлері басқаруы керек десе, сунниттер оны қоспайды.

УІІ ғасыр мен УІІІ ғасырдың ортасына дейін мұсылман құқығының қайнар көздері қуран, сунна, иджма және пайғамбарлардың ізбасарларының айтқандары (хияс) болып келсе, бұдан кейін бұл рөл доктринаға көшті. Мектеп ағымдардың пайда болуы мұсылман құқығының басты Қайнар көзі ретінде доктрина ережесін іс жүзінде бейнелеп берді.

XI ғасырда “дәстүр кезеңінің” (“таһид”) басталуымен бірге діни ғалым-заңгерлердің заң атару қызметтерінің маңызы одан әрі арта түсті. Бұл кезде сунниттік құқықтану “абсолюттік иджтихадтың” аяқталуы туралы ұйғарымға келген болатын. Бірақ Қуран мен Суннаны тікелей түсініру және жаңа ағымдардың пайда болуына шектеу қойылғанымен, мұсылман құқығының жүйесі, яғни дохсүртша езінің белсенді қызметін одан әрі жалғастырды және дамыды.

Дәстүр кезеңінің алғашқы сәуір ғасырында мұсылман құқығының қалыптасуы негізінсіз аяқталды. Доктрина іс жүзінде оның ресми қайнар көзі болып танылған. Мұсылмандық мемлекеттік құқық муджахидтің заң шығару билігіне ресми түрде бекітілді. Осы кезеңде сонымен бірге “шариғаттың үстемдігі” концепциясын жасау аяқталды. Бұл концепция қазіргі кездегі “құқық үстемдігі” мен “құқықтық мемлекет” теориясымен үндесі жатыр. Осы концепция бойынша мемлекет басшысы өзінің билік ережелерінде муджахидтер қалыптастырған мұсылман-дық құқық нормаларына сүйенеді. Алғашқы кезде мұсылмандық құқықтық доктринаны айқындау үшін қолданылған “фикх термині, кейіннен мұсылман-дық құқықтық объективті маңысының қатынасында қолданыла бастады. Мұсылмандық құқықтың маманы дж. Шахт осы жағдайды ескере отырып, мұсылман құқығы “заңгерлер құқығының тамаша үлгісі бола алады” деп атап көрсетті.

Мұсылмандық теория бойынша мұсылмандық құқықтың барлық нормалары Қураннан және суннадан алынған. Мұның дұрыстығына мұсылмандар заңгерлері де

Қурат-шағы “біз ешнерсені де ұмыт қахшырған жоқпыз” деген қағидаға сілтеме жасайды. Мұсылман қуқығын зерттеушілер бұл жерде сілтесменің мұсылмайдқ қуқықтың барлық нақты жағдайды қамтығандығы туралы болып отырмағандығы да атап қорсетеді. Яғни осы негізге сүйене отырып барлық істің шешімін табуға болағандығы ғана қорсетілген. Мұнан мұсылман қуқығында ешқандай айшықтық жоқ екендігі, барлық халықта және барлық жағдайда қуқықтық норма қалыптастыруға болатындығы туралы тұжырым жасауға болады.

Мұсылманды қуқықтың доктриналық талдауы оны жүйелеуде қиындқ тудығандығына, оның белгілі бір ікемділіктен дамуына мүмкіндік берді. Бұл процесте діни қуқықтың дамуындағы ролі біртіндеп өсе түсті. Мұсылмайдқ-қуқықтық доктрина езінің ерте даму сатысында Құран мсп суннадағы түсініктерді негізге ала отырып мінез-құлықтың нақтылы жағдайларын іздестірумен айналысты. Ал кейіннен келетін ағымдардағы қайшылықтар мсп шарттардан және оның нақтыланбағандығын жаңа қуқықтық нормаларды қалыптастыру қажеттілігінен олар едәуір негізгі қуқығын мұсылмайдқ қуқықтық одістемелік және жалпы теориялық негізін жасауға жумсады. Мұндай қажеттілік ұқсас мәселелерді шешуде орта

орта мектеп-ағымдардың түрлі позицияларының қуқықтық нормалары жағынан сәйкес келмеуінен туындайды.

Бір мектептің өз тұжырымдары бір-біріне қайшы келгенімен, ол барлық уақытта заңдық мәнге ие болады. Ойткені, олардың барлығының қайнары біреу ғана. Қандай да бір сұраққа жауап жоқ кезде, бұл істі қараушылар ұран мен суннаға сүйеніп едігінен шешім шығара алады. Бұл да мұсылман қуқығының езінің еркселігі болып табылады. Мұсылман қуқығында қатып қалған догма жоқ. Қандай да бір істі болмасын шарият жолымен шешуге болады. Мұсылман қуқығының тұтастығы мсп ікемділігі және қуқықтық де осыдан айқын көрінеді.

Орта ғасырлық мәдениет дамуы туралы мәселеде көпке дейін сурреализм үстем болып келді. Батыс мәдениетін асыра, ал Шығыс мәдениетін тұрақты және төмен дәрежеде бағалау Еуропа елдерінің Шығыстағы ұзақ ғасырлық отаршылдық саясатынан туындаған. Ал ішкі мәдениетке Шығыстың, оның ішінде араб мәдениетінің дамуы Еуропа елдерінен кем болмады. X—XV ғасырларда Араб Шығыс саяси-философиялық ойдың орталығына айналды. Мұхаммед пайғамбар негізін қалаған жаңа діннен іуат алған арабтар елдерінен әлдеқайда сан жағынан да, әскери қуаты мен мемлекеттік қуаты жағынан да қуқықтық елдерді тез арада жаулап алды. Олар 711 жылы Солтүстік Африканы бағындырып, Атлант мұхитына дейін жетіп, көп ұзамай Гибралтар бұғазынан өтіп Испанияның бір бөлігін елдеріне бағындырды, Арабтар бір ғасырға жетер-жетпес уақытқа індістаннан Атлант мұхитына дейін созылып жатқан алып империя — халифат құра білді. Олар қай елді жаулап алса да мұсылман дінін мемлекеттік дін ретінде енгізе алды, бұл дінді жаулап алынған елдердің халықтары тез қабылдады. Мұның езі де мұсылман дінінің қуқықтық мен қуқықтылығын білдіреді. Шарият нормаларына негізделген мұсылман қуқығы емірдің ең маңызды салаларына орасан зор ықпал ете алды.

Араб халифаты кезінде Бағдад қаласы үлкен мәдени орталыққа айналды. Жаулап алынған елдерден және көрші мемлекеттерден рухани азыналар өкелінумен бірге, бұл қалада дүние-нің тукіір-тукіірінен келген ұлы ойшылдар мен ғуламалар сәбек етті. Грек және рим еркениетінің тандаулы өкілдері Платонның, Сократтың, Аристотельдің, Эвклидтің, Цицеронның және т.б. шығармалары араб тіліне тәржімаланып, олардың озық ойлары мұсылман елдеріне кеңінен танылды. Мұның өзі Шығыс үлгісі мен Еуропа мәдениетінің өзара тідесіл, Шығыс саяси

қуқықтық ойының дамуына жаңа серпін берді. Осы кезеңде бүкіл өлемдік мәдениетке белгілі болған Ол- Қинди, Әл-Фараби, Ибн Сина (Авиценна), Ибн Рушд және т.б. өсіп жетілді. Олар ғылымның басқа салаларымен қатар саяси-қуқықтық ойда да әлі күнге дейін мәнін жоймаған ұлы шығармалар қалдырды.

5.2. Мұсылман — құқықтық саяси теориясындағы басты мәселе — мұсылмандық билік пен басқарудың арнайы түрі

халифаттық езара байланыстар аспектілерінің мәні туралы болды. Халифаттың анықтамасы туралы мұсылмандық мемлекеттанушы ел-Маварди былай деп жазды: “Имамат — діни сенімді қорғау миссиясы мен жердегі істерді басқарудың пайғамбарлық мұрасы болып табылады”. Халифат туралы мұндай түсініктен қазіргі заман авторлары — халифты мұсылман мемлекетінің басына келген жеңілдіктен артықшылыққа ие болған билеуші ретінде емес, мұсылман қоғамында діни сенім мен нанымды сақтау және саяси билік қызметін іске асыратын тұлға ретінде тұжырым жасауға негіз береді.

Ел-Маварди еңбектерінде халифаттың пайда болу мәселелері көбірек орын алған. Оның мұсылмандық саяси концепциясында халифат билігі халифті сайлаушы және оның билігін бақылаушы қауым өкілдері берген өкілеттік негізіндегі “қажепілік түрінде” көрінеді. Мұнда халиф билігінің басты міндеттерінің бірі ретінде мұсылмандық құқық нормалары мен мұсылмандардың діни парыздарын орындауын бақылау аталады. Дегенмен, халиф билігінің басты міндеті мемлекеттік және қоғамдық істерде анархияға жол бермеу, тәртіп пен заңдылықты сақтау болып табылады. Ел-Мавардидің айтуы бойынша, халифатта жоғары билік Аллаһтың жердегі өмірін орындаушы халифтың қолына шоғырланған.

Мұсылман саяси теориясында мұсылман мемлекеттерінің басшыларын орнынан алу және сайлау туралы дәлме-дәл анықтама жоқ. Бірақ Ел-Маварди еңбектерінде айтылғандай (сүнниттік концепция бойынша) жоғары азаматтық және діни билік мұрагерлік тәртіппен немесе бұрынғы билеушінің тағайындауымен емес, қауым мен халифат билігін үміткер арасындағы ерсіне шарт бойынша іске асырылады. Ал шииттік саяси концепцияда халиф қауым арқылы сайланбайды, ол Алла мен пайғамбардың тікелей өкілі болып табылады. Халиф өзін мұрагерін сайлай алады немесе пайғамбардың күйсу баласы Әлидің тікелей ұрпақтарына мұрагерлікке қалдыра алады. Ойткені, Мұхаммед пайғамбардың артында еркек жынысты ұрпақ қалған

жоқ еді. Ол қайтыс болғаннан кейін Обу-Бекір (632—634), Омар (634—644), Осман (644—656) және Али (656—661) халифат билігінде болды. Әли қайтыс болғаннан кейін халифтік Омейядтер еулетінен шыққан Муавид келді. Омейядтер еулетінің билігі 661 жылдан 750 жылға дейін созылды. 750—1253 жылдар аралығында Араб Халифатындағы билік Аббасидтер еулетіне көшті.

Ел-Маварди халифтік басқару формасының артықшылығын мемлекет басшысының өзінің барлық іс-шараларында мұсылмандық, құқықты (шариғатты) басшылыққа алып отыруынан, қол астындағылардың мүддесі мен жалпы игілігін және олардың ар-ожданын қорғау істерінен және маңызды шешімдер қабылдауда өзгелермен ақылдасып, келісіп отыруынан көреді. Халиф өзінің қол астындағылардың кез-келгенімен ақылдасуға құқығы болғанымен, бірақ, іс жүзінде қарапайым мұсылман-шардың пікірі есепке алынбады.

Мұсылмандық Испанияның рухани орталығы болып саналған Кордовада туып өскен ұлы ойшыл, философ, заңгер және теолог Аверроэс (Ибн Рукд) (1126-1198) діни идеалды мемлекеттің өзіне де қажетті саяси өнер деп бағалады. Аристотель еңбектерін талдаушы ретінде танымал болған ол философия мен дін арасындағы ұйғарым болса, онда олардың арасындағы келіспеушілік соңғы негізде езара соқтықпауы керек деп есептеді. Аристотель шығармаларына көпшілікке белсенді ұғындырумен айналысқан ол туралы замандастары “Аристотель — табиғатты, ал Аверроэс — Аристотельді түсіндірді” — деп жазды.

Шыңжан тегі жағынан араб Аверроэс (Ибн Рушд) өзінің философиялық жүйесін ақыл-ой негізінде құруды, сондықтан да оның ислам дінімен амалсыз соқтығысуына тура келді. Аристотельдің еңбектеріне сүйенген ол о дүниедегі өмір туралы және дүниені құдай жаратты деген діни ұғымдарды жоққа шығарды. Материя мәңгі-бақи өмір сүруде, барлық табиғи құбылыстар және адамдардың іс-шаралары құдайдың құдіретімен емес,

өзінің ішкі табиғи заңдарымен жүреді деп тусіндірді ол. Табиғи заңдылықты негізге алған Ибн Рушд мемлекеттің пайда болуын құдайдың ісі емес, адамдардың жердегі теріпті сақтауға умтылуынан және адамдар арасындағы алауыздық пен қалың нәтижесізше пайда болған ден есептеді. Оның ойынша адамдар арасып-шағы елеуметтік теңсіздік те қалай ісі болып табылмайды, ол адамдар ойлап татқан нәтиже. Элеуметтік теңсіздікті жақтамаған Аверроэсоны мұсылман діні иелері Кордовадан аластатып, Аристотельдің еңбегін бүкіл арабтық Испанияда оқуға тиым салды.

Аверроэсо көптеген шығармалар жазды, оның ішіндегі маңыздыларының бірі “Теріске шығаруды теріске шығару”. Бұл еңбек оның ол-Еазалидің (1059—1111) “Философтарды теріске шығаруына” жауап ретінде жазылған. Ол бұл еңбегінде философия мен дінің және қоғам мен діннің өзара қатынасы туралы мәселе қозғайды. Діні мәселесінде ол Араб халифатындағы азаматтардың діни сенімі мен оның қоғамдық өмірді ұйымдастырудағы ролі туралы айтады. Яғни, оның айтуынша білім ғана адамның өмірінде маңызды роль атқаруы тиіс. Адамдар білімі мен ақыл-қушына сенгенде ғана игілікті өмірге жете алады және мемлекеттік істерге араласады. Мықты іргелі білім ғана билік басындағы діні иелері мен құдайшылықты ұғыстырып шығаруы тиіс, — деген ой ұсынады.

Араб саяси өмірінде Аверроэсодан кейін саясаттың исламмен және халиф билігімен тікелей байланысы туралы мұсылмандық құқыққа негізделген тұжырымдамалар пайда болды. Саясатты мұсылмандық діні мен мораль позициясынан қарау оны араб философиясының Араб халифаты мемлекетінің мұсылмандық-құқықтық доктринасымен қатар зерттеуге жақшыдағы тусті. Мәселеге бұл тұрғыдан келу Х ғасырда Иракта құрылған жасырын діни-философиялық “Тазалық, бауырластығы” (“Братья чистоты”) ұйымы мүшелерінің кезектестері сәйкес келеді. Олар грек философиясы мұсылмандық, құқықпен ұндескенде ғана саясатты оқып-үйретуде табысқа жетуге болады дел есептеген болатын. Саясат, философия, құқық және адамгершіліктің ұқсастықтары туралы айтқанда олар, ең алдымен, бұлардың діни сипатына кеңірек болған еді. Олардың мәселені бұлай қоюы саясатты оқып-үйренуде от-ғың таза адамгершілік мәселелерден діні және мұсылмандық-құқықтық мәселеге көшуінен туындаған.

Әл-Фарабидің саяси көзқарастарына ұқсас концепцияны Ибн Сина да ұсынды. Оның саяси дүниетанымының қалыптасуына ел-Қытай мен Әл-Фараби еңбектерінің тікелей ықпал еткені анық. Еуропаға Авиценна деген атпен белгілі болған ол 980 жылы Букара қаласында дүниеге келді. Ирандағы Исфахан қаласында философия және медицина саласы бойынша тамаша білім алған Ибн Сина Орта Азия мен Иранның көптеген қалаларында болады. Дәрігерліктен басқа Ғылым елдері билеушілерінің кеңесшісі қызметіне дейі қетеріліп, саяси қайраткер ретінде белгілі болған ол билікті жүргізу тәсілдері мен “қайырымды” және “нашар” қалалардағы қоғамдық істерді ұйымдастыру мен ұйымдастыру және мемлекеттің қушы мен құлдырауының себептері туралы ойларын да білдіреді. Саяси білімнің менін биліктің қалай жетуге асырылуы мен оның тәсілдерінен іздеген Ибн Сина халықтың турмыс — жағдайының жақсаруы ел билеушілерінің еділдігі де, қайырымды билігіне тікелей байланысты деген қорытындыны қалады.

Саясатқа деген мұндай кезектестері оның адамгершілік мазмұнымен байланыстырылған. Бүкіл араб философиясына тең болып келетін саяси адамгершілік мазмұны оның теориялық негізінде болып саналады. Әл-Фарабидің саясаттың басты мақсаты бақытқа жеткізу болып табылады деген тезисін шын пейілмен ықпал қойған Ибн Сина мұсылман философиясы мен ойындағы ірі өкілдерінің бірі бола саналады.

Құдайдың бар екендігін жоққа шығармаған Ибн Сина елемді құдаймен бірге материядан да жаратылған ден есептейді. Ол алғаш рет аристотельдік философияны исламмен ұйлестіруге талттышды. Оның ойынша, аристотелизмде ислам дінінің белгілері бар. Исламдық қағидаларды саясатпен ұштастырған Ибн Сина оның негізін грек философиясынан іздеуге де умтылды.

Классикалық мұсылмандық-күнкүлік саяси ойда мұсылман мемлекетінің мазмұны мен мәніне көбірек көңіл бөлінді, халифатты белгілі бір саяси режим және басқару формасы ретінде қарастырды. Мұндағы басты назар мемлекеттік аппарат пен халифтің күктык жағдайындағы билік қатынасына талдау жасауға арналды. Халифат мемлекет формасы ретінде қарастырылып, халиф барлық мұсылман концепциясындағы басты тұлға — мемлекет басшысы ретінде деріптелді.

Мұсылман мемлекеті басшысының күктык жағдайы мен атқарушы билік формасының ер кезіндегі даму сатыларымен салыстыра отырып, белгілі саясаттанушы-ғалым Ибн Халдун мұсылман мемлекетгеріндегі басқару формаларының классификациясын жасады.

Оның мемлекет және саясат туралы ілімінің басты ерекшелігі мемлекеттің жалпы керінісіне тарихи-элементтік талдау жасауында, оған философиялық және заңдық тұрғыдан келуі болып табылады. Ибн Халдун мемлекеттің пайда болуы, дамуы және қулауының “табиғи заңдарын” табуға тырысты. Оның тсориясының екінші бір ерекшелігі саясаттанушы-ғалымның жобадағы мемлекетті емес, емір сүріп тұрған мемлекетті зерттеуі еді.

Ибн Халдунның ілімі бойынша кез-келген қоғам адамның табиғи ерекеті негізінде олардың бір-бірін табиғи жоюы мүмкін

агрессиясыз тоталитаризмге арналған “тежеу бастамасын” қажет етеді. Мұндай ықтиярсыз билік мемлекетті қосымша басқарған тайпалардан ерекшелендіреді және халықтар бастан көшірген және қол жеткен оркениет деңгейінің керсеткіші болып табылады. Мемлекеттің тайпадан басты ерекшелігі — қоғам мүшелерін бағыныштылықта ұстайды және олардың еркінсіз тыс билік жүргізеді, барлығына міндетті заңдар шығарады, елде тәртіпті қамтамасыз етеді, салық жинайды және ескер жасактайды.

Ибн Халдунның тұжырымы бойынша, мемлекеттік саясат бір билеушімен ғана шектелмейді, оған барлық қоғам мүшелері де қатысады. Сондықтан да мемлекеттегі барлық өзгерістер мемлекет басшысы жағдайының өзгеруінен ғана емес, бүкіл қоғамның бүтіндей өзгеріске ұшырауына да байланысты. Мемлекеттің езі ұрпақ өкілдерінің өмір сүру кезеңімен анықталатын белгілі бір уақыт шеңберінде деуі мүмкін. Мемлекет осы кезеңде дамудың бес сатысынан өтеді. Олар: 1) Бұрынғы биліктің орнына жаңа ықтиярсыз биліктің келуі; 2) Жоғары биліктің бір адами-тың қолына шоғырлануы; 3) Тәртіп пен тыныштық орнатылған мемлекеттің құлдығуы; 4) Басқарудың зорлық және деспоттық едістеріне көшуі; 5) Мемлекеттің құлдығуы және қулауы.

Ибн Халдун мемлекеттің даму сатыларының теориялық мәселелерін басқа тұрғыдан араумен бірге, езінің теориясын Халифаттың тарихи даму кезеңдерін, оның монархияға айналу себептерін талдауға да пайдаланды. Мемлекеттің мүлдем өзгеріске ұшырауының басты себептерін ол, қауымның өмір сүруіндегі элементтік дағдарыстан және мұсылман-шардья біріктіруде “дәліл нанымның орнын қанжардың басуымен” көрді. Алғашқы кезеңде халифатта монархияның белгілері болмағанымен, мұсылмандық мемлекеттің басқару формасында халифаттың өз ерекшеліктері, белгілерімен қатар, монархиялық белгілері де біртіндеп пайда бола бастады. Ақырында халифат шың мәніндегі монархияға айналды.

Ибн Халдунның пікірі бойынша мұсылман мемлекеттері өз дамуында төрт сатыдан өтті:

1. Нағыз халифалар басқарған “таза халифат”.
2. Халифаттың сыртқы белгілері сақталып отырып, біртіндеп монархияға көшуі (Омеяғар еулеті кезеңі-шегі халифат).
3. Халифаттың толық монархияға айналуы (Аббасидтер еулеті кезеңіндегі халифат).
4. Бірыңғай мұсылман мемлекетінің құлдығуы және арабтарды бағындыру халықтардың жаулап алуы (Бағдатты Моңғолдардың, Мысырды османдық түріктердің жаулауы).

Ибн Халдун басқару формасының үш түрін 1) “табиғи” монархия; 2) “саяси” монархия; 3) Халифатты атап көрсетеді.

Оның пікірінше, басқарудың біріңаші формасында билік билеушінің жәке мүддесі үшін жүргізіледі, яғни “табиғи” монархия езінің максатынан басқа еш нерсеге катысы жоқ жеке биліінің деспоттық режимі. Бірінші формадан “саяси” монархияның ерсктелігі мұнда басқару рационалды, саналы олшемге негізделді, халық мүддесін корғайтын саясат жүргізіледі. Бірақ бұл кездегі билеуші саясатында діяи кундылықтар ескерілмеді. Ал халифаттың басқару формасында бұл кемшіліктер жойылады, ойткені халифтің оз карамагындағыларға билігі бұл кезде мұсылмандық куқыітық негізде ж”зегс асырылады. Басаша айтканда, халифаттың “заі-щары” билеушінің еркіне карай емес, касиспі мұсылмандық куқыгі принциптеріне негізделеді”.

Ибн Халдун халифаттың ыктиярсыз билігі мен зорлығына карамастан, жоғары еділдікті камтамасыз ететін мұсылман куқыгы үшін оған басымдық береді. Ойткені, халифтің ыктиярсыз “саналы” билігі мұсылман қауымы үшін де, басқа халықтар үшін де “пайдалы іс” болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиришинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Древние цивилизации Востока. Материалы 2 сов Америк. Симпозиума /отв. Ред. В.М. Массон. Ташкент: Фан, 1986.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

6 Тақырып Ерте түркі дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар

Түйінді сөздер: Тенгрианство, түркі, қайырымды қала, құт, білік, қаған, тархан.

Негізгі сұрақтар:

- 6.1. Ерте түркі жазбаларындағы саяси-құқықтық идеялар (ҮІІ-ҮІІІ ғғ.).
- 6.2. Әл-Фараби қала мемлекеттердің екі түрі және оның билеушілері туралы.
- 6.3. Ж. Баласағун, М. Қашқари және А. Яссауи шығармаларының саяси-идеялық мазмұны

Тезис: 6.1. Ерте түркі мемлекетінде УІ—УІІ ғасырларда тасқа кашалып жазылған Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің дүниежүзілік еркениет тарихында алатын орны ерскше. Бұл ескерткіштер жазба мәдениетінің гана смес, сол кездегі саяси ойдың да асыл мұрасы болып табылады. “Култсгін”, “Білге қаған” және “Тонькек” шығармаларында сол бір тарихи кезеңнің саяси тынысы, түркі халытары өміріндегі аласапыран оқиғалар, ел билеушілерінің отаншылдық, бірлік, намыс туралы тусінігі, наным-сенімі, ульТс-аралық қарым-қатынастар, жеңістері мен кателіктері баяндалады.

“Култегін” сскерткіш жырының авторы Иоллык тегін оз доуірінің саяси кайратксірі, каганның кеңесшісі, тарихшысы болған. Ол бұл ецбегіі-гдс Туркі каганатының кашан және калай курылғанын, каганатты курган және ныгайткан улы кагат-тдар мен олардың қолбасшыларының омірбаянын, кагандықты устап туру үшін жургізген ерлік курестерін баяндайды. агайшық билікті костаган Иоллык тегін туркі елінің бүтіндігі мен теуелсіздігі үшін екiмдер мсп бскгерді оз уысында устап отыруды, олардың карсылығыш кушпен басуды дурыс ден ссептсйді.

“Жогарыща Кек тецірі теменде жара Жер жаралганда скеуінің арасында адам баласы жаралган. Адам баласына менің атабабаларым Бумын каган, істемш каган устешік курган. Такка отырып туркі халқының мемлекетін баскарган, укім-билігін жургізген. дуніенің терт бурышы тугел оларга дуншан болған. Оскер курып, жорыкка атганып, олар дуніенің терт бурышының халқын тугел бағындырған” ден басталатын “Култегін жазуының кіріспесінде туркі мемлекетінің калай курылғаны туралы мифтік кезкарастармен бірге, мемлекетті баскарудагы каган билігі мсп ол курган тертіптер жайы да айтылады.

)Қырдың авторы Иоллык тегі туркі мемлекетінің курылуын және оны кагандардың баскаруын тоцірінің буйрығы бойынша жасалган орекет деп тусіндіреді. “Олар (туркілер) оган дсйін оміршісі болмаган кек турікгердің арасында тортіп орнатып, елді баскарган” Автордың тусінігінше, огаі-г дсйін мемлекет те, ел баскару одісі де, адашар арасында тортіп те болмаган. Теціріні ризалығымен “бастыны жүгіндірген, тізеліні шогерген” агандарды осы кекті, тэцірінің еркімен билік курып отыр ден есептеген турікгер оларды “Кек тектестер” және “Кокте тугандар” ден атады. Туркі кагандары да ездерінің жазбаларында Кекті ездерін оркашан желеп-жебеуге шакырды.

“Култегін” жазба ескерткіштерінде туркі мемлекетін орнықтырган алғашқы кагандар акылды да, купіті болып суреттеледі. “Бұл скі каган дана каган екен, алыгт каган екен. Буйрыкшылары да дана екен, алып скен. Бектері де, сондайлык халқы да азбаган екен, тузу жолда екен”. Акылды кагандар баскарган елдің шнеунітсгері де, халқы да акылды болып кселеді, халықтық одет-гурыптар мен заыдар мултіксіз орышалады, бузык ниеттегі адамдар болмайды. Билеуші нашар болса, бурынғы едетгурыптық жоралгылар сакталмаса, ауыз — біршілік болмаса мемлекеттің шацырагы шайкалады, қолдан билік кетсді, халқы кул болады.

Осындай себептермен Турік каганатының ышырауы мен ба- ска мемлекетке теуслді болуы туралы аталмыш шыгармада былайша жырланады. “Одан кейін інісі каган болған екен, баласы да каган болған екен. Інісі агасьждай іс кылмаганга уксайды, улы екесітшей іс калдырмаганга уксайды. Зердесіз каган ел билегенге уксайды. Буйрыкшылары да біліксіз каганга уксайды, жоутік каганга уксайды. Бектері мен халқы тузу жолдан шытканы себепті, табгаш халқының арбаушылығы себепті, агаінілердің кектескені себепті, окімі бар халықты шагыстырганы себепті туркі халқы ел етігт курган мемлекетін қолдан берген екен, ел билеген каганынан қолдан айрылган екен. Табгаш журтына текті улың кул болды, сулу кызың куц болды”. Мемле— кеттің куатгытлығы мсн куштілігі ел бірлігіі-іде екендігін жаксы уккан жыр авторы бұл мосслснi айрыкша атап керсетеді.

Саткындық пен опасыздықты, езара жауласушылықты Кок Тоцірісі де қолдамайды. Табгашқа багынганы үшін тоцірінің каліарымен “туркі журты олді, алкыяды, жок болды”. “Мемлекетті халық сдім, мемлекетім еиді кані? каганды халық едім,

каганым кані? Кай каганга ісіМді-КушіМді беремін” деп куціренген бүкіл туркі халының окініші мен зарын естіген Кок Тоцірісі “Туркі халқы жок болмасын, журт болсын” ден Елтеріс каганды жоғары кетереді. “Туркі халқының аты, айбар-дацкы курып кетпесін ден Тоцірі туркі халқының аты, дацкы жок болмасын деп мені де каган етіп отьргызды”. Жырда каган карапайым халықтың жоктаушысы ретінде баяндалады. Оган “мал-мулікті хальжты” жетілдіру максат емес “іші ассыз, сырты тонсыз азыгп-тозган халықты тойындыру” басты максат.

Ерте туркі оркениетінің саяси-елеуметтік саладагы кут-тды табыстарына олардың когамның жаца олеуметтік-саяси курылымын калыптастыруын жаткызуга болады.

Олардың туркілер қоғамындағы шешуші роль атқаратын каган бастаған империялық аксуейектер билігін қалыптастыруы — орасан зор Түркі империясының емір суруімен тығыз байланысты. Жоғары биліктегі каганның ең басты міндеті де “ел жұртының қамын ойлау, халқын асырау, елді қорғау, күші мен ісін мемлекет мүддесіне жұмсау” болған. Каган басына қойылған міндетті тасқа ойып жазылған мақтау сөзде, “ол езінің халқын армансыз асырады” деп айтылады. Жоғары биліктің каган мен бектердің қолына тапсырылуы да оларға ел тағдыры мен ауыспалылығы, халықтың бейбіт турмысы үшін саяси — құқықтық тұрғыдан да зор жауапкершілік пен міндеттер жүктеген еді.

Елтеріс жаған мен Тоңкөкпеннің басты мақсаты — түркі халқының басын қайта біріктіріп, оны қуатты да күшті елге айналдыру. Басқаның төтті сөзі мен асыл бұйымдарыша алданбау. Тоңкөкпеннің басынан да қымбат. Халықтың ынтымағы мен бүтіндігін ойлаған олар “бір рет қана тойынуды” мақсат еткендермен аяусыз күрес жүргізеді. “Аш-тоғашты білмейсің, бір той — саң аштықты ойламайсың. Соқпалықтың үшін езіңді тойындырған каганның сезін алмастан жер-жерге бардың, соның бөлімде азыш-тоғаштың “ден екінің бөлімдеді. Түркі мемлекетінің тоңкөкпеннің мен ар-абайы үшін халықты біріктеу, басқыншы жаумен жан берісіп шайқасуға, езің қолдауға шақырады. “Тағаш, Оғыз, Қутан — бұл үшеуі бірікпесе, біз екі ортада қаламыз, қорғана алмаймыз. Төзген оңтүстік тақтау оңай, төзген жіңішкеңіз ұзу оңай, жуқа қалың болса, оны алың қана бұзады, жіңішке жуан болса, оның алып қана үзеді”.

Мемлекет билеушісі елдің даңқы мен атағы үшін, халқы мұнсыз, бейбіт өмір суруі үшін қызмет етуі тиіс. “өкіміз, ағамыз

құрған мемлекеттің аты, күші, даңқы жоқ болмасын ден, түркі, халқы үшін тунде ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Осылай елді құрап, халықты отқа күйдірмедім, суга батырмадым. Тірі жарылқап, қутым бар есепті, өлмей халыққа жан кіргізіп, асырадым, жалаңаш халықты тоиды, кедей халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым. Айбарлы жүргізілсе, қуаны кағандыққа жеткіздім” ден мақтаншыпен айтылған бұл сөздерде билеушінің ақылды саясаты МСН өкілігі, керсегіңіз қасиеті, қолбасшылық дарындылығы айрықша атап көрсетіледі.

Кағандық өкімет ісп билікті нығайту, халықтың каганға мойын ұсынып, сезсіз бағынуы — олардың тоңкөкпеннің мен бейбіт турмысының, берекелі тіршілігі мен игілікті ісінің шарты екендігін ұмытпау үшін каганның есіетгері кейінгі ұрпаққа қалдырылды.

Түркі халқы Білге каган “кедей халықты қалай байытқанын, аз халықты қалай көбейткенін” ұмытпауы үшін, “түркі халқы неден қауіптеніп, неңі білуі үшін” өзі-өзі сөзі “міндетті тасқа” жазылған. “Уа, түркі бектері мен халқы, мынаған құлақ салыңдар! Сендер өз мемлекеттеріңді қалай құрғандарыңды, сендер қаншама күнге батып болыңдарыңды мен осы жерге, міндетті тасқа ойып жаздым. Осыған қарап, біліңдер!” Тоңкөкпеннің оңай келмеген, бұл мақсатта ел билеушілерінің есіетгері мен керсегендігі қажет болған. “Қызыл қанға ағызып, қара терін ағызып, түркі еліне жау келтірмеген, құлаған мемлекетті қайта мемлекет еткен, жоқ болған халықты қайта халық еткен” түркі каган-билеушілерінің ұстанған саяси идеялары мен мақсат-мүдделері, ел билеу принциптері мен адамгершілік қасиеттерінің қандай болғандығы ерте түрік жазбаларында айқын байқалады.

Ел билеудегі табыстар мен қасиеттері қатар айтылған, одан міндетті саба алуды есіетгері “Білге каган”, “Құлтегіп” және “Тоңкөкпен” жырларында халықты өз билігінс батындыру мен кендіруге, өз соңынан ерте білуге жұмылдыру үшін билеушіге деген сенім мен үлкен бедел керек екендігінс ерекше назар аударылды. Жазба деректерінің идеяның негізгі арқауы да каган билігін орнатып отырған Көк Төңірінің есіетгері, бектер мен халықтың каганға адалдығы, халықтың каган мен бектерге бағынуы.

Билеушінің мемлекетті құруы мен оны сақтаудағы және нығайтудағы ролі мен есіетгері-төңірі мақтаншыпен айтылады. “Елтеріс каган қам жеп, иелік қылмаса, ол жоқ болған болса,

мен езім Тоныкок кам жөн, иелік қылмасам және жок болсам, от-ща туркі-сір халқының жерінде мемлекет те, журт та, иссі де жок болар еді”. Бірақ бұл жағдай халық пен қоғам арасындағы, бектер мен журтшылықтың өзара қарым-қатынасынсыз шешіле қоймайды. Билеушілер мен халық арасындағы қайырымды қатынастың тиімділігі туралы жырда “Егер, сен, туркі халқы, өз қандығыңнан, езіңнің бектеріңнен, өз Оғаныңнан болініп кетпесең, онда озың бақытты өмір сүріп, өз үйлеріңде боласың, қайғы қасіретсіз өмір сүрсең” деп тұжырымдалады.

өлемдік мәдениеттің ұлы ескерткіштерінің қатарынан саналатын ерте туркі жазбаларында қона туркі тайпаларының идеологиясы, саясаты, өл бірлігі мен ынтымағы керемет баяндалады, билеуші-жағандардың өл билеу тәсілдері мен мақсат-мәделері айқын көрінеді. Жазба ескерткіштерде аты аталған қағат-шардың өмірі мен өнегесінің, туркі өліне сіңірілген еңбектерінің тарихи маңызы ерекше.

“Біздің өліміздің халықтары ұлы ата-бабаларымызды өлден орышды мақтаныш стуге құқықты, ал Бумын, Естемін, Білге қаған, Қултегін еняқты алғашқы ағалдардың өсімдері өжелгі өрте заманның өзге ұлы қолбасшыларының және мемлекет қайраткерлерінің өсімдерімен өлден қатар тура алады, олардың атқарған істері өшкімнің де атқарған істерінен артық болмаса, тіпті де кем емес” (Назарбаев Н. “Тарих толықтығы” А., 1999 ж. 95-бет). Олардың өмірі мен өнегесі, артына қалдырған өсиеттері өлдің өгемендігін, мемлекеттің теуелсіздігі, халықтың өркіндігі мен ынтымағын ардақтауды және қастерлеуді қыраттайды және өлгі өтеді.

Өрте туркі дәуірінің ойшылы, философ, асқан қуы шебері

— қобызшы — орқыт Ата туралы халық арасында толыш

жатқан аңыздар бар. Оның туып өскен және дүние салған жері

— қазіргі Қызылорда өблысы, Қармақшы ауданы.

Өгыз мемлекеті тусында өмір сүрген (VIII ғасыр) орқыт шығармаларының тақырыбы да осы дәуір тышысы мен мәңгілік болып келеді. Дегенмен, өл туралы аңыздардың көпшілігі шамандық мәзмі-ща керінсі және олардың негізгі философиялық өзегі — мәңгілік, гумыр, жашың мәңгі-бақи скендігіне сену, мәңгілік өмірге талпыну. Оның өлеңмен жазылған шығармалары данышпаңдық, философиялық, өлеуметтік өйлар мен толғаулар болып келеді.

Туркі дүниесінің рухани ойшылы ретінде танылған орқыт Ата өлімнен қашады, мәңгі өлмеуді өйлайды. Мәңгі өмір суреті

жерді өл өлімнен іорыққандытан және жеке өзі үшін гана іздемейді. Ол адамзатқа жайма-шуақты турмыс кешетін жайлы жер іздеумен бірге, ұзақ гумыр орнату үшін де өлімге іарсы күреседі. Бірақ Қорқыт Ата туралы аңыздардың бастауы және олардың мәзмі мен идеясы Теңірге табыну өлімінде жатқандығын байқау қиын емес.

Оның өмір сүрген дәуіріндегі туркілердің діни сенімдері де Жер мен Суга және Кек теңірісіне табыну болған. Аңыздарда да Қорқыттың Теңірге жалбарынуы, Теңірді ауызға алуы аз кездеспейді. Оның жатса-турса да өйлайтыны адамзат үшін қызмет стү. Асқан қуыші-қобызшы болған өл бұл күрес жолы-ща қобызды, қуыді шәбер пайдаланады. Қорқыт халық ұғымына болашақтың кере білетін сеуегей-ойшыл, дарынды қобызшы. Оның өміріне байланысты айтылған аңыздарда да ұлы обызшының көп өмірінің қуы шығарумен өлкеңшігі айтылады.

Қорқыт желмаға мініп дүниенің терт бурышын аралайды, бірақ қайда барса да қор қазып жатқан адамдарға кездеседі.

“Қайда барсаң да Қорқыттың көрі” деген сез осыдан қалса керек. Олімнен қашып қуылуға болмайды скен деген ой түйіндеген дана өмірді қуымен ұзартпақ болып, қобызбен алуан турлі қуылер шығарады. Будан шығаратын қорытыңды өліңді жеңуге болмайды, бірақ өнердің қуымен өмірді мәңгі өтуге және өлімге қарсы күресуге болады.

Қорқыт Ата өлімге қарсы күресу арқылы адамдардың табиғи жағдайдан мәңгілік өмірге ұмтылысын білдіреді. Табиғаттағы барлық тіршілік іслері мен өсімдіктер дүниесі де МӨЦГЛІК емес. Табиғаттағы жан-жануарлар мен орман-тоғайлар да, таулар да

саргаяды, солады, пегеді. Олардың орнын жаңа тіршілік иелері басады. Бұл табиғи заңдылық, оны өзгертуге ешкімнің қауқары келмейді. Әрбір тіршілік иесінің табиғатта және қоғамда өз орны бар. “Адамдар өмір тірісінде бір күн де тыным тағшай дүниені жияды, байиды. Бірақ соның ішінен ол өзіне тиісті ұлсын ғана жейді”.

орқыттың ойынша ел үшін еңбек тұрғын іс болып саналады және адам өмірін ұзартыды. Жеке бастың мүддесі үшін емес, жалпы үшін қызмет тұрғын адамның адалдығы мен қайырымдылығын білдірді, өмірді қызықты да, бақытты етеді. “Мұңғырған мал жиганмен, адам жомарт атанбайды”.

“Қорқыт кітабы-ша” да (барлығы он екі жыр) оғыз халқының тұрмыс-тіршілігі, едет-ғұрпы, ел билеу дәстүрі, жаугершілік

заманы шебер баяндалады. Кітапта исламға дейінгі мифтік керіністер басымдықпен кездеседі. Оның алдында қарсы шығуы да ислам іліміне қайшы келеді. Қорқыт Ата табиғи құқық деген ұғымды пайдаланбағанымен, оның адамдар үшін бейбіт өмір сүре алатын жер іздеуі еділеткі қоғамды армандауын білдіреді. Адамдар Төңірі берген қалыпта өмір сүруі тиіс. Бірақ адам өмірі де, табиғат та күрес пен қайшылыққа толы.

“Қар қаншама жауғанымен жазға бармас, гүлденіп өскен бойшешек күзге бармас”. “Тозған макта без болмас, ежелгі жау ел болмас”. “Анадан енеге кермеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман”. Қорқытпен қалған осы бір қарсылықтар сөздер де оның дүниетанымдылығының кеңістігі мен асқан ойшылдығын таныта алады. Мүлкілік өмір таппай, кек Төңірісін мойындауын ол мына сөздермен қорытындылайды. “Төңірі пендесінің маңдайына не жазса, сол болады. Оның жазуынсыз адам жамандық қорғайды, ажал келіп өлмейді. Өлген тірілмейді, қуаңдықпен жаның кетсе, ол қайтып келмейді”.

Қорқыт Ата ежелгі грек және рим философиясының тағдыр заңы туралы ілімін қайталайды. Адам тағдырдың жазғанын кереметі. Бірақ олар жақсы тұрмыс үшін күреседі алады, дегенмен ол халықты аатық күреске шақырмайды. Адамдар өзінің ілері мен мүшесін еуен сазымен сыртқа шығарғанда өзінен ауыр жүк түскендей сезінеді.

Рухани тазаруды жақтаған Қорқыт Ата “ат жемісін ащы шөгіннің гүлденіп өспегені жеткізсе, адам ішпес ащы судың жылға құйып ақтатқаны жақсы, атаның атын былғаған ақылсыз баланың еке омыртқасынан жаралып, ана құрсағында шырланып тұмағаны жақсы”. “Құлді қатлама ұйыменіңе тебе болмас, қара есектің басына алтын жүген тақпенмен тулпар болмас” деп артына терең мәнді ұлағатты сөздер қалдырған ол табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті, еділеткілікті, саналылықты, табиғи заңдылықты қатар жырлайды. Қорқыттың бастан кешкен жеке өмір жолы мен жырлары, айтқан өсиеттері келеідек ұрпаққа қалдырған орасан зор мұрасы болып табылады.

6.2. X ғасырдан бастап исламның саяси ілімі шеңберінде мемлекет пен саясатты зерттеу — оны нормативтік-құқықтық және этикалық-философиялық тұрғыда қалыптастырды. Нормативтік-құқықтық бағыт мұсылман дінінің құқықтық теорияға сүйенді және басқа ілімдердің ықпалын сезінбеді. Философиялық-этикалық бағытта грек философиясының

дәстүрлеріне сүйенді және оны мұсылман мемлекеті Араб халифатының ерекшеліктеріне қарай бейімдеп пайдаланды.

Орта ғасырлық араб философиясында саясат, мемлекет және билік пен құқық туралы ойлар Абу Насыр әл-Фарабидің (870—950 жж.) еңбектерінде жан-жақты талқыланды. Саясат, мемлекет және билік арасындағы айырмашылықтарға кеңірек белгілер араб философтары бұл ұғымдарды синонимдер ретінде бағалап саясат пен саяси ілімнің басқа варианттарын (нұсқаларын) ұсынды. Саяси мәселелерді қарастыруда араб мұсылман философиясы көп жағдайда ежелгі грек философиясына, есіресе [Платон, Аристотельдің] көзқарастарына сүйенді. Саясат, олардың көпшілігі үшін өздері “қайырымды қала” деп аталатын идеалды мемлекет істері туралы ғылым болып саналды. Мұндай қалалар ретінде олар бірге тұрған, мақсаттары бір, бір басшылыққа бағынған шағын қауымнан бастап Араб халифатына дейінгі адамдар қауымдастығын түсінді. Грек дәстүрлерін

мұсылманның саяси емірімен байланыстыру арабмұсылман философиясының барлық тармағынша өз белгісін қалдырды.

Араб саяси философиясының атасы атанған әл-Фараби саяси теория қайырымды басқаруды сақтау мен оны ұйымдастырудың тәсілдерін, қала тұрғындарына қайырымдылық пен игіліктің қалай келетіндігін және бұл негізге қандай жолмен жетуге болатындығын оқытып үйретеді деп атап көрсетті. Озінің саяси көзқарастарын ол “Қайырымды қала тұрғындарының қозғалыстары туралы”, “Мемлекеттік билеушінің нақты сездері” және “Азаматтық саясат” трактатында кеңірек баяндайды.

948 жылы Египетте жазылған “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат” әл-Фарабидің ең кемел туындыларының бірінен саналады. Ол бұл еңбегінде қала тұрғындарының бақытты өмірге қол жеткізуіне жағдай жасаған жоғары билік өкіліне қарағанда қала тұрғындарының игілікті өмір сүруі билік өкіліне тікелей қатысты деп ой түйеді. Ол өзінің қарама-қарсы жағы халыққа философияның ақиқат-анық қағидаларын ұғындыра білетін философ басқаратын ежелгі грек ойшылдарының “қайырымды қала туралы” ілімін одан ері дамытты. Аристотельдің этикалық ұстанымдарына басшылыққа алған отыраарлық ойшыл Платонның салған ізімен жүрді. алғашқы ертегі категорияларға жіктелген әл-

Фараби оның негізгі екі түрін қайырымды және қайырымсыз қалаларды бөліп көрсетеді.

“Бақыт — ербір адам ұмтылатын ұлы мақсат” сөзін атап көрсеткен әл-Фараби бақытқа білім мен игілік негізінде ғана жетуге болады, ал оқдай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында қарағанда болатындығын дәлелдейді. қайырымды қаланың билеушілері қала тұрғындарының Муддесі үшін қызмет етсе, қайырымсыз қала билеушілері алдымен өз мүдделерін кездеді.

“Бақытқа жету” еңбегінде ол “бақыт дегеніміз игіліктерді ішіндегі ең қадірлісі, ең үлкені және ең жақсысы” деп атап көрсетеді және олар адамның оған толық қызығуы бар дейді. Ал оқдай қызыққа ие болуға қайырымды қала тұрғындарының ғана мүмкіндігі бар, сондықтан да қайырымсыз билеушілер билеген қала тұрғындары ғана бақытқа жете алатындығын айтады. Мұндай қалалардың басқа қалалардан басты айырмашылығы және негізгі белгісі жоғары тәртіп пен оның тұрғындарының мәдениеттілігі, сыпайыгершілігі және билеушілерінің қайырымдылығы, ақыл-парасаты. Сондықтан, әл-Фараби бұндай қалалардың өмір сүруі өзінің білгірлігі мен ұстамдылығына толық жауап бере алатын билеушіге тікелей байланысты деп тұжырымдайды.

Әл-Фараби “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы” трактатында қала тұрғындарының бес топқа бөлінді. Оның ойынша, “қайырымды қала бес түрлі адамдар тобынан құралады: ең құрметті адамдардан, шешендерден, елшілерден, жауынгерлерден және байлардан”. Әл-Фараби ең құрметті адамдарға ақылдыларды, пайысқағыш адамдарды, маңызды істерде беделге ие болғандарды жатқызады. Екінші топтағы шешендерге — диалог қызметкерлерді, ақылшыларды, музыканттарды, хатшыларды сол сияқты шығармашылық жұмыспен айналысатындарды, ал елшілерге-есепшілерді, дерігерлерді, астрологтарды, математиканы оқытушыларды қосады. Әл-Фараби бойынша, байлар дегеніміз — қалада байлық табатындар, сәтшілер, мал өсірушілер, саудагерлер, қол өнершілер.

Әл-Фараби қайырымды қала басшысына алты түрлі қасиет болу керек деп есептейді. Олар: даналық, ақыл-парасат, сенімділік, ойлау қабілетінің жоғары болуы, соғыс өкіліне қатысты білуі, денсаулығының мықты болуы. “Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық уақытта кімге еліктеу керек

екенін, кімнің айтқан сөзі мен аққылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады. Мұндай адам мемлекетті өзінің қалауына шақыра алады”.

Әл-Фараби қаланы билеудің алғашқы түрін де жоққа шығармайды. иіліктің бұл түрі туралы ол былай деп жазады:

“Жаксы тәсілетгердің берін ез бойында уштастыратын адам болмаса, бірақ бұл іасілетгер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, онда бұл топтың мушелері бірлесе отырыл, өкімнің орнына ис болады, оларды журт жаксы басшылар және кадірлі адамдар ден атайды, ал олардың баскаруы кадірлі адақшардың баскармасы ден аталады”.

Әл-Фараби когамды мемлекеттен беліп карамайды. Когамның езі адамның агзасы сияқты “Кайырымлы кала” дене мүшелерінің бәрі де тіршілік иесінің өміріл сақтау, оны анагурлым толықканды сту үшін бір-бірін толықтырып туратын адамның сау тені секілді корінеді. Ойткені, когам да оның толықканды мүшелерінен турады және олар да бір-бірін қажетсінеді. Адамдардың элеуметтік теңсіздігі туралы айтқан әл-Фараби “адамдардың әуслден токымашы немесе хатшы болып тумайтыны сияқты кайырымдылық пен жаман әрекетгер де еуел бастан жаратылысынан дарымайды” олар адамдардың бір-біріне деген устемдік куруга умтылысынан пайда болған деген ой түйеді.

“Кайырымды кала” трактатында әл-Фараби өлеуметтік әділеттілік пен еркіндікті орнықтыратын — ізгілікті когам туралы ой қозғайды. Мундай когамды улы ойшыл “орбір адам скінші адамның өмір суруіне қажетті улесін беретін, бір-біріне көмектесетін адамдарды біріктіру арқылы гана адам өз табиғатына сай жету доржесіне ие болатын” когам түріі-іде елестетеді. Халықтың аз қамтамасыз етілген топтарын мемлекеттік қолдау туралы будан мың жылдан астам бұрын айтылған гулама идеясы бүгінгі күні де мемлекеттің ішкі саясатында басты міндеттердің бірінен саналады. Осындай “жетілдірілген когамда, әл-Фарабидің айтуынша бір-бірімен Карым-катынас жасау, көмектесу, қолдау, ұжымдасу адамдардың өмірлік қажетіне айналады”. Әл-Фараби мундай когамды тумасынан табиғат берген он екі қасиеті бар ақылды, білімді, сабырлы, рухани билікті ізгілікті билікпен уштастыратын, адам қасиеттерін бағалауға қабілеті адам баскаруы керек дейді.

Әрбір отбасын когамның кішкене болшегі ретінде қарастырган әл-Фараби оның өзінің жеке максаты болады, бірақ бұл максат кала белгілейтін ортақ максатқа қызмет етуі тиіс, яғни адамдар өзінің жеке мүдделерін когам мүдделерін бағындыруы керек дегенді айтады. Мемлекеттік билеушінің нақыл сезінде” ол отбасы мүшелерін (Аристотель сияқты) бірнеше белікке болсді. Олар ері мен әйелі, қожайыны мен қызметшісі, ата-ана мен балалары, мүлкі және оның иелері. Уйдің өзіне тон максатын кала белгілейтін ортақ максатқа жумылдыруын әл-Фараби адамдардың адамгершілік қасиеттерінің көрінісі ден есептейді. Ал адамдардың қоздеген максаттарына жетуі оның өзіне гана байланысты, шып ақыл-парасатқа, ізгілікке, игілікке тек адам гала қабілетті, бұл адамның қолы жетс алатын сн биік бағыт дел ой қозғайды улы ойшыл.

Адамдардың рухани жетілуінде де дін мен философияны салыстырган әл-Фараби, философия доледсуді, дін селуді қажет етеді, бірақ, екеуі де адамдардың ақиқатқа жету жолына көмек бере алады дейді. Философия мен ділді, всіресе этиканы жаксылық пен жамалдықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қараған ол, адам баласын жаратылыстың сд қулдылығы, солдықтан да адамдар арасындағы өзара құрмет пен мейірбандықты, сыйластықты жоғары қояды.

Адамның шын бақытқа қол жеткізу тек осы дүниеде гана мүмкін екендігіне назар аударған әл-Фараби, адамдар өзін-өзі жетілдіруі және қиылықтан қалпына келуі тиіс дейді. Оның айтуынша, адам өмірлердегі “жаксылық” пен “жамалдық” құдайдан емес, адамдардың күнделістік белсенді әрекетіне гана байланысты. Адамның табиғи қабілеті жаксы одетті де, жамал одетті де істеуге бірдей мүмкіндік береді, ал оны таңдау адамның ізгілікті мінсз-қулқына қсліп тіреледі. Солдықтан да адамның жаксы істерге уйір болуы оның мінсз-қулдықты жетілуіне де тәуелді.

Бүкіл араб саяси философиясында саясатқа қарағанда оның адамгершілік мазмұнымен сипатталады. Осы жағынан алып қарағанда саясат “саяси адамгершілік философиясы” ретінде керінеді. Сондықтан әл-Фараби саясаттың басты максаты адамдарды бақытқа жеткізу, игілікпен жеткізу деп санайды.

Қайырымды қаланың орнығуында әл-Фараби мұсылман құқығының принциптерін талап етпейді, оны аял-парасаттық дамуы мен қайырымдылықтың нығайтумен байланыстырады. Ол тұлғасындағы жағдайдың бірінде мұндай қала билеушілері моральдық-этикалық қалыпқа сай болып келеді, олардың

өзіндігінің исламға тікелей қатысы жоқ. Бірақ Араб халифаты заманында өмір сүрген әл-Фараби өзінің зерттеулерінен тақырыптық шеңберінде саясаты мұсылман құқығы доктринасымен, діни догматикасымен бір қатарға қояды. Дегенмен, грек философиясының ықпалын терең сезінген ол бұл бағытта түбірлі бетбұрыс жасамайды.

Грек философиясын мұсылман құқығы, діни және құқықтық теориясымен байланыстырып, одан саясат туралы жалпы ілім жасауға талпыну бұл ілімнің діни-мұсылмандық сипатын білдірмейді. Әл-Фараби саясат туралы ілімді мұсылман құқығымен, догматикасымен салыстыру арқылы олардың құдайлық бастауы туралы ұқсастығын емес, бұл ілімдердің адам іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы ертеректі жақтарға тигізген өзгерісін менің атап көрсетеді. Әл-Фарабидің саясат туралы айтқан құнды ойлары Араб шығысы мен Орта Азия елдерінде саяси-құқықтық ілімнің одан кейінгі дамуына өзіндік тигізе алды. Оның саяси-құқықтық идеялары орта ғасырлық және жаңа заман ойшылдарының еңбектерінде көрініс тапты.

6.3. X—XI ғасырларда Орта Азия мен Қазақстанда ислам дінінің таралуына байланысты араб тілі мен жазуы кеңінен қолданыла бастады. Бірінші кезеңде білім беру ісі мен ғылым дамуы. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда исламның тамыр жаюынан ерте түркі тіліне жазуы өткізіліп, араб әліпбиі негізінде жаңа түркі жазуы қалыптасты. Түркі және араб тілдерінде әдеби және ғылыми шығармалар жазылды. X—XI ғасырларда Қарахан мемлекетінің күшеюімен бірге мәдениет те қулашып кетті. Араб Шығысы мен Унді-Ират және Орта Азия өлемінде аталған кезеңде әдебиет пен ғылымның, философиялық ой-пікірдің дамуына тікелей өзгеріс әкелген ақыл-ой теңкерісі болды. Мұсылмандық Ренессанс деп аталған осы дәуірде өмір сүрген Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қаптар, Ахмет Яссауи, Сулеймен Бақыргани, Ахмет Йүгінеки және тағы басқа ғұламалардың шығармалары мен еңбектері кеңінен мәлім болды.

XI—XII ғасырлардағы әдеби поэзиялық шығармалардың негіздерінің бірі Жүсіп Баласағұндын “Құттық білік” (“Қалай бағытты болу жайындағы ғылым”) поэмасы. Қарахан мемлекетінің астанасы Баласағұнда 1015 жылы дүниеге келген Жүсіп сол кездегі мемлекет басшысы Сатук Боғраханнның бас-хаджиб мемлекеттік кеңесшісі лауазымын атқарған. Бүкіл Шығыс елдеріне данышпан, ойшыл, философ, ақын, ғылым, қоғам қайраткері ретінде белгілі болған ол математика, философия,

90

астрономия, тарих, тіл және тағы басқа ғылым салаларында шығармалар жазды.

Түркі тілінде жазылған “Құттық білік” /1069/ поэмасы ғұламаны бүкіл елемге танымал етті. Энциклопедиялық еңбек болып саналатын бұл дастанда саясат, мемлекетті басқару едістері, билеушілердің әділдік ережелері, қоғамдық-саяси мәні бар нұсқаулар мен ережелер, адамдар арасындағы түрлі деңгейдегі атынастар мәселелері жан-жақты қарастырылған. Ғұламаның негізгі қағидалары әділетшілік, ізгілік, парасатшылық, қанағат, бақыт, ақыл-сана, білімділік туралы болып келеді.

Шығарманың негізіне ертеректі қасиетке ие төрт мемлекеттік қызметкердің өзара әңгімесі алынған. Ол әділдікке “Құттық” (Ел басшы), Бақытқа “Айтты” (өзі), Ақылға “әділдік” (өзінің баласы), Ізгілікке “Оғурмыш” (өзінің інісі) сөздерін берді. Бұл қасиеттерді жеке-жеке сипаттаған автор олар бір-бірінен теуелсіз өмір сүргенде адамды бақытқа жетелей алмайды деген қорытынды жасайды. Төртінші бірлік пен ынтымақта болғанда ғана адамдар бақытты өмір сүре алады. Билеушінің бақыты халықпен бірге, халықтың бақыты билеушінің басты мұраты болуы тиіс. Бақыт жекелеген адамдарға ғана тән ұғым емес. Ол көпшілік сипатта не.

Билеушілер мен екімдер халық мүддесімен санасып билік етсе ғана елге унамды болады. “Патша жоғарылаған сайын жүгі ауырлайды”, “Мал, дүниесі молайса, бек те болар,

хан да болар, бар байлығтан айрылса, жалғыз қалып сандалар”, “Жақсы тертіл орнатқанда сыйлайды, опасыз халық бір ұсысқа сыймайды”. Билік мансап үшін берілген сыбаға емес. Билік жоғарылаған сайын жауапкершілік те күшейеді. Ең ауыр жук — халық а.тідындағы жауаткершіліктс. Билсушінің сыйлы болуы оның орнықтырған тертібіне байланысты болмақ. Қандай бір қоғам немесе басқару түрі болмасын елдегі тыныштық пен бейбіт өмір жоғары билеуші орнатқан тертіпке келіп тіреледі.

Ел билсу тек жақсы зақлар мен ережелден турмайды. Жүгенсіз кеткеі-щер мен бузакыларға күш қолданбаса, мемлекеттің тыныштығы мен тұтастығы сақталмайды. Билеуші еділдіктен, заңнан ағғамаса ғана қоғамда сьғй-қурметке ис бола алады. Саясат, Баласағунның айтуықша, мемлекетгі басқарудың сан кт’ІЛы едістерін игеру, алуан мінезді қоғамды ұыстан шығармау, тснтекті тыйып, елсізді қорғау, қажсіп жағдайда күш те қолдана білу. “Саясатпен жұртын, заңын түзетер, саясатпен елін-жсрін

қузетер. Бұл саясат бек қақпасын зсрлсйді, саясатпен бектер елін жөндейді. Ел былығы саясатпен арылар, алаяқтар ессбінен жаңылар”. Икемді де, ойлы саясат мемлеке’гтің гүлденуі мен халық мүддссіне қызмет сте алады.

Мемлекетгі басқару едістері мен билсушінің қасиепері туралы ақыл-кеңестерді Италияның орта ғасырлардағы мемлекеттік қайраткері, білгір заңгері Н. Макиавелляден бес жүз жыл бұрын айтқан Ж. Баласағун “саясат — опер ғана емес, ол — білім мен даналық”, — деген орытынды жасайды. Бірақ оның ел билеу одісі туралы кезқарасының Макавелляден басты айырмашылығы сол Ж. Баласағун бьялеушінің қатыгездігі мсп алдап-арбауын сез етпейді. Ол ел билеуде зорлық тесілге қарағат-Іда халық жүрегіне жол таба білуді ұсынады. “Қалың елдің қарапайытм жүрегі, соны білсең, саяпатың жүреді”. Баласағун хальжпен үнемі араласу, оның кеңіл-қуыін назардан қалдырмау бьялеуші беделін көтереді ден есептсйді. Н. Макиавелли де саяси билікті жүзеге асырудың міндепі ережелерінің бірі қол астындағылардың сеніміне ис болу деп есептеген болатын. Бірақ ол сүйіспеншілік пен қорқыныштың біреуін ғана таядау күкет болғанда екіншісіне басымдық берсе, Ж.Баласағун халық жүрегіне жол табуды алдыңғы орынға қояды.

Қазіргі билік басындағылардың да Баласағун мураларынан үйренері көп-ақ. “Жай халықсыз болмайды іс те, жайлап сейлсс, жөнсіз билеп-тостеме”. “Ел басшысы қадірлі болса, қалғандары да сыйлы болады”. Бірақ бұл ережелер заі-щы бузғандар мсп мемлекетке опасыздық жасағаядарға аяушылық жасау дегенді білдімесе керек. Мемлекет үшін қажсіті жағдай туганда қаяжар күшін де қолдануға тура келеді. “Қытылш слді тез бағындырады”, “Қылыш ел шауып, халық қурайды, қалам қазына тауып, ел сурайды”, “Кісенді кісі қаша алмас — айдаған жаққа жүреді”. Мемлскеттің күші зорлықта болғанымен, ол мақсатғы түрде, мемлекеттің игілігі үшін қолданылса ғана ақтауға жатады. Мемлскет басшысы халықтың бақылауында болу керек. “Ел патшаны сақтап, күлкын түзетсін, патша елдің жанын, тенін күзетсін”.

Жүсіп Баласағун екімдердің ел билсу едісіне көбірек кеңіл беледі. Поэмадағы “Бьялеушінің мii-щетгері” ден аталатын тақырыпта бьялсушіге арналған нұсқаулар мсп ережелер берілген. “Ел бьялеуге опер керек мың түмен, сонда ғана ашылады тун-тумая”, “Олем бьялеу ұшы зерде-тірек қой, ел бьялеуге керск — ақыл,

92

жүрек, ой”, “Бағынған елді баға біл, баққан елді буйырма арзаң үкімгс”, “Көп ойнаған өкім елін жеп бітіреді”, “Ақымақ өкімнің айналасында жарамсақтар отырады, ақылды өкімнің айналасында ақылды адамдар отырады”. “Әділ бектің заңы да жоғары”, “Бек тотгі өмірді сүйсе, елдің күні қаранғы”, “Тсті білсіңге тапсыр” деген ұлағатғы сөздер айтқап Баласағун барлық басшыларға халыққа қызмет студі миядет ретінде ұсынады.

Елді билеу үшін ескермен бірге зерде мен парасапылық, ақш мен білім және біліктілік қажет. Ол оңдіді баққан слдің әділетсіз сот үкіміне ұшырамауын, бағынышты халықты басқаруға да енер қажет екетцігін ұғындырады. өкім қат-ғдай болса, оның айналасындағылар да сондай. Басшының кеңілінен шығуға, оған жақсы керінуге тырысқандар халықтың мүддесін емес, езінің қарақан басып қуйттейтіндер. Мемлскеттің

ісі дурыс журуі ушііг басілылық кызметке іскер адамдарды тартудың тиімділігін ескерген Баласагун “Ей, бек істі тапсыр кезі қаныққа, жолмән еділ жуерііт де анықта” деген талап та қояды.

Мемлекетті заң арқылы басқару ғана адамдардың теңдігін орнатып, ізгі қарым-қатынастар жасауға жағдай жасайды. Баласагун шығармасында патша да (патша) заңды құрмет тұтады. Ол туралы шығарма авторы “заң түзелді, дүние тыншып жайланды, еділ заңмен аты аңызға айналды” деп жазады және әділдіктің олшемі, басшылықтың сүйеніші, мемлекеттің арқауы — әділ заң деген тұжырым жасайды.

Баяушы мен қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынастың реттелуі екі жаққа да байланысты болма. Бұл мәселесі айрықша кеңірек белгіленген Баласагун халықты қоғамдағы өзгерістерге ықпал ететін алатын күш деп білді. “жара халықтың қарны тойса, ләлінен ерік кетеді”, “Халық тарыса, үкімет жұтайды”, “Қолы басы қайда барса, соңы да соңы барады”, “Халық бұлінсе, саясат оны түзейді”, “Әкімнің ақысы болса, қараның қанығы бар”. “Үзір жауыз болса, ел мен халық бұзылар”. Халықтың ашуы халыққа да тақтан ұшырады.

Халықтың құқы мемлекет заңымен және тәртібімен қорғалса ғана әділетсіздік болмайды. Үкіметтің міндеті халықты қайыршылық қылып жеткізбеу. Ал бұндай жағдайды болдырмау үшін жеке адамның да, елестік топтың да мүшелері мен мінсіз-құлқын ердайым зергітеп, қадағалап отыру қажет. Бұқара халықпен үнемі араласу, олардың құрмыс жағдайын, мүдделерін мен етістерін ескеру билеушілердің назарынан тыс қалмауы тиіс. Ол топтың мүддесі де, қажеті де әртүрлі, сондықтан да олардың қажетін қанағаттандыруға қажетті шараларды табуға, ортақ келісімге келу билеуші қажетті шаралардың бірі.

Ж.Баласагун аталмыш шығармасында:

“қандың папы — адал, Сен диканмен қатынасын, аралас, Сонда болар тоғи тағам, адал ас”, — десе, қолонершілер мен саудагерлердің кәсібінің қажеттілігі мен ерекшелігін айта келіп, олармен де қалай тіл табуға қажетті жөнінде ақыл-кеңестер береді:

“Қолонершілер қолдарында түрлі опер,

Қол онерін пайдаланып күн керер.

Бұлар да бір ең қажетті кісілер,

Жақын жүргін, көп-көп пайда түсірс.

Керуеншілерде Құллі олшемнің ансары,

Юл асыл зат қызықтырған баршаны.

Кезбесе олар жиіанды, улы-кішікті.

Киер ме едің қара сусар ішікті.

Жаісы атығы ШЫҚСЫШ десе, сайлы бол

Мусопір мен керуенге жайлы бол”.

Дикандар адал еңбегімен, маңдай терімен мемлекеттің қазынасын молайтады, басқаларды да асырайды, қолонершілер сулулықты жақсайды, ал саудагерлер қажет-қажеттінің бәрін тауып береді. Олардың еңбегі ақылды құрметке болса да лайық.

“Баккан елді бұйырма арзан үкімге, Ас-суын бәр, киімін де бүгінде. Салмағың сал есепке, алып күшін де,

Құдай сенен сұрап солар үшін де,

Бейнет бәрін қинама сен оларды,

Содан құдай саған дұшпан болар-ды,

Сен бастыңба, бәрі қулы Алланың,

Ойтсең-өзің тозақ тілеп алғаның “.

Патша, үзір, әскер басшы, қазы, хатшы, қазынашы, галым,

қолонерші, малшы, Жұдызшы, дерігер және тағы басқалардың жағымды және Жағымсыз қажеттеріне қажетті шараларды берген Жүсіп Баласагун мемлекеттің тұрақтылық пен үйлесімділік, молшылық пен бақыт, еділдік пен заңдылық үстемдік журуы үшін олардың қажетін қанағаттандыруға қажетті шараларды табуға, ортақ келісімге келу билеуші қажетті шаралардың бірі.

Телімтербиелік маңызы бар бұл шығарма сол деуір үшін Идеологиялық қызметін де атқарды. Оның мақалға айналған кептеген ержелері мсп создері бүгінгі күнге дейін мана- жойған жоқ.

Хі ғасырда Карахан мемлекетінде өмір сүрген ірі гуламалардың бірі Махмут Кашкари. Оның ескі Кусайыю бип Мухаммед Маурсннахрды жаулап алушы Барсханның мемлекеттік қызметінде болған адам. Түріктердің қоғамдық өмірінің барлық жағын қамтыған ейгілі “Түркі тілдерінің сездігі” (“диуани лугатат-турік”) еңбегі сны бүкіл елемге мәлім етті. Буюл түркі жерін ұзақ уақыт бойы аралаған ол түркі халықтарының турмыссалты, тарихы, тілі, жазба, әдебиеті, фольклоры, кесібі туралы қунды мәліметтер жинады. Түркі халықтарының тарихы мен тілін оқып үйренген Махмут Кашкари араб және парсы елдерінің тарихы мсп әдебиетін де терең мсңгерді. Ұлы едсбистші, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап зерттеуші, саяхатшы, тарихшы және ойшыл-философ сол деуірдің саяси өмірінде де тыс қалмады. Ұлкен энциклопедиялық шығарма “Түркі тілдерінің сездігі” мемлекеттік басқару мсп саяси қызмет туралы да бағалы деректер береді. Адамдар арасындағы қарым-қатынаста ол едептілік, адамгершілік, ізеттілік, қайырымдылық, жағымды мінез, этика мәселелерін сөз етеді. “Білімді болғың келсе, дананың айтқанын тыжда”, “Адам басына жел уйір, жақсы адамға сөз уйір”, “Қуш сәйкестен кірсе, еділдік тундіктен шығады”. даналардың айтқан сөзі адамдарды адамгершілікке, қайырымдылыққа, білімділікке жетелейді. Білімді адамдар басқалардың еңбегін құрметтейді. Елге еңбегі сәйкес жақсы адамдарды жұртшылық мақтайды, өзге халыққа үлгі етеді. Зорлық жүрген жерде еділдікке орын қалмайды.

Махмут Кашкари әкімдердің ел бәлсуде ақыл-парасат пен едептілікке және кішіпейілділікке уйір болуын талап етті. “Ұлық болсаң — ізгілік ет”, сонда ғана сены қарамағыңдағы халық соғысқан ерсі, сенім білдіреді. Жағымсыз едс’тер әкімдер үшін олардың қызмет бабына сыйспайды. Ел билеуде күшке сенгеннен ақылға жүгіну елдеқайда тиімді нәтиже береді. “Ақылмен арыстан ұстауға болады, ал күшпен тышқан да ұстай алмайсың”.

Өзінің жеке басының пайдасын қуйтқсген әкімдер елге оға епсрмсйді. Әкімнің барлық іс-әрекетті халықтың кез алдында, халықтан сшнорссні де жасыра алмайсың, қандай ауыр кезек болса да халықпен бірге болуды үгіттеген жәнақ авторы “Өмір жат елден өзін арнап сарай соқтырып қойса, бұл жаман ырым. Бұл тубі басына киіш-қыстау күн туса, қашып барып пана

лаймын дегенді білдіреді. Бұл Халқының алдында жасаған сатқындығы. Ойткені, қарапайым елдің барар жер, басар тауы жоқ. Сен білеуің болғаяқпен, олардан артық емессің. Бір топырақта Тудың екісі, ендеше бірге еле біл”. ҰЛБ’ гуламаньщ бұл сездері басында билік пен қазынаның бір қулағы қолында тұрғанда МСМЛСҚСТІң (Халықтың) байлығын Ойшы-солды шашып, шетелдерде зоулім уйлер тұрғызып, батыс елдерінде қаржысын сақуаған қазіргі күнің кейбір МСМЛСҚСТІК қызметкерлеріне де арналып айтылғайша.

Жеке бастың мүддесін ғана ойлайтын әкімдердің мұндай әрекетін олардың халыққа жасаған опасыздығына теңеген М. Кашкари тандай күн туса да өз топырағың-ша және Халқымен бірге бол деген гібратты сезін арнайды. “Ұлкен кісі шақырса, ізетпен бар - сой-ша бол, қуаңшылық жылыңда, халық қайда — сонда бол”. Халы болмаса, сенің билігің кімге керек, билік қызметі адамдар арасындағы қарым-Қатынаы тертіггілік пен затшылықты сақтаумен бірге, шаруашылық істерін рсгтсуге, әділдісгі Қалғтына келтіруге, ЗОРЛЫҚ-Зомбылықты боддырмауға да арналған. “Жерді тау басың ұстайды, елді бек басып ұстайды”. Елдің елдігін сақтау, ығғымақ пен бірлікте ұстау, ел ішігшегі бассыздықты болдырмау — әкімдер назарындағы басты мәселе.

Мемлекеттің қуаттылығы мен күштілігі Халықтың адал еңбегінен құралған қазынада екендігіне мон берген Махмут Кашкари былай деп жазады “Мемлекеттің қазынасы Халықтың табан ақысы, маңшай тері. өмірші қазына кілтін ұстаған адамға аса сактықпен қарағаны абзал. Алтын мен күміс бар жерде ұрлы жұрмей қоймайды. Ұрыны ұстасаң,

дереу ошкере ет. Бугш калсац, езіц де урысыц”. Алхкоздік пен тойЫмсыздыИ адамдарға туа біткен касиеттің бірі. Урлык ЖОКШЫЛЫК пен токшыГлык кезетші тандап жатпайды. Халык к.азышасы талан— таражга туспеуі тиіс. Билеушінің міцдеті ел байлығыш саКтай білуіцде, оны бузганцарды аяусыз жазалауыцда.

Халытыи афоризщер мсп макал- метелдерді жиі қолданган М. Кашкари шығармасының кундылығы осы бір асыл сез маржандарынЫиц казіргі кунге дейін езгеріссіз Қолданылуында. Оның ел билсу мсп Окімдер, әділдік пен адалДык, парасатгылык пен кайырыщылы, заццылыц пек адамгершіліх туралы айткан есиетгері мен нусКауларЫтның адамзат ұрпағына берсер гибраты да мол.

Ерте туркі доуіріндегі ірі ойшыцдардың бірі, букіл туркі журтыгк татулыкка, иматщылыкка, ізгіліккс, рухани тазалыка ,ткдеген улы еулие атанган Кул Кожа Ахмет Яссауп еді. Ол XII ғасырда казіргі Ощустік Казакстан облысының Сайрам жерітше дуаиеге келді. Оның гуган жылы мен омірден кайткан уакыггы туралы ор килы моліметгсер бар. Окесі Ибрагим шайык пен анасы Карашаш білікіді адамдар болган. Жеті жасышда, окесівсн айырылган Яссауп дакышпак устаз Арыгстанбабты,ц торбиесінде больш, одан алғашқы діки ілімнің сабакгарыш алды. Арыстанбаб дукиеден откен соц Букарадагы сопъыьжты кецінен уагыздаушы Жусіп Хамадиннің шекіргі болады. Жусіп Хамадин Багдат каласыИт-Іда ислам іліміттіц білгірі Шайык Обу Ысак Тіираздан доріс алып, фикх ілімі-мусылман куқ,ьжтарының гуламасы атангак.

Букара каласында терец білім алган Кожа Ахмет сопылыктыц “Акикатты тану жолына” уйрсту куқыгыша руксат — “Иршад” алып Иасы каласына келеді және бунда езінің сопылык мектебін ашады. Сопылык — адам жанының тазалыгы туралы ілім. Ол — ислам дінінің рухы, мені, сайып келгенде, исламның синонимі, яғни, сананың есуіяіц, жан тазарыш, ар-уят оянуының, рухани жетілудіц белгісі. “Сопылыкты журекгтен гана сзсесіц”, дсмек, сопылыктыц не екенін журегін онта алган адам гана тусіне алады. Сопыларга ортак касиет — адалдык, мейірімділік, канагат, шышайы ізгілік, Алланы сую, адамды сую, арлы және адал болу.

Яссауидіц басты ецбсгі “днуани хикмст” (“даналык кітабы”) туркі тіліцде жазылган рухани және гуманистік багыттагы кітап. Шыгарманың негізгі мазмұны да сопылык жольшдагы мусылмандыгк ілімнің кагидаларын жузеге асырудың, оларды кут-щелікті омірде ердайым кабыл.дау мсп орыцдаудың едіс-тосілдерін уйретуге арналган. Сопылык ілімнің ауыр да киын болатынын айта келіп Кожа Ахмет осы жолдан еуді табакды турде талап етеді. Бұл максатка жету үшін терт сатыщан ету керектігі айтылады. Олар: 1) шаригат; 2) тарикат; 3) магрипат; 4) акикат. Буклагы айтылган ер сатышыц оз турагы да бар. Бұл туралы гулама:

“Огті гумырым, шаригатка жете алмадым,
Шаригатсыз тарихатка жете алмадым,
Акикатсыз магрипатка жсте алмадым,
Жолы катты пірсіз калай етер, достар.
Тарикагтгыщ жолы болар ауыр азап,
Бұл жолда талай гашык болды топырак.
Акикатгыщ менісінс жеткен кісі,

Естен танып, куйіп-жанып, іші-гысы”,— деп жырлайды және киын жолдары туралы ескертеді.

Яссауидіц айтпагы дуниені танып білу үшін ертурлі талаптарды орындау керек, адам соцда гана акикапы тусіне алады, яғни гуламаның созімен айтсак”, езіі-щі таныганыщ акикаггы таныганыщ”.

“диуани хикмст” ислам дінінің негізгі кагидаларын туркі халыктарының журегіне жеткізген кунды ецбек.

“Меніц хикмстгерім-кудірстгі бір пір,
Естігендердіц коцілі толкып уйып тур.
Тірі болса бұл жаігіацца кор болмас;

Оқыған пенделер сш нерседен зар болмас.

Менің хикметімс койса кім бас,
Олеріі-іде болсын иманы жолдас
Яссауи хикметін даналар естісін.
Естіген жацдар мратына жетсін.

Ахмет Яссаун адам мен когам мосслелеріне де айрыкша назар аударган. Ислам дінінің енегелікке, таным-болмыска кдтысты акыл-ой, парасат туралы кундылықтарын кең насихаттаган ол букара халыкка устсндік курган омірлердің, бектердің, казылардың әділетсіз істерін сынаиды, бұл дуніенің жалгандыгын айтады. Оның сопылық ілімінің басты максаты адамды жетілдіру, адам бітіміне тен кейбір жагымсыз одстгерді сынау. Сондықтан да Яссауи құдай атынан парасатгылыгжа, еділдікке, тазалыкка ундейді. Оның ілімінде адамгершілік ойлары дін аркылы тусіндіріледі. “Кімде-кім жамандык жасаса, ол кунедан арыла алмайды, кімдс-кім жаксылык жасаса, ол удайдың суйіктісі болады”. Жамандыкты жасаушы адамдар, оны алла да жактырмайды.

Адамдардың барлыгы құдай алдында тең. Олардың теңсіздігі адамдардың жагымсыз іс-ерекетгерінен туыштаган. Ахмет Яссауи адам бойы-ща кездесетіі-т тойымсыздық, ашкездік, екіжүзділік, дацккумарлык, надацдық сиякты жаман касиеттердің болатынына окініш білдіреді, мундай жагымсыз еде’тгерден арылуға шақырады, адамдарды бір-бірін курмепеуге, кемектесуге, жаксылык жасауға ундейді.

“Дунисні мулкім деген султандарга,
Элем малын сансыз жиып алгаттцарга,
Он емір дуніе-малын жиса-дагы,
Олім кслсе бірі де опа болмайды скен.
Сол жаксы оз жерінде патша болса,
Әділ болып, бір момынды казы кылса,
Сол казы барша елді разы кылса,
Ризалыкпен жумак уйін алады екен”.

Ел билсушілері халыкты әділдікпен басаруы тиіс. Арам жолмен жиылган мал-мулік дуніе болып табылмайды, жазыксыз жандардың коз жасылг құдай кешірмейді. Жаксы патша гана халкын разы ете алады. Мундай патшаларга жумактан орын да дайын. даналык пен татулыкты жырлаган “Диуани хикмет” шыгармасы адам емірінің барлык жагын камтыган кунды ецбск.

Оның хикметтерін карагтайым халыц калада да, далада)Щ ауызша гаратгы. дала кошпелілері “даналык кітабын” Куранмен тең санады, оның авторын тірі кезіндс-ак адамдар еулие санады. Оның Отаны — Туркістан “Кіші Мекке” атацды.

Әдебиеттер:

1.Негізгі

- 1.Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
- 2.Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
- 3.Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Қазақстан құқықтық және саяси ой тарихы. Бірінші том, Алматы: Жеті Жарғы 2010
2. Ж. Баласағұн. Құтты білік. Алматы: 1986
3. Таукелев А.Н., Сапарғалиев Г.С. Государственно-правовые взгляды аль-Фараби. Алма-ата, 1975

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

7 Тақырып Қайта өрлеу мен реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: реформация, макиавелизм, статуя, тақсыр.

Негізгі сұрақтар:

7.1. деуірдің басты ерекшеліктері мен белгілері және саяси жүйе ілімінің жаңа сипаты.

7.2. Реформацияның саяси-құқық ішкерілері.

7.3. Никола Макиавеллидің мемлекет және саясат туралы ілімі.

Тезис: 7.1. Қайта өрлеу мен Реформация — елемдік орта ғасырлық тарихтағы ең ірі және маңызды оқиғалардың бірі. Еуропаның көптеген елдерін қамтыған бұл деуір озық элеуметтік-тарихи мені жөнінен ескі орта ғасырлық дүниенің шаңырағын шайқалтқан антифеодалдық, ерте буржуазиялық күбылыс болып танылды. Қайта өрлеу мен Реформацияның басты мазмұны — шексіз үстемдікке ие болған, мызғымастай болып көрінген феодалдық турмыс-салттан бас тарту және адамдардың турмыстыр шілігіне қажетгі жаңа көріністер мен қажетгіліктерді орнату еді. Деуірдің бұл мазмұны Батыс Еуропаның түрлі елдерінде олардың ұлттық сәулеліктеріне және оқиғалардың даму сипатына қарай үнемі өзгеріп және дамыл отырды.

Қайта өрлеу деуірі туралы еңгіме болғанда, зеріттеушілер рим-католик шіркеуі мен ол қорғаған діннің дағдарысқа ұшырауы және ойлаудың гуманистік меденіет, өнер және дүниеге кезқарас туралы антисхоластикалық түрінің іалылтасуы туралы айтады. Ад Реформация болса, діннің жеілдетілген формасы мен феодалдық құрылысқа қарсы өзіннің элеуметтік табиғаты жағынан буржуазиялық қозғалысты бар күшімен қорғаған католик дініне қарсы шығуды және оның діни орталығы Рим папасының үстемдігіне қарсы күрссуді білдіреді.

Қайта өрлеу мен Реформация деуіріне феодалдық қатынастардан қол ұзу, ерте капиталистік қатынастардың пайда болуы, қоғамның буржуазиялық топтарының беделінің артуы, діни ілімдерді қайта қарау (кейбір жағдайларда жоққа шығару) жалпыға тең ортақ белгілер еді.

Қайта өрлеу мен Реформация қайраткерлері елдерінің ілімдері мен кезқарастарында антикалық кезеңгі рухани мұрасына сүйенді және оны үнемі тиімді пайдалана білді. Бұл деуірдің идеологтары өздері қажетсінген мемлекет, құқық, саясат, заң туралы түсініктерді аі-ітикалық оркениеттің бай қазынасынан

сарқа пайдаланып қана қойған жоқ. Олардың антикалық деуірдің асыл мұрасына аса зор қол болуы феодалдық қоғам доктринасы мен католик шіркеуінің заңдастырған саяси-заңдылық тәртібі мен үстемдігіне қарсылық білдіруі және оны жоққа шығаруы еді. Осы деуір қайраткерлерінің өздерінің алдарында тұрған міндеттерді дтеллуде антикалық мемлекетпен мұраларыш іздестіруі, теориялық-құқықтық құрылымдарына сүйенуі кездейсоқтық емес-тін.

Орта ғасырлық консервативтік-зорлықтың недологиямен күресте елсұмстік-философиялық қозғалыс жаңа жүйесі қалыптасты. Оның басты мазмұны — адамның езіндік құндылығы туралы ойды қалыптастыру қажеттілігі, адамның өзін-өзі билеуі мен қадір-қасиетін мойындауы, адамның еркін дамуына қажетті жағдай жасауы, еркімге өз еңбегі мен күші арқылы бақыпарын табуына мүмкідік беруі болды.

Коғамның қозғаушы күші ретінде субъектің ролі атап көрсетілді, адамдардың іс-әрекет белсенділігі мен ақыл-ойдың теусіздігі туралы идеялар басым сипатқа ие болды. Еркіндік пен бостандық табиғи құқықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастырыла бастады. Бұл дүниеде адамның өз тағдырына өзі ие бола алатындығы туралы пікірлер буржуазиялық жатынастардың дамуына ықпал етті.

Қайта орлеу дүниетанымында адам тағдыры оның тектілігі, атағы, қоғамдағы билеуші орны арқылы емес, оның жеке қасиеті мен іскерлігі, белсенділігі, игілікті істері мен ойлары арқылы анықталуы тиіс деп есептелді. Адамның ең басты қасиеті — азаматтылығы мен жалпы игілікке аянбай қызмет етуі туралы тезис үлкен мәнге ие болды. Жалпы игілік туралы ұғымға теңдік пен еділдік принциптеріне негізделген мемлекеттік республикалық құрылымы теңестірілді. Теңдік пен теңдік принципі ретінде заңдар шығару мен оны орындау айтылды. Қайта орлеу дүниетанымында антикалық қоғамдық келісім концепциясы одан әрі жаңартылды. Соның көмегімен мемлекеттің пайда болуына себебі мен мемлекеттік биліктің қажеттілігі түсіндірілді.

Реформация кайраткерлерінің кезеңдерінде адамның өзіндік құндылығы едәуір басқаша қаралды. Яғни бұл туралы жазушы Пико делла Миролдола “Адамның адамгершілігі туралы теңбегінде” “адамның жаза, қотеріңкі мақсаты бар, ол сол мақсатқа ұмтылады, ол өзінің қалағанына жетуі тиіс. Адамды еңсіннің заңдарын түсіну оның құқығын сүй, оның құдіреттілігіне таң қалу үшін құдай жаратты. Адам өз еркімен өседі

және жетіле алады” деп көрсетті. Бірақ адамдардың өміріндегі маңызды мәселелерді шешуде өз құқықтары мен бостандықтары мойындалғанмен, реформациялық саяси-құқықтық ойдың басты қайнар көздері — қасиетті кітаптар, Библия және Жаңа Осиет болды.

Қайта орлеу мен Реформация дәуірінің саяси-құқықтық ілімінің негізгі белгісі XV—XIII ғасырлардағы шіркеулік-феодалдық ой-қарама-қарсы идеялары — оның шын сипаты болып табылады. Қала мәдениеті мен ой-танымында көріне бастаған бұл нышан Қайта орлеу дәуірінде одан әрі дамытылды.

Қала байлары мен кәсіпкерлері және шіркеудің ақшалай табыстарын бөлісуге ұмтылған феодалдардың бір тобы атыл-ой принциптерінің қызметіне мұқтаж болды, өйткені олар өздерінің шығармаларымен байлардың өмірін жаңадан құруы тиіс еді. Саяси қызмет пен басқару ісінде де билік адамдары шебер дипломаттарға, ақылды кәсіпшілерге, іс-жүргізушілерге, олардың ісін ақтайтын және қорғайтын заңгерлерге деген құдіретті сезінді.

XVI—XVII ғасырлардағы жаратылыстану ғылымындағы табыстар да феодалдық-шіркеулік дүниетаным мен схоластикаға қарсы күресте туып келе жатқан жаңа топ өкілдерінің мүддесін қорғады. Осындай өзгерістер негізінде саяси-құқықтық ойды зерттеудің жаңа едістері жасалын, оны одан әрі дамытудың негізін қалаған жаңа идеялар мен қарама-қарсы пайда болды. Саяси-құқықтық ойдың бұл екісі келесі жүз жылдықтарда үздіксіз жалғаса және ұлғая келе саяси ғылымның бүгінгі таңдағы жетістіктеріне жеткізді.

Алдыңғы катарлы философиялық және саяси-құқықтық, ой өкілдері орта ғасырлық схоластика мен дүниетанымға қарсы күрес жүргізе отырып саяси ойдың одан әрі дамуындағы кәсіпкерлерді жойды және қоғам туралы бұрынғы дәуірге қарағанда неғұрлым дұрыс жалпы теориялық ұғымдардың қалыптасуына ықпал етті. Бұның өзі ғылымды схоластикалық ой-пікірден тазартып қоғам және адам табиғатын танып-білуге жол ашты.

Қайта орлеу мен реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ойдың үш бағытта дамығандығын байқау қиын емес. Оның бірінісі — мемлекет пен саясаттағы жаңа кезеңдер анықтайтын таза тұлғидегі саяси ілім (Н. Макиавелли, Ж. Боден), екіншісі — католик шіркеуінің ықпалынан шығуға ұмтылған гуманистік идеялар (М. Лютер, Т. Мюнцер, Ж. Кальвин), үшін

шісі — ат-ітибуржуазиялық утопист-социалистердің саяси-құқықтық ойлары (Т. Мор, Т. Кампанелла).

Алғайықбі утопиялық ілім жүйесі XVI ғасырдың басында пайда болды. Оның туңғыш окілі Томас Мор (1478—1535) Лондон адвокатның отбасында дүниеге келді. Оксфорд университетінде терең білім аяған ол бірқатар жоғары мемлекеттік лауазымды қызметтер атқарды. Оның “Утопия” (1516) атты шығармасында ойдан шығарылған Утопия аралындағы қоғамдық құрылыс адамзат тарихындағы алғашқы мінсіз қоғам ретінде деріптеліп, Англияның Сол кездесі феодалдық тәртібі аяусыз сынға ұшырады.

Мордың айтуынша, жеке меншік бар жерде елеулілік тіршілікті жандандыру мүмкін емес. Ол аталған шығармасында “жеке меншік бар жерде, дүниенің бері ақшамен елшенетін жерде мемлекеттік істердің дұрыс және ойдағыдай атқарылуы мүмкін бола алар ма еді” деп жазды. Оның пікірінше, Утопия аралындағы елеулілік және саяси Тәртіптер қоғамдық меншікке, жалпыға бірдей еңбекке міндеттілігіне, елеулілік және саяси теңдікке негізделген. Арал тұрғындары ешқандай жетіспеушілікке сезінбейді, адамды адамның қанауы болмайды, олардың киімдері де бірдей, сон-салтанат пен ысырапшылыққа және артықшылыққа жол берілмейді.

Бір жағы Утопияда құқық институты бар. Құқық лас және ауыр жұмыстарды атқаруы тиіс. Олардың қатары соғыс тұтқындарынан, қылмыскерлерден, елім жазасына кесілгендерден тұрады. Аралдың барлық тұрғындары еңбекпен және қолөнермен айналысады, ер отбасының тапқан табысы қоғамдық қорға еткізіледі. Әркім одан өзінің қажеттілігін қарай ғана алып отырады.

Утопия аралында бұқаралық билік сайланбалы негізде құрылған. Орбір 30 отбасы лауазымды тулғафилорхты, 10 филорх — бір протофилорхты сайлайды. Ад филорхтар арнайы жиналыста жасырын дауыспен мемлекет басшысы — притцепсті сайлайды. Утопиядағы маңызды істерді принцип бір жылға сайланатын сенаттың қатысуымен шешіледі.

Италия ойшышы Томмазо Кампанелланың (1568—1639) “Күн қаласы” шығармасында елеулілік теңсіздік пен жеке меншікті жою, ендіріс пен белісті еділетті түрде қоғамдық негізде ұйымластыру, еңбекті құрметті және барлық адам үшін міндетті деп тану туралы ойлар қамтылған. Кампанелла өз шығармасын солярийдің қала-мемлекеттік турмыс-тіршілігін және қоғамдық

өмірін сипаттаудан бастайды. Олардың бұқаралық билік жүйесі үш тармақтан тұрады. Бірінші — әскери іс, екіншісі — ғылым, үшіншісі — өндіріс саласы. Оның ортасын өз атына лайық үш билеуші (Құл, даналық, Сүйіспеншілік) басқарады, ал оларға өз кезегінде үш бастықтан бағынады. Ең жоғары билікте

— бас билеуші Метафизик тұрады. Барлық мәселелер мен дауларда соңғы шешім шығару соның қолында.

Солярийлердің үйлері, киімдері, тағамдары, шұғылданатын қосықтары, қызығушылықтары, мүдделері тілті бос уақыттар мен ойлары да бірдей. Барлығы да бірдей еңбек етеді, бірдей білім аламы және демалады. Олардың ұсақ-түйек тіршіліктерінен дейін бері есептелген. Тіпті жаңа туған сәбидің де аты кездейсоқ ойылмайды. Орбір адамның қабілеті мен сәйкешілігі, қызығушылығы, белсенділігі, ой еркіндігі ерекше құндылыққа ие емес. Бұнда мемлекет мүддесі ғана басымдықа ие.

Утопист—социалистердің аталған шығармаларында адам бостандығы мен еркіндігі, құқықтары, олардың кепілдігі туралы мағымды ештеңе айтылмайды. Және олар өз шығармаларында керсетілген қоғамдық өмірді қалай орнату керектігі, басқару формасы мен саяси режим туралы ой қозғамайды. Дегенмен, олардың мінсіз мемлекет пен қоғам туралы ой-пікірлерінің теориялық негізсіздігіне, қиялқылғына қарамастан одан кейінгі социалистік ілімдердің қалыптасуына ықпалы тигізді.

Қайта өрлеу мен Реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ойдың гуманистік сипатта болуы да католиктік шіркеудің үстемдігі мен қыспағынан қутылуға қатылған адамдардың еркіндік, бостандық туралы кезектестірілуі жаңа менге ие болуына ықпал

с'тті. Бұл доуірдегі идеялар мсп козкарастардың озіі-шік ерекшлігі мен ортурлілігі жөнс жаца мазмунга ие болуы жаца замандагы саяси-кукыктык ойдың калыптасуына осер етті.

7.2. XVI ғасырдың I-ші жартысында Батыс және Орталық Европада озінің елеумсгтік-экономйкалык және саяси штаты жонінсн антифеодалдық, ал идеологиялык формасы жонінсн діни (католик шіркеуінс карсы) когамдық козгалыс кец канат жайды. Бұл козгалыстың басты максаты — рим-католик шіркеуінің ресми доісгринасына тузету енгізу, шіркеу курылымын езгерту және мемлекет пен шірксу арасындагы езара карымкатынасты кайта куру болып табылатындыктан, бұл козгалыс реформация деген атка ис болды. Европалык реформацияның басты орталыгы Германияда болды.

Реформация-ты жактаушылар ею лагсрьге боліяді. Оның біріншісіне — оппозицияның деулетгі топтары — кіші дворяндар, каланың бай тургындары (бюргерлік), аксуиск княздардың бір болігі кірді. Каланың бай тургындарын жетскшілік еткен бұл топтагылар кішігірім реформа жасауды гана усынды. Шаруалар мен каланың темснгі тургышдарын камтыган екінаті топтагылар болашакка ксцірек жол ашатын, елсуметтік әділдікті калпына келтіруге негіз болатын революциялық талаптар койды. Реформация козгалысына огамның ортурлі топтарының катысуы олардың устанган саяси багдарламалары мен мемлскст, кукук және зац туралы ойларының ортурлілігінен де айкын корінеді.

Реформация козгалысының бастамасын жасаушы және ірі кайраткері немістің діни галымы Мартин Лютер болды. Буюл Германияны дур сілкіндірген реформацияның саяси-кукуктык, және діни уранын Мартин Лютер жасаган болатын. Оның 1517 жылгы карашада 95 тезистен туратын кунені кешіретін грамоталарга карсы шыгуы реформациялык козгалыстың бастамасын салып берді. Мартин Лютердің саяси-кукуктык жуйедегі козкарасын жаксы тусіну үшін 1-ден, оның XVI ғасырдың 20- жылдарының озінде-ак, Реформацияның революциялык лагерінс карсы болгандыгын, 2-ден оның озінің устанган максаты мен ол айткан тарыхи идеялардың арасындагы айырмашылыкты ескеру к,ажст.

М. Лютер шіркеу мсп дін иелсрі адам мен құдай арасындагы делдалдық кызмсггі аткара алмайды, адамдар шіркеу кызметкерлерінсіз-ак кандай да бір наным мсп сенімге ис бола алады деп жариялады. Ол сонымен бірге шіркеу иелерінің ездерін құдайдың жсрдегі слшісіміз ден санайтын даурыкпалары мсп адам жанын тазарта және кунелорін кешірте аламыз дейтiв сандырактарының жалгаі-щыгын ошкере етті. М. Лютер адам оз жанының тазаруына және куносінің кешірілуіне шіркеу немесе діни едет-гурьштардың кемегі аркылы емес, құдайдың езі тікелей орнаткан нанымның комегі аркылы жете алады ден ессттеді.

Шіркеу мен дін иелерінің жалган еректсгері мсп устсмдігін ошкерелеуде Лютер діяи акнкаггыц туп казыгы болып табылатын Касиетгі кітагттың алғашқы нускаларын пайдаланды.

Оның айтуынша, діяи ак\$к,апың шышдыгы католиктік ілім — уагыздайтын шірксудің каулытлары мен папалык декретгер емес, Касис'тті кітап болып табылады.

М. Лютер ілімінің басты кагидасы — адам сену аркылы гана корганыш таба алады деген тезісі больгп табылады. ербір сену-

ші езінің жасаган орскегттері үшін құдай алдында ездері іпана жауап береді және бұл кезде дін иелсрінің кемегінің кажеті жоқ. Рим папасынан шаруага дейінгі барлык адам құдай алдында бірдей. М. Лютердің бұл кагидасы теіштік туралы ерте буржуазиялык сн алғашқы усыныс болды. Лютердің айтуынша, құдай жолын устану, христиаыщык емір салтыш кешу еркімнің жан дуниесіне байланысты бейбіт тортілке негізделуі тиіс. Ал бұл тертіп құдай зацдары аркылы емес, аксуйектік билік мскемелерінің қолдауы аркылы табиги турдс жузеге асуы керек.

Адамның ішкі жан-дуние бостандыгы мен діни сенімі мемлекет зацынан тыскары болуы тиіс. Мемлекет билсултілері ездеріа халықтың билеушісі емес, к,ътзмстшісі ретінде сезінуі керек деп есептеді М. Лютер. Бірақ ол мемлексттің демократиялык курылымы

туралы ойдан аулақ болды. Ол букара халықты билсушіге бағынуды және оған карсы кетеріліс жасамауға шақырды.

М. Лютердің саяси-күкытктык кезкарасыцца карама-кайшылыгктар да болмай койган жок. Шіркесудің устемдігія мойындамау және мемлекеттің папалыктан теуелсіздігі туралы оның идеялары жергілікті княздық абсолютизмге қызмет етгі. Ол ез ілімін когамдағы саяси және елеуметтік емірді кайта жацартатындай багытга дамытпады. Ол монархиялық формадағы мемлекетті хрситиандык емірге кажеггі тертіпті орнықтырушы ретіцде карады. Оның айтуынша, тертіп орнатуды кез-келген түрдсі мемлекетгер аткара алады, сондықтан да христиандықтың ішкі діндарлығы когамдық катынастарды ешбір өзгертпей-ак берік калыптаскан жүйснi талап сте алады.

Реформацияның революциялық лагерінің кесемі Томас Мюнцер козгалыска катысушыларды канау тертігтерінің барлық түріне карсы аянбай күресуге, елеуметтік тецсіздік пен шіркеудің зорлығына карсы шыгуға шақырды. Бұл курсстің ец жоғары деуірлеген кезеці Германиядағы 1524—1526 жылдардағы шаруалар соғысы болатын.

Шаруалар кетерілісіне катысушылардың елеуметтік және саяси-күкытктык идеялары “12-бап” пен “Баптар бойынша жазылган хатга” айкытн корініс тапты. Буның алғашқы кужатында кетеріліске катысушылардың бейбіт ойлары мсп феодалдық езгіні жецілдету жолдары карастырылган. Олар кіші десятинаяыц (салык түрі) жойылуын талап сте отырып, кужатгыц екінші бабы улкен десятина когамдыц кажетгерге жумсалган жагдайда гана негіз болады ден тапты. Кауымның пайдаланатын жерлерін

кайтарып беру туралы тпаруалардың талагтары керсетілген баптар да кетеріліске катысушылардың басты талаптарының бірі болды. Крепостнойлық тертіпті жою туралы айтылган үшінші бап кужатгыц сн батыл талаптарының бірінен саналды.

Мюнцердің тікелей катысуымен шыккан “Багттар бойынша жазылган хапа” халықтың кайытршылық жагдайда одан ері емір суруінің мүмкін емес екеціді айтылды. “Осы кезецге дейін шіркесу мен окіметтің тарапынан адам айткысыз ауыртпалык коріп, жапа шеккен халыж бас косып толық азатгыкка жетуі керек”. Ал бұл міндепсрді шешу аталган кужатга “Жалпыга пайдалы принциптердің негізінде емірді жацартып, кайта куру максатымен барлық сзілген халык бас косып біріккен жагдайда гана жузеге асырылады” деп атап керсетілді.

Мюнцердің айтуынша, бұл максатка кан тегіссіз жету мүмкін смес. Билікті қолдарына алган карапайым халыгк кана еділдік орната алады. Ал “жалпыга бірдей пайданың” камын ойламай, ез мүддесін гана күйпейтіндердің барлығы “бұл когамнаи шеттстілуі тиіс”. Ойткені, кепшлік мүддесі үшін қызмет етпейтіндер когамның баска мүшелсрі келтірген пайдадан ракат керуі тиіс смес.

“Кудайсыздарды билік тагынан тайдырып”, олардың орнына карапайым халыц екілдерін отырғызу үшін “каижардың куші” кажет болады ден мелімдеді Мюнцер. Бұл болмай коймайтыш кубылыс және заңды болып табылады. “анжардың куші” жаца курылымда да кажет болады, дсп есптеді ол, ейткені ескі емірді ацсаушылардың кашан да кек кайтаруга умтылуы гажап смес.

Оздерінің еділетгі ден санаган тортібін орнаткан халык “ку- дай берген куыкка” сойхес оздсіне тиісті кажеттіліктің борін алуы керек. Ресгубликалық идеяның бслгілері кездесетін “барлық окімет билігін халык қолыита беру” принципі Мюнцер кезкарасының ец жоғаргы шегі болатын. Будан Мюнцер багдарламасының демократиялығы да айкыш керінеді.

Реформациялы козгалыстың кернскті идеологы және ыкпалды кайраткерлерінің бірі Жан Кальвин (1509—1564) болды. Францияда туып оскен ол Жәневага 1536 жылы келді және осы кезде Базель каласында озінің атакты “Христиан дiнiндегі осіет” шыгармасын жарыцка атыгарды. Бұл шыгарманың діцгегі — құдайдың адам тагдыгын алдын-ала белгілеп коюы туралы догматы сді. Бұл ілім бойынша құдай біреулердің бұл дуниеде

бакыггы омір кешетіндігін, ал баскалардың азапты омір суретіндігін күні бурын белгілеп кояды.

Кальвин бойынша тағдыр жазмртшы ешкімнің де жеке ерекстіне байланысты емес және ешкім де езінің тағдырыш болжап білс алмайды, ешкім де оғы өзгерте алмайды. Оның айтуынша, байлтиК та, кедейлік те, сет'ілік пен сотсіздіК те іудайга ШЫН ниетімен сенуді айыи-ідайтын сыш - болып табылады. Адамдардың барлығы да озіиң әлеуметтік және лауазымдыж жағдайына арамай оздерін құдайдың қулымын ден угынуы ти. Және оны аянбай сцбек етіп жақсы неткжелсрімен делслдсугс мццетті.

Ецбек етуді курметгі және кажепі шарт ретіі-ще доріптеген кальвиндік ілім адамдарды ыжапыльж пен укылтылыкка уйрсгі. Оның тгщыц жазмытпы туралы теорийсы белсет-гді орекет жасауга себеп болды. Тағдырда борі де кйт бұрын болжанып койылады дейтін теория агидаларынЫІ-' тургысынан алып караганда, аКсуйектік пен ертурлі сословиелер арасыицадагы айырмашылықтар ез маңызын жояды. Ойткені, бұлар адамның тумысынан пайда болмаКшы кабiлеггсріН күні бұрын белгілеп бере алмайды. Осылайша, кальвиндік ілім осімкорлар мен ерте буржуазиялық когамның негурлым белсенді орекетшіл белігі ретіцде оның саяси еміртяе билік жургізу укыктарыш діни тургыдан бекітіп берді.

Кальвиняіц шіркеу қурылымы туралы ф2рмасы да ерте буржуазиялықк сипатта болды. Католиктік шіркеуді урудың монархл лык притципіне карама-карсЫи кальвиіідік шркеу ресгхубликалык негіздерге сүйеніп қурылды. Шіру қауымды доулеггі адамдардан сайланған сташіндер (пресвитерлер) баәарды. Преевитерлер уддаушылармен бірге консиеторкяны курды. Бұл ұйым қауымның бүкіл діни оміріне басшылық еТгі.

Кальвин мемлекет және биліх моселелері жоніі-ще асыгыстык жасамады. феодалдыК-монархияЛЬЖ тогітарды олардың жасаган зорлық.-зомбылығыт мсн еділетсіздігі үшін сынаган ол, барЛЫик мемлекеттік билікі құдайлық деп жр салды. Билеу— шінің немесе окіметтің тираядык режим орнатыш құдай завдарыв орывдамаганы және шіркеуді корлаганы үшін олар ерте ме, кеш пе құдайдың жазасына ушырайды және бұл жазалау ездерінің қол астындагылардың күшімен орывдалуы мүмкін. Бірақ, Кальвин тираядыкка карсылык жасауга жеке адамдар емес, тек шірксу немесе Вас штатгар сяякты еюлдігі бар органдар гана кукылы деп есептеді. Муның озіт-іде де тирандыкты жою жолындагы ашык күрес ец оуелі курсстің жарвя формалары мсп бейбіт туріцдегі карсылыктары тугел пайдаланып бітксяде гана қол,данылуы Тиіс.

Кайьвиндік ядсологвя таряхта елеулі роль аткарды. Ол Батыс Европадагы алғашқы Нидерланды буржуазиялық ревоЦіюЦияСЫГның ЖСС жстуіне және елде республиканың орнауына ыкпал етгі. Кальвицдік иедологкя негізінде Англия мсп Шотляядияда республикалык партиялар қурылды. Реформапиянь бөкГда ядеялык агымдарымсн бірге кальвйнизм ХУіі—ХУТТІ гасырлардагы буржуазияның саяси-кук.ыктык кезкарасышың негізін дамытуга сегттігін тигізді.

7.3. К,айта ерлеу доуіріяіц кернскті окілі буржуазиялық саяси ілімвіц негізін алаушы Ниқола Маквавелли саяси кайраткер, дипломат және тарихшы рстіяде де кецінен танылды. Мемлекет және кукык концепциясы тарихыяда оның саяси идеялары карама-кайшылықтар мен жаца ізденістерге толы болды. Оның мемлекет пен когам дамуы туралы козқ,арастарын жақтауілылар мен сыяаушылардың коптігі, олардың бұл меселедсгі даулы айтыстары да Маквавелли ецбегінің кыр-сырын одан орі аныктай алады.

1469 жылы Италияыц Флорсвіщя каласында зацгер отбасыца дуниеге келтен Ниқола жас кезінен бастап-ак кукыктаву негіздерімен ерків таныса алды. К,аржы киыядыгынан уяивсрсятепегі окуын толык аяктай алмаган ол окуга деген к.уштарлығы мсп ізденісінің нотяжесіяде оздігінше оқып гылымның ертурлі саласы бойынша терец білім алады. 1498 жылы Флоренция республикасы екіяші канцелярвясының хатшысы больш тагайыядалады. Бұл кызметге 14 жыл бойы жумыс істеген ол Флоренцвя реепублвкасында эртурлі мемлекеттік істермсн шугылданады, осы деуірдегі корнекті саяси кайраткерлермен жуздеседі. Саяси іс-шараларды ұйымдастыруга және еткізуге каты сады.

Баска елдер мен Италияның ортурлі кала-мемлскетгерівдс дияломатяльж сапармен болган Маквавелли бұл слдердің мемлекеттік баскару істерімен терешрек танысады. Осы жылдар арагытында Н. Маквавелли укіметтік жарлықтар мен зацдарды дайывдауга

катысумен бірге ійындаған ортурлі деңгейдегі хаттар мен ұсыныстар жазады. Қызмет бабында үлкен тәжірибе жинақтаған ол мемлекет және саясат мәселелері жөнінде мемлекет басшысының сенімді көмекшісі және кеңесшісіне айналады.

1512 жылы Флоренция республикасының кулауына байланысты бірге бүкіл үкімет құрамымен бірге ол да қызметсіз қалады және оған қандай да бір мемлекеттік іспен айналысуына тиым салынады. Саяси және мемлекеттік қызметтен шеттетілген ол бұдан кейінгі өмірін едеби шығармашылыққа арнайды. 1513 жылы “Патша”, “Тит Ливийдің бірінші онкүндігі”, 1519 жылы “Әскери өнер туралы”, 1520 жылы “Флоренция тарихы” және тағы басқа еңбектерін жазады.

Макиавеллидің мемлекет және саясат туралы іліміндегі маңызды жаңалығы саясат саласын жеке ғылым ретінде көрсетуге тырысу идеясы болып табылады. Бұл салада орасан зор тәжірибе жинақтаған ол саясат қоғамдық өмірдің белек саласы болып табылады деген қорытынды жасайды. Ол қоғамдық өмірді түрлі мақсаттары және оларды іске асырудағы мүмкіндіктері бір-біріне ұқсасмайтын келтеген елсұметтік күштер мен еркіндік мүдделердің қатынасы ретінде қарастырады. Оның айтуынша саясат

— адам еркіне бағынышты жат-шы қозғалыс, дауылды стихия, күллер арасындағы күрес, олардың үздіксіз қатынасы, қайшылықтардың шешімі, өзгерістер мен қайта құрулар.

Макиавелли саяси оқиғаларға баға беру мен саясаттың аясы туралы идеяларында іс жүзіндегі саясат пен саясат теориясын қоспағанда ұмтылды. Оның пікірі бойынша, саясат түрлі елеулі күштердің билік үшін, оны ұстап тұру және пайдалану жөніндегі күрес аймағы. Мұнда түрлі күштердің ең айналысы және ең ұтқыры ғана жеңіске жетеді, адамгершілік саяси мақсатқа бағытталып отырады. Саясат пен билік аймағы — күрестің ерекше жағдайы бар ортасы. Билік үшін күресте барлық құралды пайдалану заңы қарсыласты жөнү мақсатында қолданылады. Макиавеллидің бұл идеясы билік тарихын зерттеу тәжірибесінен алынған.

Саясаттың жеке билік үшін күресте елдікшілердің қуытырқы орскеті болатындығын одан бұрынғы ойшылдар да білген болатын. Бірақ оны алғаш рет ресми түрде қыр-сырын үкіле зерттеген Макиавелли еді. Оның өмір сүрген дәуірі Италияның саяси бытыраңқылығы, өзара тартыс-таластар, жат елдік басқыншылармен күрес, шіркеудің мемлекет ісіне араласуы да оның мемлекеттегі билік жүргізуші мен оның қол астындағылардың қарым-қатынастарын зерттеуге өткізді. Оның мемлекеттік ымырадағы тәжірибесі де сол замандағы тарихи оқиғалардың шындығын артындағы “сценарийлері”, оны жасаушылар мен режиссерларын, бірінші ролді ойнаушыларын, негізгі күш

тердің мән-маңызы мен тәсілдерін зерттеуге, еркін қуылыстар мен процестерді жақсы білуі де саяси-ішкі оқиғаның асыл қазынасын жасауға көмектесті.

Макиавеллидің айтуынша, елде теңдей дәреже шамасында қайырымдылық пен жауыздың, еділдік пен зұлымдықтың бар, бірақ олар бұл елден екінің біріне елге жүйке отырғытып, елдерінің шоқрақиялық бағытын өзгертуі мүмкін. Яғни, бір елде Қайырымдылық пен еділдік үстем болса, екітәу елде жауыздық пен зұлымдықтың басым бодығы. Мемлекет тарихында бұл процестер одет-гүршіл пен мілездің және баса да факторлардың өзгерісімен үлемі өзгеріп отырады. Бірақ елдегі жалпылық пен Жамағандықтың жаңы жүйесінің өзгеріссіз қалады.

Макиавеллидің саясат саласындағы ең басғы еңбегі — “Патліа” шығармасы мемлекет басшысының адагершілік ел билеуіне басшылық алуына арналған өртүрлі кеңестер мен ұсыныстар және қағидалар берілген туынды болып табылады. Ол бұл ішкілармасында Италияны біріктіретін диктаторға қажет қасиеттерді ежіктеп көрсетеді. Макиавелли елді біріктіру мен билік мақсатына жету үшін барлық амал-айланы қолдануға, яғни ҚОЛ астындағыларды адауға, отірік айтуға, уәделі аял-қасауға, зұлымдығын баруға, адамдарды Қырыл-жоюға, қатал тортіп пен күш қолдануға және опасыздың жасауға да

болады дел уйрстіі Бұл ушія, од бллеушіліц бойьлща арыстал мел тудкіліц Касиетгері катар болуьх және етірік лен екіжүзділіктің улы енерш терец мецгеруі керек ден талгы.

Оның айтуыліша, бллеушіде таблгат лен адамльщ касистгері катар жлаакгалуы Кажет. Ацдардың Касистгерш айтКавда ол арыстан мел тулкіл кыльлгарьш уйрелуге жөн сілтеді. “Егер князь ацдардың едіс-тосілдріл уйрелуге межбур болса, отца олардың арасьшан тулкі мен арыстадды тандауы крск, ейткелі, арыстал жылаллан, ал тулхі каскьирдан Коргана алмаяды. Сотцьлщан да жылалмен куресу ушіл тулкі, ад касырды жөнү улійт арыстан болу керек, тек арыстак болгалдар істіц молік тусіея алмайды” ден жазды Маклавелл.

Итальял ойшылывьщ лікіріллте, бялеуші ез іс-орскеперін дурыс ден талх,ан едістер мен шараларды жоддана алады. М, бұл маКсатга бурьгыгы айтылган уоделср мен автгар бузылса, едетггілік каглдалары мен адамгерлтілік притциптері аЯКжа талталса, аЗамагтгыщ босталдык шеттетіліл ескерілмей калса, олда турган ештеце де жок. Бллеуші отап бас ауыртыш кещл болмеуі керек. Ойтпеген жагдайда саясатга максатка жсіу

киыныракка согады. “Макиавслизм” деген атқд ис болган онын бұл ілімі саясат пен биліктс оз максатЫтна калай жетсец де дурыс дсген кдгиданыц пайда болуына екслді. Оның бұл кезкарастары феодалдык және буржуазияльж билеушілердік арасында кецінеіт таралды. Макиавсллидіц бұл ілімін казіргі кезде де қолданатыщар бар.

Дегенмен Макиавсллиді зулымдык пен куйтыркы саяса’ггы гана уагыздаушы дел тусіея кателік болар сді. Ол ел билеу мсп саяси максатка жетудіц бұл одіс—амалдарын жекс бастыц муддесі үшін емес, мемлекет, когам игілігі үшін, елдіц тутастытът мсп бірлігі, куатгылығы және тыныштыгы үшін қолдануга кецес берсді. Ол сн алдымен оз заманьгньщ патриоты, гуманисі, адал улы болды. Оның теориясы, концепциясы, кезкарастары — сол деуірдіц саяси жагдайын бейнелейтія еді. Саясат саласында ол ешкашан да зорлықты, азгындыкты, жактаган жок. Керісінше, од билеуші, саясаткер халықтыц пікірімен санасуы керек деп ссептеді. Егер саясаткер зорлықка суйенсе, ол оның жеке максаты болмауы керек. Оның айтуынша, зорлық.тыщ максаты кирату емес, бұліншллісі калгына келтіру. Кез-келген зорлық, ереке’ггі мемлекет муддесі үшін жасалган гана актауга болады.

Макиавелли саяси билігі жузеге асырудың мівдетгі срежелерінің бірі қол астындагылардың сеніміне ис боду керек екендігін жақсы тусіт-тді. Жақсы билсушінің басты касиетгерінің бірі халык сеніміяс не бола білуі ден есеттгсді. Халык билсушіяіц билік кызметін жүргізуіне кедергі жасамауы үшін, олар билсушіге толық багывышты болуы да кажет. Макиавсллидіц айтуынша, халыкты озіне толық багыныпты етудіц екі жолы бар. Оның біріншісі — халықтыц билеушіге деген суйспеншілігі, екіншісі — оның алдында коркынышта боду. Буның кайсысы тиімді және қолайлы деген моселеде Макиавелли “суйіспеншілік пен коркыныш бір мезгілдс болганда тиімді нотиже берер еді, бірақ суйіспеншілік коркыньгшпсн сіцісе алмайды, ал осылардың біреуін тацдау кажет болганда, коркынышты тандау тиімдірек болады” деген корытышдыга келеді.

Қол астындагыларды озінс мултікісіз багыньтшты сту үшін билеуші ет-’ катал және ауыр шараларды гана пайдаланып Коймай, ет-’ бастысьх айламен билей білуі керек. Макиавелли катал,дык согыс және тетенше жагдайларда гана смес, бейбт уакытга да кажет ден есептсйді. Мысалы, меМлеКСТТіК билік жаулары мсн саткышдардың кезін жойып отыру билеушінің мітщсТі болып саналады. Олардың алдында билсушінің жауапкершілік міндсті болуыньгц кажеті жок. “Билеуші сотка багы.. нышты емес”.

“Патша” шыгармасылда Макиавелли “билеуші калдай одістермен мемлеке’ггі баскара алады және билікті устап турады” деген суракка “биліктіц мыкты нсгізін калау” аркылы қол жеткізуге болады леп жауап берсді. Оның айтуышла, кандай да бір мемлекет болсын, блліктіц негізі жақсы залдар бола алмайды, мыкты ескер бар жсрдс гана жақсы залдар омір суре алады. Кушті мемлекет псн мыкты блліктіц емір суруі мемлексттік баскару аппаратына да тікслсй байланысты болмақ. Бллеуілі озі курган мемлскеттік аппарат

арқылы ғана бүкіл елге бллігін жүргізе алады. Билеуші елдегі саяси биліктің олдебірсулсрдің де қолында болуына ешқашалда жол бермсуі тиіс.

Мемлекеттің басқару формалары туралы ойларыңда Макиавелли антикалық заманнан сакталып келс жатқан Гілатонлық, Аристотельдің және Полибийдің сцбектеріңс корініс тапқан классификацияларды дурыс кереді. Од Полибийдің басқарудың уш дурыс формасы — монархия, аристократия, демократиясын және уш дурыс емес формасы — тирания, олигархия және охлократияны беліп арайдыт. Оның алғашкы ушеуі басарудың жетілген, соңгы ушсуі жетілмеген формасы болып есептсіледі.

Макиавеллидің кезкарасы бойынша, мемлекеттің шыш меніңце таза күйілдегі жақсы лемесе жаман формалары болмайды. дурыс формалар тарлхл жағдайлар мен мїлдеттерге, окигаларға катыстыыгымсн ғана дурыс форма болуы мүмкін. Ол мемлекеттік басқару формасының бір турден екінші турге ауысу заңдылығы туралы алтикалық ойшылдардың пікірімен келіседі. Оның ұғымынша, формалардың алмасу заңдылығы томсдегідей реттілікпен етеді. Монархия тиранияға айлалады, тиранияға карсы касталдык аристократиялық жсцісінс акеледі, аристократияның эволюциялық дамуы бллік басылдағы бай адамдардың олигархиясына жеткізсді. Бай бллсушілердің жүгенсіз ерскеттері халык наразылығын тугызып, ол олигархияны кулатумен және демократияны орнатумен аякталады. демократия оз кезсгїлдс тобыр бллігі — охлократияға уласады. Охлократиялық блліктен жобір корген халык монархиядан әділдік күтеді және осылай жалғаса бсреді.

Мемлекет формаларының бұлайша алмасуын Макиавелли куштер аракаатынасының нетлжесі деп есептейді. Ол мемлекеттік формалардың ец турақтығы және сырткы қауіп тенген шақта

диктаторлық білістің енгізілуін жақтаған ежелгі Рим тарихынан мысалдар келтіреді және бейімдеп қолдануды ұсынады.

Макиавелли тарихка орта ғасырлық саяси-құқық тусінікті өзгертуші, Қайта ерлеудің саяси доктринасын жасаушы ретінде енді. Оның ілімі саяси ғылымның одан кейінгі дамуына орасан зор ыжпал етті. Италия ойшылығының ецбсктері саяси даналык пен саяси тожірибенің озінен кейінгі деуірге жинақтаған энциклопедиясы.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиришинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., 1982.
2. Макиавелли Н. Государь. М., 1990.
3. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

8 Тақырып Ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: этика, әскер, соғыс, левифан, егемендік, федерация, билік бөлу.

Негізгі сұрақтар:

- 8.1. Ерте буржуазиялы саяси-құқықтық ойдың негізгі бағыттары.
- 8.2. Гуго Гроций мен Барух Спинозаңыз мемлекет және құқық туралы ілімі.
- 8.3. ХУІІ г. ағылшын саяси-құқықтық ілімінің ерекшеліктері.

Тезис: 8.1. феодалдық қатынастардың ысырай бастауы мсп жаңа ендірістік қатынастардың пайда болуы Европа елдерінде бір мезгілде жүрген жоқ. Бұған ербір елдің сол кездегі саяси құрылысымен қатар қалалардың есуі мен сауданың дамуы және жаңа өлеуметтік топ-буржуазияның пайда болуы едәуір дәрежеде есерін тигізді.

Голландия ХУІ ғасырдың екінші жартысы мен ХУІІ ғасырдың бас кезінде ерте буржуазиялы қатынастар жетілген елдердің бірі болды. Феодалдық-монархиялық Испания устемдігіне қарсы ұлт-азаттық күрес нәтижесінде Голландияда туңғыш рет жаңа өлеуметтік топ — буржуазия билік басына келді және буржуазиялық республика орнады. Олешік тарихта бұрын қолданылмаған басқарудың жаңа формасы Европаның феодалдық монархиялы мемлекеттерінің қарсылығын тудырды. Билік демін енді тата бастаған буржуазия өкілдеріне сыртқы күштерге арқа сүйеген топ өкілдерімен саяси күресте тусуіне тура келді. Саяси күрес, негізінен, буржуазиялық партия мен оранжистік партия арасында өрбіді. Мемлекет басшысы штатгалыстықты мұрагерлікпен иеленіп келген Оранский өулетінің өкілдері буржуазиялық қатынастардың одан өрі дамуын қаламады.

Елді Испания езгісінен азат етуде кальвинизм маңызды роль атқарғанымен орта топтың едәуір белігшің қолдауына ие болған олар республикалық партияға қарсы күрес жүргізді. Ой еркіндігі мсп діни сенім бостандығына қарсы бағытталған жаңа саясат кальвинизм шіркеуінің мүдделеріне қайшы келді. Діни ілім мен дін қағидаларына және шіркеудің рухани устемдігіне қарсы күресте жаңа саяси-құқықтық ойлар пісіп жетілді.

ХУІІ ғасырдағы ағылшын буржуазиялық революциясы феодализм мен абсолютизмге қуірете соққы берді, кептеген феодалдық тәртіптерді жойып, конституциялық монархияға жол ашты,

республикалық басқаруды орнатты және капиталистік қатынастардың кең өркен жаюына мүмкіндік жасады.

Ағылшын революциясы езідік сипаты мен ерекшелігі жағынан белгілі болды. Революцияның негізгі қозғаушы күші болған қала буржуазиясы жаңа дворяндар-дворянлармен одақтаса білді. Революция жағында сонымен бірге қала кедейлері мен ұсақ буржуазия және ілауалар күресті. феодалдық-абсолюттік құрылысты жақтаушылар қатарында ескі дворяндар мен ағылшын шіркеуінің жоғары басшылығы болды.

Революцияға қатысқан ербір іогамдық топ өздерінің саяси бағдарламалары мен талаптарын қойды. Олардың бұл бағдарламалары мен талаптары өзіннің теориялық ұрылымы мен мазмұны және өлеуметтік-таптық мүдделері жағынан бір-біріне мүлдем ұқсамады. Идеялары мен кезкаралары бойынша оларды дін ғана біріктірді. Халықты діни сенім арқылы ғана соңқарышан ерте алатынын білген олар діннің қолсөкелі тустары мен католиктік ағылшын шіркеуінің устемдігін, шіркеудің “нағыз шыңдыжан” ауытқуын пайдалана білді. Ойткені, халықтың ағылшын ғасырлар бойы дінмен ғана “торектеңіріліп” келген болатын.

Лондонның бай кепестері мен банкирлері және буржуазиялаш аң дворяндар тобының мүддесін пресвитериандардың діни-саяси партиясы қолдады. Олар өздерінің идеологиясы ретінде кальвинистік реформация ілімін пайдаланды. Орта буржуазия мсп оларға қосылған дворянлардың (жаңа дворяндар) позициясын индпендендтер білдірді. Левеллерлер (“теңестірушілер”) қалалық ұсақ буржуазиямен және шаруалармен байланысты өді.

Пресвитериандар конституциялық монархияны, шіркеуге аздаған реформа жасауды, король билігін шектеуді қолдаса, индпендендтер республикалық құрылысты, шіркеудің

жсрін торкілеуді, саудаға байланысты ксдергілерді жоюды, шіркеугс кең қолемле реформа жүргізуді ұсынды. Индспенденпердік алғашқы кездегі космдерінің бірі — О. Кромнелль болды. Ит-щепенденпердің қозқарастары Дж. Милыон, О. Сидней, Дж. Гаррингтон және тағы басалардың еі-’бектеріндс керініс тағіты.

Джон Лильбсрн кесемі және идеологы болған левеллерлер партиясы сайлау жүйесін демократияландыруды, сауданың толық бостандығын, барлығының заң алдында тең болуын, парламент екілдігін кеңейтуді және халық билігінің егемендігін талап етті. Бірақ левеллерлер сайлауға халықтың ең төменгі тобының қатысуын дұрыс қорғады және жеке меншікке қарсы болмады.

Олардың саяси бағдарламасынан буржуазиялық революциялық демократияның тұжырымдамасы айқын көрінді.

1648 жылы левеллерлер екіге бөлініп, олардан “нағыз левеллерлер” — диттерлер (“жер қазушылар”) бөлектенді. Олар жерсіз шаруалар мен аланың кедей жұмысшыларына арқа сүйсінді және қанаудың барлық түрі мен жеке меншікті жоюды талап етті. Диттерлер Қозғалысының кесемі және теоретигі Джерард Уин стэпли “Бостонның заңы” еңбегінде табиғи құқыққа ие жерге меншік — еңбексіз табыстың кезі болып табылады, СОНДЫҚТІН да жеке меншікті жою қажет болады деп есептеді. Жерге меншікке қол сұққан диттерлерді буржуазиялық республиканың армиясы қуып тартты. Нидерланды және ағылшын революциясы мен одан кейінгі жылдардағы саяси-құқықтық ойдың даму бағыты ағылшынның корнекті ойшылдары Томас Гоббс пен Джон Локктың және Голландияның елем таныған ойшылдары Гуго Гроций мен Барух Спинозаның еңбектерінен айқын көрінді.

8.2. Гуго Гроций жаңа заманның (табиғи және халықаралық құқықтың) мемлекет және құқық туралы ерте буржуазиялық ілімінің негізін қалаушылардың бірі, Голландияның ойлы заңгері және саяси ойшылы. Ол жан-жақты білім алған, мемлекет және құқық тарихы, соғыс және бейбітшілік мәселелері және ғылымның басқа да салалары бойынша 90-нан астам еңбегі еңбек жазған талантты автор. Оның басты еңбегі мемлекет, саясат, құқық мәселелері туралы кең қолемді шығармалары “Соғыс және бейбітшілік құқығы туралы”, “Ерікті теңіз туралы”, “Табиғи құқықтар мен халықтар уақыты”, сонымен бірге бұқаралық құқық принциптері туралы үш кітабында толығырақ қамтылды.

Жаңа қалыптасқан буржуазиялық құқықтық қозғалыстың алғашқы екі еңбегінің бірі ретінде Г. Гроций феодализмнен капитализмге өту және буржуазиялық қоғамның орнығуы доиріндегі мемлекеттің форманың ішкі өмірі мен халықаралық қарым-қатынас принциптерінің құқықтық тұрғыдан түсіндіруге және оны ҒЫЛЫМИ талдауға ұмтылды. Алдына қойған мақсатына жету жолында Г. Гроций таңдаған тасырыптарын соңына дейін түсіндіріп алу үшін ертүрлі жағдайда не істеуге болатындығын, оларды қалай шешу керектігін саясаттан тыс еділдікпен құқық негізінде ілестіруді ұсынды.

Құқықтану саласы Гроций үшін құқық және еділдік, ал саяси ғылым мақсаттылықпен пайда мәселелері болып табы

лады. Ол құқықтануға “ғылыми форма” беру үшін оның табиғаттан пайда болуы мен қолдан жасалу шекарасын анықтау керектігін айтады. Ойткені, қолдан жасалған құқықтар уақыт ағымына қарай өзгермелі келеді (Мысалы, мемлекеттің қисімі арқылы орнығуы, мемлекеттік заңдар, халықаралық құқығы және т.б.), ал табиғаттан шыққан құқықтар яғни, табиғи құқықтар барлық уақытта өз күйінде қалады. Соңдықтан ол заңғандық езінің ерік қайнар кезі бар “табиғи, өзгеріссіз” белігін басталардан айыра білу қажеттігін атап көрсетеді.

Гроций табиғи құқықты бұл жерде “салауатты ақылдың жазылып қойылуы” деп түсіндіреді. Осы анықтама бойынша адамның сағалы табиғаттағы езіне лайықты немесе қайшылықты әркепері масқаралық немесе Моральды қажеттілік іс болып септелді. Осылайша табиғи құқық табиғаттың өзінде не істеуге болатындығын немесе не істеуге болмайтындығын анықтайтын олшем ретінде қорынады. Яғни, табиғи құқық құдаймен

патшалардың ездері бекіткен рұқсат мен тиым салу нормалары болып табылмайды. Ол табиғаттың бір сүге берген сыйы, басқаның оған араласуына болмайды, ол моңгілік және ОЗГермейді, опық тіпті құдайдың езі де озгерте алмайды.

Куқық ЗОрдыЩ-зомбышытың болу катерінсн кутылу ушія куштілердің коркынышынан пайда болған және ол куштілерге гана пайдалы, еділдік солардытц гана мүддесін коргайдыг деген угымга карсы бола отырыш, Г. Гроций озінің шарт концепциясында мемлекетгид ШЫгуыИ мен оның заңдары табиғи куқықтың болмай Коймайтын турмыстың нетижссі екеі-щігін долелдеуге Тырыстыг. Оның айтуынша адамдар арасындагы КСЛіСімді сақтау кажспігінеН немесс олардың кацдай да бір кауымдастыткка кіруі және бірінің екіншісіне бағынышты болуынан, олардың езара ауызскі уоделері болу себептрнінен мемлекет ішіңдгі куқыктар пайда болған. Саяси салада табиғи жағдайдан “азамапық когамга” және мемлекетке оту кезціңдс еділдіктің куқыгктық принципінс мүдденің саяси принципі косыИладЫт.

Адамдардың еділдікті кушпсн мойЫт-щауы туралы ережесі елсіздердің оз куқыктарын улгайту және болашақта олардың да куштілермен бір катарга туру ниегтгеріне жету үшін оз куқыктарын пайдалануга жағдай жасайтын заІ-шар мсп тортіп нормалары болып табыла.ды, яғни Гроцкий бойынша “куқық купггінің гана еркі”.

Гроцийің ежелгі грек софистерінен шығатын бұл тезісі куқықты жасауды емес, оны сыртқы куралдар арқылы пакты

жузеге асыруды, адамдардың келісімі арқылы курылған мекемелер мсп талагітарды, мемлкетгі, заңдарды және т.б. білдіреді Оның айтуынша “мемлекет — ерікті адамдардың жалпы мүдделсірі мен куқыктарын орғау үшін курылған одагы”, оның шығармаларыада адамдардың мемлекетке дейінгі омірі “табиғи жағдай” рстіңде сипатгалады.

Адамдардың турлі кесіппсн, қоленермен, енермен шугышдануы, бурьнгышан едемірек туруга тырысуы алдымен жылжымалы мүлікке, ксйіннен жылжымайтын мүлік арасында озара беліске алып келді. дамудың осындай гүтижесіт-где жеке меншіктің найда болуын Г. Гроций олардың “олдебір келісімі” немесе угынуы, алде олардың унсіз иеленуі, яғни, олардың еркайсысының ездеріне алып улгерген мсплікгеріне бэрінің келісуі ден тусіңдірсді.

Табиғи куқықтың іске асуының ішкі логикасы және табиғи даму калпының сыртқы-окигалыгК жақтары “адамдардың мемлекетке бірігуіне” окелді, олар құдай омірімен емес, адамдардың өмір тежіребесі мен олардың еділетсіздікке карсы жске дара куресінің елсіздігінен ерікті турде бірікті. Мемлекеттік билік те озінің туп-тамырыш осыдан алады. Г. Гроций кагидасы бойынша мемлекет озінің елеуметтік мағынасы жөнінен кепшіліютің азшылықка карсы келісімі, олсіздер мен каналушылардың куштілер мен деулетгілерге карсы одагы ретіт-ще корінсді.

Г. Гроцийдің саяси-куқықтық ілімінің едеуір болігі халыкаралық катынастарга, елемдіх бсйбітшілік меселелсіріне арналған. Ол бүгінгі күннің ец маңызды меселесі бостандық пен бсйбітшілік меселесі деп есегттеді. Халышаралық катынастарды, есірссе согыс және бейбітшілік меселелерін куқықтық рспсу мсп бекіту кажетгігі туралы ой айтқан Г. Гроций СОР ЫТС исп куқықтың сейкессіздігі туралы кең тараған тусінікті сынга алды. Оның айтуынша, согыс табиғи куқыкка кайшы келмейді, ойткскі “оркім табиғи турде оз куқыгын корғаушы, сол үшін де біздерге қол берілген”. Согыска, соцдай-ак, құдай заңы бойынша да, халыктар заңы бойынша да тиым салынбаған. Бірақ Гроцийдің козкарасы барлы согыстың еділепі скеядігія білдірмейді.

Согысты еділстті және еділетсіз ден болген ол, “барлық согыстың басталуы куқыкЫтц бузылу салдары” ден тусіңдірсді. еділеттгт согыс деп Г. Гроций корғаныс, мемлкеттің тутастыгын сақтау және дуние-мүлікті корғау согыстарыги, ал еділетсіз согыстар ден баСкышшылық, басқаның дуніесін тартыи алу,

баска халыктарды бағышдыру жолындагы согыстарды айтады. Ол еділетсіз согысты жүргізушілер “оздерінің жасагап зулымдық ерскеттері мен зардаптарынан болған шығынды” толсуге тиіс ден есептеді. Олар согыстын барлық, ауыртпалыгы мен

зардаптары үшін адамзат алдында жауапты. Оның елемдік қауыпқа дағды, жаңа түрін қалыптастырудағы халықаралық құқық туралы еңбектері оған “халықаралық құқықтың атасы” деген атақ берді.

Гуго Гроций “Ерікті теңіз туралы” (1609) еңбегінде “теңіздік еріктілігі” теориясы сол кездегі халықаралық жағдайдың тәжірибесін пайдалана отырып жан-жақты негіздеп берді. Оның бұл теориясы голландиялық көпестер олигархиясының отарлық және сыртқы саудадағы үстемдік жағдайын заң жағынан бекітті және мемлекеттердің өзара шарттық қарым-қатынастарының принципіне негізделген теорияны анықтады. Оның құқықтық концепциялары сол заман үшін прогресшіл болғанымен, саяси қозғалыстары туралы бұлай деп айта қою қиын. Мемлекеттік өкіметті ол өкілді органдар мен монархтарға тиісті деп санады, ал халық билігі мен оның қажеттілігі туралы сөзсіз айтпады. Ол халықтың өмір сүріп тұрған билік формасына қарсы көтеріліс жасау құқығын тек тиісті билікке қарсы, бүкіл ұлтты азатқа салу мен құртып жіберу жоспарына қарсы саяси жағдайда ғана қолдануға болады деп есептеді.

Ерте буржуазиялық саяси және құқықтық ілімнің дамуына сондай-ақ, қоғам, мемлекет, билік мәселелеріне XVII ғасырда өмір сүрген Голландияның ұлы философы және саяси ойшылы Барух (Иенсдикт) Спиноза қосымша үлес қосты. Оның саяси-құқықтық тақырыптағы басты еңбектері “діни-саяси толғау”, “Саяси трактат”, “декарт философиясының қағидалары”, “Геометриялық, одиспен деленген этика”.

Қажеттілік үшін пайда болатын табиғат құбылыстарын танудың ең тиімді, ең оңай жолы ретінде Спиноза дедуктивті-аксиомалық, математикалық, тесілді ұсынды. Оның философиялық ілімі бойынша барлық материалдық денелер мәні құбылыстарды біріктіретін ұғым түйнегіз болып табылады. Осы түйнегізді іздеуді Спиноза себептіліктен табуға тырысады. Осындай қозғалыста болған ол табиғаттың да, адам өмірінің де себептілік заңына бағынып отыратын екенін дәлелдеу үшін ойлаудың математикалық, тесілді қолданады. Оның айтуынша, “адамдар өзін дүниеге келген күннен бастап еріктімін” деп санайды, бірақ шыңында олай емес. Ойткені, адамдардың қуә-іделікті іс-әрекеттері де себептілікке бағынады. Себептілік бар жерде заңдылық бар.

Спиноза “діни-саяси толғау” трактатында Библияның ғылыми сыныптарын негізін салды. “Екі ақиқат” концепциясын баспатылыққа алған ол нағыз шыңдықты танып білуде Библияның көмегі шамалы деп есептеді. Оның айтуынша, адамдардың шыңдықты тек Библия мен шіркеу догмаларымен ғана іздеуі олардың ақындығына және өздерінің құқықтарын пайдалана алмауына өкініш соғады.

Шыңдықтың іздеудің бірден-бір жолы Спиноза ілімі бойынша ақиқат-ой мәні сана ғана болып табылады. Ал мемлекет және құқық мәселелерін қарастыруда оны танудың сол саладағы өзіндік ерекшеліктерін ескеру қажет дел есептеді. Ол барлық “мүмкін заттардың” “заңдылық арқылы деленген” және “ең бір жағдайда деленуге келмейтін { моральдық ақиқат” негізінде қабілеттерінен ден скіге белді. Спиноза табиғат заңдарын адам санасы жете алған құдай шегінен тыс сипаттайды. Оның табиғи құқық туралы тұжырымы да табиғат заңын осылай түсінудің нәтижесі екендігін білу қиын емес.

Спиноза бойынша адам — табиғаттың бір бөлшегі — адамға және барлық табиғатқа табиғи заңдылықтар мен қажеттіліктер бірдей дәрежеде тән болып табылады. Табиғи құқық ешкім қажет етпейтін және ешкім істей алмайтын нәрсеге ғана тиым салады. Табиғат дүниесі және табиғи құқықтар бойынша адамдар бір-біріне жау.

Спинозаның айтуынша табиғи жағдайда (адамлар, табиғаттың басқа да тіршілік иелері, ақиқат, ақиқатсыз, күшті, әлсіз) барлық, нәрсенің өз қалауы бойынша бүкіл тіршілігі бірдей және сондай негізде құқыққа ие болуы жағынан да тең дәрежеде. Бірақ бұл табиғи құқықтардың көлемі мен мазмұны ертүрлі адамдарда (басқа да тіршілік иелері-де) олардың дене мөлшері мен күшіне қарай ертүрлі болып келеді. Бірақ барлық адам үшін жалпы құқық орнықтаған табиғи жағдайда олардың қауіпсіз өмірі мен мақсат—мүдделерін жүзеге асыруы мүмкін емес. Табиғат және табиғи қажеттіліктің өзі

адамдардың қиын жағдайдан ШЫГУ мүмкіндіктерінің жолын қарастырған. Яғни, жалғыз уйлесімділікпен адамдардың қоғамға және мемлекетке бірігуіне жағдай жасалынып отырады.

Спинозаның ойынша саясат туралы бұрынғы ілім авторлар қателік адам табиғатын зерттеудегі адамдарды табиғи күйінде емес, оларды ездсінен қалай қорғисі келгендігіне болып табылады. Осы-щай қателік салдарынан олар саясат теориясын жасай

алмады да, армандаған “алтын ғасыры” мен “Қун қалалары” сол заман-ща жузеіе аспады.

Адамзат тарихының тәжірибесіне сілтесіз жасай отырып, Спиноза барлық адамдар ордайым бір-бірімен ҚДРЫМ-қдтынаста болып, белгілі бір азаматтық жағдайда қатар өмір сүреді деп ағап қорсегі. Соңықтан да мемлекеттің табиғи негізі мен себебін ақыл-сананың НВТИЖССІНСН емес, жалпы табиғаттан немесе адамдар қатарынан іздеу керектігі айтады.

Азаматтық қоғамның айрықша белгісі — жоғары биліктің, яғни мемлекеттің бар болуы. Бұл жерде жоғары билік ретінде мемлекеттің егемендігі туралы айтылып отыр. Спинозаның мемлекеттік шарт теориясының басты ерекшелігі, “еркімнің азаматтық қоғамдағы табиғи құқығы тоқтатылмайды”, өйткені, адамдар табиғи немесе азаматтық қоғамда болсын табиғат заңдары бойынша өркет етсді, ездсіні мүддесін ойлайды, сой-щай-ат оларды қорқынышпен үміт сезімі бекісіді. Азаматтық Қоғамда мемлекет бекіткен табиғи құқықтар өркет етсді, яғни барлық адам үшін жалпы заңдар мен турмыс заңдары, жалпы кепілдік пен қауіпсіздік кепілдігі пайда болады, барлығы бір ғана жоғары биліктен қорқады.

Жоғары билік барлық адам басшышыққа алатын мемлекеттің жалғыз рухы болып танылады. Жоғары билік қана жеке және барлық адамдар үшін неің қайырымды НСМССС қайырымсыз, не нәрсе жаман, не нәрсе жақсы, еділдік қайсы, еділсіздік қайсы, неің істеуге болады және болмайтындығын шеше алады. Жоғары билік өкілдігі заңдар шығару, түсінік беру, заңның күшін жою, әділ сот, лауазымды адамдарды сайлау, сотпен бейбітшілік және т.б. мемлекеттік істерді шетлеу болып табылады.

Жоғары билік дегеніміз — Спиноза бойынша “сшқандай заңмен байланыспау, біра бері де оған бағытуы тиіс, өрі жоғары биліктің барлық заңдарын, тіпті ақылға қонбайтын Шешімдерін де сезсіз өрбіідауга тиісті”.

(Спиноза ілім авторларының адам табиғатын зерттеудегі қателігі мынада олар адамдарды табиғи күшпен емес, ездсі ойлаған күйде керуге тырысты.)

Спинозаның “жеке азаматтық құқығы” өркімнің жоғары билік жарлығымен белгіленген доулетін сақтау бостандығы мен оны мемлекет арқылы қорғай алуы болып сипатталады. Жеке азаматтық құқық жоғары биліктің азаматтық қоғам жағдайында жеке тұлғаларға берген рұқсаты болып табылады. Мемлекет рұқсат еткен табиғи құқықтардан басасы пайдалануы қылмыс болып саналады.

Спиноза адам бостандығын рұқсатпен шегімен емес, өт-інің ақылға қондылығымен анықтауды ұсынады. Өйткені, адам бостандығы табиғи қажеттіліктерді тани білу шекарасының негізінде ғана мүмкін деп есептейді. “Өрікпен сана — бір нәрсе” деп атап қорсегі Спиноза. Бұл концепция бойынша саналы өрік қана өркін бола алады. Адам өзінің саналы ақылымен өркет етсе ғана өркін болады. Өйткені, ол өзінің өркеттерін соған-і қажетті біліммен ғана іске асырады.

Мемлекеттің түпкі мақсаты да адамдарды қорқыныштан арылту, олардың қауіпсіздігі мен табиғи құқықтарын өзіне және басқаларға зиян келтірмей қорғай білу. Мемлекеттің өзін сақтау мақсатында жасаған ақылға сыйымсыз өркеттері, яғни адамдардың табиғи құқықтарын кейбір жағдайда бұзуы немесе қорғай алмауы қылмыс болып табылмайды. Өйткені, мемлекеттің сақтау жазшы игілік үшін жасалған ортақ мүдде бол табылады.

Спиноза мемлекетке бағыныштылардың билікке қарсылық білдіруін, бекітілген қелісімдер мен заңдарды бұзуын мақұлдамады. Ал билік басындағылардың ездсінің заңдарды бұзуы қажеттіліктің наразылығын тудырады, “мемлекеттің қиратылуы мен

келісімдердің бузылуына” алып келеді. Бундай жағдайда Спиноза халықтың көтеріліске шығуының табиғи қуқығын мойындау қажет деп санайды.

Спинозаның саяси-қуқықтық ілімінде мемлекет формалары мәселесіне де сәуір кезі белінген. Бұнда ол жоғары биліктің бір түрлі формаларының ең тиімдісін, яғни, адам игілігі мен оның қауіпсіздігін, және бейбіт өмірді қамтамасыз ете алатын түрін танып білуге ұсынады. Ол мемлекеттің (жоғары биліктің) үш түрін-монархия, аристократия және демократияны белгілеп көрсетеді. Қатты сынға ұшыраған тиранья мемлекет формалары қатарынан алынбады. Сондай-ақ басқыншылық және халықтарды қанау жолымен орнатылған кез-келген жоғары билікті де мойындамады.

Демократиялық мемлекетке қанша бейім турғанымен, Спиноза сол дәуірдегі саяси шындықтан санамай тура алмады. Сондықтан да сол дәуірдегі биліктің ең тиімдісі және қолайлысы біртұтас қасиеттері мен белгілері бар монархия мен аристократия-ты деп есептеді. Монархиялық биліктің негізін атап кеткенде Спиноза бір адамның жоғары қуқығына ие болуы және мемлекеттің барлық қушын пайдалануы мүмкін емес деп атап

көрсетті. Сөйткені бұл монарх өзінің кейбір екілетілгендерін көмекшілері мен жақындарымен бөледі, монархиялық билік осылайша аристократиялық формаға айналады немесе аристократиялық формаға айналады. Монарх жанындағы бірнеше кеңесшілер мен көмекшілердің басты міндеті-мемлекеттің негізгі істерін орындау. монархқа алдағы істер жайында ақыл-кеңес беру. Монарх жанындағы кеңесшілер, сонымен бірге қуқығын білгірін (маманын) білгіру туралы мәселені ерекше атап көрсетеді.

Адамдардың белгілі бір сайланбалы тобының қолында болуы табылатын жоғары биліктің аристократиялық формасы Спиноза-ның берген бағасы бойынша монархияға қарағанда бірнеше есеуі болса да жоғарырақ болып есептеледі. Ойткені, мұнда мемлекеттік билік көпшілік қауымымен басқарылады. Мемлекеттің мұндай формасында билеушінің негізгі қолы болғаны қажет. Патрициалдар саны жалпы халықтың елуден біріне сәйкес келуі тиіс.

Спиноза аристократиялық республиканың федеративті формасын артық деп таниды. Ойткені, республиканың федеративті формасында жоғары билік федерация мүшелері — қалалар арасында өзара белінеді. Демократияның аристократиядан айырмашылығын анықтауға тырысқан Спиноза, демократияда билеушілер заң арқылы анықталады, сондықтан да, олар жоғары билікте аристократияға қарағанда азшылыққа ұшырайды деп қорытындылайды.

8.3. “Левиафан” атты саяси философиялық трактатымен елем жұртшылығына танылған Томас Гоббстың революцияға деген көзқарасы болды. Өмірбаяндық деректерінен мәлім болғандай ол шала туылғанына қарамастан өзінің соңына дейін атыл-есін жоғалтпай, көрілікке мойынұсышбай 91 жыл өмір сүреді. Жастық шағында сол кездегі Мерсени, Декарт, Бэкон, Галилей, Келлер сияқты атақты ойшылдармен жақсы таныс болған Т. Гоббс ерте бастан-ақ философиялық және саяси іліммен шұғылданды. Оның саяси көзқарастары ағылшын буржуазиялық революциясының басында қалыптасады. Алғашқы кезде монархияны жақтаған ол 1640—1651 жылдары Францияда эмиграцияда болады. Бірақ елдегі саяси оқиғалардың өзгеруіне байланысты роялисттерден бірнеше қол үзген ол Лондонға оралады және Кромвель саясатын идеологиялық жағынан негіздеуге тырысады. Көзқарасы жағынан абсолютті саяси билікке жақын турғандығына қарамастан ол феодальдық “шындықтар” мен монархиялық шексіз билікті сынға алды. Оның бұл тақы

1

рыптағы саяси-қуқықтық идеялары “Азамат туралы ілімнің философиялық бастауы”, “Левиафан немесе шіркеулік және азаматтық мемлекеттің материясы, формасы мен билігі” деген еңбектерінде айқын көрінеді.

Ол өзінің мемлекет және қуқық туралы теориясының негізі ретінде жеке тұлғаның табиғаты туралы танып білуге алға қояды.

Т. Гоббстың ойы бойынша адамдар алғашқы кезде дене және ақыл-ой қабілеттері жөнінен тең дәрежеде жаратылған. Бірақ адам табиғатынан езімшіл, ашқарак, тойымсыз. Яғни, “адам адамға — қасқыр”. Осыдан келіп қоғамда “барлығына бәрінің қарсы күресі” келіп шығады. Бұндай соғыс жағдайында бәріне де қуқылы болу — ешнерсеге де қуқылы болмауды бітідіреді.

Т. Гоббс адамдардың мұндай аяушылық жағдайын “адамзат қауымының табиғи тіршілігі” деп атайды. Бірақ адамдарға мұндай жағдайдан шығу үшін қуш пен ақыл қабілеттері берілген. Гоббс оны табиғи заңдар деп атайды, ал оның ең бастысы ербір адам бейбіт өмірге ұмтылуы және оны сақтауы керек. Мұнасыз басасының бәрі бітімге жету құралы ретінде пайдаланылады.

Бітімге жету құралының ең басты түйіні бейбіт өмір мен өзіңнің қорғанысы үшін өзіңнің кейбір құқықтарыңды шектеуге тура келетіндігі. Бұл — екінші табиғи заң. Адамдар өздерінің құқықтарының өзара келісімділіктен басқа адамға немесе адамдар тобына берілді. Екінші табиғи заңнан үшінші табиғи заң шығады. Олар (адамдар) өздері бекіткен келісімдерді орындауы тиіс, олай болмаған жағдайда келісімнің ешқандай маңызы болмайды. Үшінші табиғи жағдайдан әділдіктің қайнар кезі мен бастауы көрінеді. Аталған, үшінші заңнан басқа тағы он алты табиғи (өзгермейтін және мұқті) заң бар. Олардың барлығы да бір ғана ережелі — езіңге ұнамаған басқаға да істемеу қағидасын білдіреді.

Табиғи заңдардың ролі қаншалықты зор болғанымен, олардың орындалуы міндетті емес. Гоббстың айтуы бойынша, табиғи заң-шар бірнәрсені іске асыру немесе іске асырмау туралы бостандық ал позитивті заңдар бірнәрсені іске асыру немесе іске асырмау міндеттілігі. Т. Гоббс мемлекеттің абсолютті бәйбігі ғана бейбіт өмір мен табиғи заң-шардың кепілдігі бола алады деп қорытады. Абсолютті билік азаматтық заң-шар шығару арқылы жеке тұлғаларды оны орындауға мейжбүр етеді. Табиғи заңдар ақылдың қушымен жүзеге асса, азаматтық заңдар қушыға сүйенеді.

Мемлекет адамдардың өз өмірі үшін қорқынышынан, яғни өздерін қорғайтын бәйбіктің қажеттілігінен пайда болғандықтан, олар

өзара іспартқасу арқылы өздеріне ұстемдік ететін билеушіні тандаған. Яғни, мемлекет жасаушысы дене (лсвиафан) болып табылады. Мемлекеттің пайда болуының екінші бір тәсілі — зорлық Г’оббс ерікті келісім арқылы құрылған мемлекетті орындаған мемлекет, ал қуш арқылы іспартқан мемлекетті ойлап табылған мемлекет деп атайды.

Мемлекет билеушісі егемен деп атаған Гоббс оның абсолютті билігін мақұлдайды. Жоғары билікке ие болған ол азаматтық заңдарға бағынышты емес, заңдарды ол өзі шығарады, олардың қушын жояды, соғыс жариялайды, бітім жасайды, дауларды шешеді, барлық лауазымды адамдарды тағайындайды. Оның билігі бәйбібейді және ешкімге берілмейді. Гоббс мемлекеттік билікті болуды ұстамайды. Оның айтуынша “мемлекеттік билікті белу оны қирату деген сез, өйткені, белінген билік бәйбібейді құртып тынады”.

Гоббстың айтуынша мемлекет өзінің бағыныштыларына азаматтық заңмен тиым салынбаған іс-ерекеттің бәйбібейін жөзеге асыруы бостандық кепілдігін береді. Билеушінің парызы — халықты жақсы басқара білу өйткені, мемлекет билеуші үшін мемес, халық үшін құрылған. Шексіз мемлекеттік билікті жақтаған Т. Гоббс саяси абсолютизм теоретигі ретінде мемлекет формалары мәселесіне көп көңіл бөле тойған жоқ. Оның пікірінше өз халқын қорғай білген билік мемлекеттің қандай форма- сына қарамастан бәйбібейді. Дегенмен, ол мемлекеттің үш форма- сы: монархия, демократия, аристократия туралы айтады және оның бәйбібейі монархияға бұрады, өйткені, мұндағы жалпы мүдде жеке мүдделермен сәйкес келеді. Жек тұлғаның мемлекеттің абсолютті билігіне бағыныштылығын іспартқан Т. Гоббс олардың кей жағдайда қарсылық білдіру қушығын, яғни, кетеріліс жасау мүмкіндігін жоққа шығармайды. Өйткені, езің-өзі сақтау табиғатың ең жоғарғы заңы. Өзің-өзі қорғау үшін өркім де мемлекеттік билікке қарсы шығуға қуқылы. Бұл заңға жоғары билеуші де арсы тұрмауы тиіс. “Өйтпеген жағдайда ол өз билігін жоғалтады”.

Гоббстың пікірі бойынша күшті орталықтандырылған мемлекет барлық жеке тулгалардың қатысуымен жасалатын қоғам —дың шарт негізінде қурылады. Мұндай мемлекет елдегі саяси тәртіп пен азаматтардың қауіпсіздігін және тұрмыс тіршілігін қамтамасыз етеді. Қоғамдық шарт “бүкіл билікті шоғырлат-шыру немесе оны бір адамның қолына беру арқылы” ғана бейбіт өмір

орната алады. Гоббс шексіз билік адамның мінез-құлқына және кезектесуінде табиғи қалыптасқан ден есептейді. “Абсолютті билікте тұрған ештеңе жоқ, адамзат қауымы бір-бірін шектмей өмір сүре де алмайды. Қолайсыз жағдайдың болуы биліктен емес, адам, қардың ездеріне байланысты”.

Шексіз билікке ие болған мемлекет полициялық — қорғау Қызметімен ғана шектелмеуі тиіс. Оның міндеті “кәсіпкерліктегі барлық түрін қолдау, жұмыс орындарын табу, еддің экономика-сын қолдау, оқу-ағарту жұмыстарымен айналысу”. Мемлекет өзінің қол астындағылардың бостандығын қамтамасыз етуі тиіс. Оркім “азаматтық заң арқылы тиім салынбағанның берінсіз құқылы”. Жақсылық пен жаманшықтың ең негізгі елшемі — азаматтық заң, басты судья — заң шығарушы. Гоббстың ойынша азаматтардың табиғи және саяси құқықтарының қамтамасыз етілуі азаматтық заңның еділдігі мен шығарылған заңның сапалылығында.

Гоббс жасаған мемлекеттік билік концепциясында көптеген маңызды қағидалар бар. Ол мемлекетті қоғамдық өмір мен мәдениеттің қажетті шарты деп көрсетті. “Мемлекеттен тыс жерде — соғыс, ошпаңдылық, қорқыныш, кедейлік, қатыгездік, жалғыздық, варварлық, жабайылық, Қайырымсыздық, мемлекет — те — ақыл-ой, бейбітшілік, қауіпсіздік, байлық, Қайырымдылық, ізгілік, қоғам, білім үстемдігі бар”. Оның әлеуметтік философиясының қолданған бағыттары жаман-жақтары тарапынан қолдауға ие болған жоқ. Гоббстың адамның тіршілік иесін қозғалыстағы материяның бір құрамды бөлігі ретінде қарауы, адам табиғи — тың ауыр бейнесін суреттеуі, абсолютті билікті қорғауы және билік егемендігінің құдайлық сипаты жоққа шығаруы басқалардың қарсылығына тап болды. дегенмен осыған қайшылықтарына қарамастан оның саяси-құқықтық идеяларының маңыздылығын одан кейінгі қоғам тарихы көрсетті.

1653 жылы Англияда Кромвелль протектораты орнады. Бұл тәртіп іс жүзінде диктаторлық мемлекеттік бұржуазияның сойылын соққан Кромвелльдің өкілі диктатурасы болып шықты. Қоғамда 1660 жылы Англияда Стюарттар әулетін қалпына келтіріп аяқталды. Таққа елген корольдің баласы II Карл отырды. Ол абсолюттік саяси билік жүргізуге ұмтылды, парламенттің қысымын томендетуге тырысты. Оның аштықтан-аштыққа абсолюттік, тежеусіз билікті орнату өрнегі байқалысымен жаңа дәуір (XVII) мен бұржуазияның оған деген Қарым-Қатынасы өзгерді. Олар —

дың жоғары тобы абсолюттік қалпына келтіруді болдырмау үшін және халық қорғаушы басқарушы кету мүмкіндігіне ие болу үшін 1688 жылы мемлекеттік төңкеріс жасады. II Карл шетелге қашты, парламенттің келісімімен таққа оның күйеу баласы (ағасы Яковтың қызы Марияның күйеуі) Вильгельм Оранскийді отырғызды. Ол конституциялы монархия орнатуға келісім берді. 1689 жылы парламент конституциялық монархияның негізін қалаған “Құқық туралы Билль” қабылдады.

Елдегі осындай төңкерісті аласапыран жағдайда Карлдың билігі кезінде шетелге эмиграцияға кеткен ағылшынның көрнекті ойшылдарының бірі философ, психолог және саясаткер Джон Локк Лот-шонға қайтып оралды. Өзінің ғылыми еңбектерімен әлеуметтік компромисс (бітістіруші) идеологы ретінде танымал ол саяси-құқықтық ілімдегі ерте бұржуазиялы либерализм доктринасының негізін қалаушылардың бірі болды.

“Мемлекеттің басқару тәртібі ең қолайлы” еңбегінде Дж. Локк өзінің мемлекет туралы ілімін баяндады. Гоббс тәртіпті ол да адам — дарды табиғи жағдайда еркін, өзара тең, теуелсіз ретінде қарастырады. Бірақ Оның Гоббстан айырмашылығы жеке меншік пен еңбек табиғи қатынасын адамның табиғи ажырамас атрибуттары тұрғыдан түсіндіреді. Оның айтуына адамның жеке меншікке ие болуының, адамдардың өздерінің пайдасын

кебірск ойлауы, табиғи норсе. “Жске меншіксіз адамның негізгі Кажетгілігін канагат— тандыру мүмкін емес. Мүлік жеке адамдардың ислігіне айналған кезде гана табиғат коп пайда бере алады. Бірақ жеке меншіктің тольгккандығ болуы кажырлы сцбекке байланысты болмақ. Ецбек және ецбексуйгіштік — кувдылық жасаудың негізгі коздері больгп табылады”.

Дж. Лоюсгыц пікірінше, Мемлекеттің кальилтасуына дейін адамдар табиғи жағдайда болған. Мемлекетке дейінгі қауымдастыққа “борінің барлығына карсы күресі” болған емес. Адамдар сшкімі-іен руксат сурамай, сшкімнің еркіне тоуелді болмай оздерінің кәдір-касисті мен меншігіне ислік еткен. “Барлық, билік пен куыктар озара тиімді жағдайда және ешкім артықшылықта болмаған”, тег-гдік устетшік курған. Ал адаьшардың табиғи кальгптан мемлекетке отуі табиғи жағдайда куыктардың тураксыздыггы мен олсіздігінен туды. Бірақ, “мемлеке’гтік жағдайда да еркіндік пен меншік сакталуы тиіс”. Сонымен бірге жоғары мемлекеттік билік қалай болса солай және шексіз бола адмайды.

Мемлекеттің пайда болуығн Локк адамдардың табиғи куыктарын, бостат-шығы мен еркіндігін, жеке меншігія берік хамтамасыз ету максатындағы келісім арқылы курған саяси қауымдастығы деп біледі. Буидай келісімді ол “кез-келген мемлекеттің бейбіт турде орнауығ халық, келісімінің негізі” ден тусіндіреді.

Мемлекет деген уығымдът Дж.Локк жалпы заңдар шығару мен адамдар арасындағы дауларды шешетін және қылмыскерлерді жазалайтын сот инстанциясын куруды бір максатқа, а біріктіру ден угады. Ужығымдық формалардан (отбасы, иеліктер, шаруашылық, бірліктері) мемлекет саяси биліктің бар болуымен гана ерскшеленсді. Яғни, мемлекет қоғамдық, игілік максатында зат-шар сіығаруға, жеке меншік қатынастарын реттеуге және корғауға, сонымен бірге осы заңдардың орындалуығ мен мемлекетті сыртқы жаулардан корғау максатыметт куш қолдануға куықлы.

Мемлекет оны курған адамдардан саяси қауымдастықтың басты максатына жетуге кәжепі және жеткілікті қанша билік керек болса, соғшай молшерін алады. Ойткені, адамдар (барлығы және оркім) езерінің өмірлік мүдделерін (өмірін, денсаулығын, еркіндігін, жеке меншігін, уйін және т.б.) мемлекет арқылы қамтамасыз етуі және корғай алулары керек. Локк мемлекеттің “ұлы және басты максаты” ретінде буржуазиялық, жеке меншік қатынастарының дамуы мен оған қол сугылмаушылық дел тусіт-шірді.

Заң мсп заңдылық мәселелері жоніядегі Локктың піюрлері ете қығылықты. Адамдардың өзара келісімі бойынша жамандық, исп жаксылықтың олшемі ретіт-ше курылған жалпы заңдардығ ол, мемлекеттің алғашқы айшықты белгісі деп тусінеді. Заң оз мағынасында алғат-ша заң шығарушы орган шығарған немесе билеуші шығарған жарлық, қана емес. Ол саналы мінсз-кулықты кальп-тастыргаяда және қоғам игілігі үшін қызмет ете алғай-ша гана заң мертебесіне ис бола алады. Жарлықтар мсп ережелер мундай нормаға жауап бере алмаса, олар заң бола алмайды. Заңдар сонымен бірге “турактылық және узак мерзімдік сипатқа” ис болуы тиіс.

Заңдылық, режимін батыл қабылдаған ол “мемлекетте жоғары билікке кім ис болса да халық, келісімі бойышла жарияланған туракты заңдар арқылыт басқаруды” талап етті. Заңдар сол кезде “оны борі білген және орындағай-ша гана” мемлекеттің басты және ұлы максатына жетуіңс мүмкіядік жасайды. Оның бундай позициясы ХУііі—ХІХ ғасырларда буржуазиялық саяси-куыж тық ойда дамытыла бастаған “куықтық мемаскет” идеясын алдын-ала анықтаған еді.

Куықтың жоғары мертебесі жеке тулғаның еркін дамуы мен оған басқаның деспоттық билігімен жүгінсіз өрекеттерінің болмауына кепілдік бере алатын адам бастаушығы қамтамасыз етілге-ше гана мүмкін болады ден есептеді Дж.Локк. “Зад жоі жерде, бастаушық та болмайды”. Жске бастау-дықтың қамтамасыз етілуі жалпы мүддені де Козғайтынын жаксы тусінген ол “Зад арқылы оркімнің бостандығын қамтамасыз етпейінше жалпы игілікке жету мүмкін емес” деді. Заңның қабылдануы мен ОНЫЦ міддетсілігі “қопшіліктід шешімімен гана” іске асуы тиіс.

Саяси ілім тарихында мемлекеттік биліюі зад шығарушы, атқарушы және федеративтік тармақтарға болу цеясы Дж. Локктың улесіне тиеді. Оның пікірі бойынша билік болінісінің аралығы ертурлі органдар арқылы анық корінуі тиіс. Зад кабылдау (зад шығарушы) арнайы оқилдік берілген парламентте жузеге асырылады. Заддарды іске асыру, яғни, оны орындау (атқарушы билік) министрлер кабинетіне жүктеледі. Шет елдік мемлекеттермен қарым-қатынас жасау да (федеративтік билік арқылы) атқарушы биліктің ольн-ша болады. Дж. Локктың саяси тсорияға қосқан басты жаңалығы “билікті ор қилбі қолға беру арқылы мемлекеттік бялікті тецестіру”. Бір-бірінен теуелсіз билік турлері өзара тепе-теңдік жағдайда мемлекеттік бялікті деспоттық пайдалану мүмкіядігін болдырмайды.

Мемлекет формасы туралы мәселеде Локк биліктің абсолюттік-монархиялық қурылысына қаршылық білдіруден басқа қандай да бір формаға артықшылық беруді жөн көрмеді. дегенмен де ол конституциялы монархияны жақтайтынын да жасырмады. Оның айтуынша тирай-ідіктың пайда болу қауіпінен қандай да бір мінсіз мемлекет формалары да өмір бойы өздері сактай алмайды. Билік органдары құқық пен жалғы келісімді мисе тұтпай, мемлекет абылдаған заңдарды айналыш отсе, елдегі басқару жүйесі бузылыш, адам құқығы аяққа талталады, меншік қ.орғаусыз қалады және халықтың өзі де жойылады. Бұндай жағдайда мемлекеттің қандай формасына қарамастан елде тирақтық билік орнайды.

Халықтың кетеріліске ідығу құқығы туралы тезисі Дж. Локктың либералдық-буржуазиялық доктринадағы кездейсоқ айтылған ойы емес еді. Бұл тезисті жариялау арқылы ол 1688 жылғы мемлекеттік төңкерісті (басқару формасының өзгеруін) теориялық тұрғыдан ақтады.

Дж. Локктың мемлекет және құқық туралы ілімі езінің күшті және өлсіз жақтарымен ерте буржуазиялық революция идеясының классикалық көрінісі болып табылады. Оның КУНДЫ идеялары ХУІІІ ғасырда ағартушылық екілдерінің еңбектеріне тіімді пайдаланылды және одан өрі дамығанды.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Дж. Локк. Басқарудың екі трактаты туралы. Алматы, 2004.
3. Саясаттану Антология, Алматы, Санат, 2006

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

9 Тақырып Франциядағы ХУІІІ—ХІХ ғасырдың басындағы саяси-құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: яқобиншілер, диктатура, заң, рух, федерация, мемлекет.

Негізгі сұрақтар:

- 9.1. Ағартушылық деуір саяси-қуқықтық ойының негізгі белгілері мен ерекшеліктері.
- 9.2. Волтер, Монтескьс және Руссоның саяси-қуқықтық қозғалыстары.
- 9.3. Яқобиншілдердің саяси-қуқықтық идеялары.

Тезис. 9.1. Орта ғасырларда католик ірікеуі абсолютісті және феодалдық тәртіптерді күткізетін қорғады. Монархиялық шеңбер билік пен олеуметтік теңсіздіктің берін құдай жарапты, бұлар құдай ісі деген соқыр сенімді халық арасында кекінен таратты және қозғалды. Қайта орлеу мен Реформациядан кейін-ақ Еуропаның кептеген ештеріде алдыңғы қатарлы жазушылар мен ойшылдар феодалдық құрылыс пен оның орнатқан тәртіптерін сынап бастады. Олар ғылым мен оқуды дінге қарсы қойды, бас қотырып келе жатқан буржуазия мен халықтың басқа да топтарының мүдделерін қорғады. Феодалдық капитализмге ету дәуірінің осындай жалпы бағыты медени-гуманистік қозғалыс Ағарту деп аталып, оның өкілдері тарихқа ХУІІІ ғасырдың ағартушылары деген атпен енді. Ағартушылық бағыттың кең еркен жаюына ағылшын және америкалық буржуазиялық революцияларының қозғалыстары да едәуір ықпал етті.

Ағартушылық бағыт сол дәуірдегі жас буржуазия мен халық қозғалысының феодалдық құрылыс пен оның идеологиясына қарсы күрестегі қозғалыс бағыттерінің бірінен саналды. Ағартушылықтың басты мазмұны олеуметтік—адамгершілік идеялар мен оны іске асырудың жолдарын іздестірумен сипаланады. Адам қасиеттерін құрметтеуді, қараңғылық пен бойқуездікті жеңуді, рационалды білімді халық арасына кең таратуды басты мақсат еткен ағартушылар ең алдымен, феодалдық тәртіптер мен шіркеу үстемдігін жоюды талап етті. Олардың феодалдық тәртіптерге қарсы, жеке кәсіпкерлердің еркіндігін мен адам бостандығын және құқықтарын қорғау және адамды, қоғамды шіркеу мен абсолютізм езгісінен азат ету жолындағы айтқан ой-пікірлері мен ұстанымдарының аса зор маңызы болды.

Ағартушылық ер елді қоғамдық-тарихи ерекшеліктеріне қарай ертүрлі мазмұнда және сипатта қорынып келеді. Франциядағы ағартушылықтың негізгі өкілдері Ф. Вольтер, И. Монтескьс, Ж Рус-

со, дидро, Мельс, Г. Морелли, Г. Бабеф және тағы басқалар болды. Олар өз заманы үшін озық идеялар ұсынды, бұл идеялар күні өткен дәстүрлерді жойып, неғұрлым прогресшіл тәртіптерді енгізуге бағытталды.

Еуропадағы ағартушылықтың басты идеяларының бірі адам құндылықтарын қадірлеумен қатар, социалистік идеялар да ұлы ойшылдар қозғалған тақырыптардың біріне айналды. ХУІІІ ғасырдың соңында социалистік мұратты білдіретін едебиеттің ықпалы оған дейінгі бүкіл дәуірге қарағанда кебірек жазылды. Бұлардың қатарына француз ағартушылары Г. Мореллядің “Табиғат кодексі немесе оның заңдарының нағыз рухы”, Г. Маблдің “Азаматтық құқықтары мен міндеттері туралы”, Г. Бабефтің “Төңкеріс және тағы басқа еңбектері қосылған болады.

Жеке меншікке жан-тәнімнен арсы болған Бабеф сол кезде өмір сүріп тұрған халықтық емес мемлекеттік құрылысты құлатып, “халықтық мемлекет орнықтыру” идеясын батыл қорғады. Оның ойы бойынша, мұндай мемлекеттің қазынасы жолымен езінің қажеттерінің — яғни теңдікті қамтамасыз ету үшін шағын тобы мен революционерлер қолдайтын халық қозғалысы орнатады. Оның “Төңкеріс” манифестінде келтірілген “біз қоғамдық меншікке немесе дүние-мүлктің ортақтығына ұмтыламыз. Мұндай былай жерге жеке меншік жоқ, жер ешкімнің де меншігі емес. Біз жердің жемісін біз де пайдалануды талап етпейміз, солай еткіміз келеді және жердің жемісі ортақ” болуы

адамдардың барлығын турғайы тсестіруге океліп согатын когамдық. курылысты білдірді.

Ағартушылық ойдың дамуына энциклопедистердің де қосқан үлесі аз болған жоқ. Энциклопедистер атауының пайда болуына жазушы ері философ Деня Дядро бастаған бір топ ағартушылардың 1751 жылдан бастап “Еылым, енер және кесіп энциклопедиясын” шығаруы себеп болды. Оның авторлары қатарында Вольтер, Руссо және басқа да белгілі ойшылдар болды. Олар сол доуірдегі ғылыми білімдер мен адыңғы қатарлы озық идеяларды бір жүйеге келтіруді және мазмұндауды, оны оқырманға көптеп таратуды мақсат етіп қойды.

Озық идеялар ретінде феодалдық-абсолюттік тәртіптер мен шіркеу үстемдігін сынайтын ойларды негізге алған олар, адамның бүкіл өмір әркетінің негізінде дін емес, парасаттылық, оқу-ағарту және ҒЫЛЫМ жататышына ерекше назар аударды. Олар дін мен шіркеуді сынады, монархтардың жеке билігі, сосло

виелік артықшылықтарды, шаруалардың феодалдық міндеткерліктерін, басқа да ескірген тәртіптерді айыптады. Адамзат үшін мәдениет құндылығын баса көрсеткен олар сөз, баспасөз және ар-ождан бостандықтарының берілуін талап етті. Адамдардың заң алдында ғана тұруы мүмкін екендігін ескерген олар заңның күшімен еділеттілігіне ерекше назар аударды. Энциклопедияның басшысы Дидро “заңдар жақсы болса, мәңгі де жақсы, ал заңдар қасаптық болса мәңгі де қасаптық” деген жазды.

Энциклопедистер халықтың табиғи құқықтарын жүзеге асыру үшін мемлекеттік басқару тәсілін өзгертуге, заңдарды реттеуге көп күш болды. Олар бүкіл француз қоғамы (ұлты) сөздеріне болып артқышылығы мсп құқықтары шектелген “азаматтардан” емес, заң алдында тұрғын құқылы, тең міндеттері бар ерікті азаматтардан тұруға тиіс деген жариялады.

Француз ағартушылары өз еңбектерінде қоғам мсп табиғаттың арақатынасы, қоғамның қозғаушы күші, теңсіздіктің себебітері, діни наным, адам құқықтары сияқты сұрақтарға жауап іздеді. Олар қоғам дамуының негізін парасаттылық пен саналылық, білімділік пен адамның жан-жақты қалыптасуымен байланыстырып, “Бір сөзді пікір билейді” деген қорытындыға келді.

Ағартушылық идеялары Франциямен қатар Италия, Англия, Германия, Ресей, Голландия, Солтүстік Америка және тағы басқа елдерде кең қанат жайды. Ағартушылықтың гуманистік-адамгершілік идеялары мемлекет пен құқық туралы ғылымның даму бағыттарына, едістеріне және мазмұнына зор ықпалын тигізді. Олардың озық ойлы идеялары ұлы француз революциясын дайындауда және оның барысында маңызды роль атқарумен қатар, оның идеологиялық алғы шарты қызметін де абыроймен атқара білді.

92. Француздың ұлы ойшылы және едебиетшісі Франсуа Мари Аруэ Вольтер еуропалық Ағартушылық жұрттан бөлініп берушісі және көсемі болып табылды. Ол арнайы саяси-құқықтық еңбектер жазған жоқ. Бірақ оның шығармаларында мемлекет, саясат, құқық және заң туралы көзқарастар көрініс тапты. Сол доуірдегі феодалдық қоғамның елеулі құқықтық және идеологиялық қайшылықтарын батыл сындаған Вольтердің сол қоғамға деген ойшылдардың көзқарастарына басты ерекшелігі — бостандық рухы, гуманизм және әділдік болды. Оның пікірі бойынша елеулі зорлық түп-тамырымен жойылуы тиіс, ал оның ең басты көріністері адамгершілікке жатпай

тын күштеу ережелері, үкіметтік, қараңғылық және сананы түпсіздік.

Елеулі зорлық пен қараңғылықтың басты тірегі мсп жауапкершілігін Вольтер шіркеуден іздеді. Оның шығармашылығы еңбегінің көп бөлігі де шіркеуге қарсы аяусыз күреске арналған. Озінің соқыр сенімі мен жауыздық ережелерін жүргізген құдайды ол тиранға теңейді. Шіркеу қызметкерлерін арамтамақтар мсп қараңғылық ретінде қарғайды, діни құқындау мсп фанатизмді аяусыз сындайды. Ол католиктік шіркеуге қарсы “сұмырайды таптаңдар” деген ұран көтерді және құдайдың барлық ұқыпты табиғат ұбылысы мсп адамның әркетіне араласу жөніндегі шіркеу ілімін ескеріледі, дегенмен ол

атеист болған жоқ. Ол діі-ші халық үшін, халықты бағынышты жағдайда ұстау үшін қажет деп есептеді.

Вольер барлық бостандықтың өмірлік бастауы болып табылатын ар-ождан және сөз бостандығын діни қараңғылық пен сенім тұншықтыруда деп есептеді. Ол католик шіркеуіне дұшпандық кезкарата және онымен аяусыз күресте болғаныммен, дін мен діншілдікті жоққа шығармайды. Вольердің “егер құдай болмаса, оны ойлап табу қажет болар еді” деген қанағатты сөзі де бар.

Вольер сонымен бірге демократиялық идеяларды да жақтай қойған жоқ. Бостандық пен білімді және адамгершілікті жоғары бағалаған ол еңбекші халықтың ауыр турмысы мен оны жақсартудың жолдарын және қоғамды демократиялық негізде қайта қыру мәселелерін қарастырмады. демократия мен халық билігін тобыр билігі ретінде есептеді. Бірақ табиғи құқықтар, бостандық, теңшік оның қызу қолдаған мәселелері болды.

Вольердің ойынша әске тулғаның бостандықтың қоғам бостандығы ретінде емес, оның езіне тиесілі бостандығы ретінде ғана қарастырылды. Жеке бас бостандығының негізгі кілті ретінде сез және баспасөз бостандығы алдыңғы орынға қояды. Оның католик шіркеуі тұншықтырған ар-ождан бостандығы туралы идеясы да осы қатардан орын алған. Жаңа заман сипатының негізгі сәтшелігінің бірі еңбек бостандығы да Вольер кезкарасынан тыс қалмаған. Яғни, еңбек бостандығы “еркімнің өз қалауы бойынша неғұрлым жоғары бағаға өз еңбегін сата алуы, өйткені еңбек те өз адамның жеке меншігі болып саналады”.

Вольер нағыз бостандықты адамдар бір-бірінен тоуелсіз болғанда, олар автономды субъектілер болып қалыптасқан кезде

ғана кереді. Бұл жағдай автономды еріктердің бейберекет қалыптасуы мен қоғамдағы тәртіпсіздікті туғыза қоймайды. Ойткені адамдардың белгілі бір ерекетінде бір-біріне деген тоуелділігі сақталады және осы қатынастар бұл кезде басқанда сәт алады. Вольердің ілімі бойынша, “Бостандық тек заңға тоуелді болудың білдіреді”. Оның бұл сөзі кейіннен құқық ұстемдігі” идеясы ретінде бүкіл Батысқа белгілі болды. Кейбір ойшылдар сияқты Вольер бостандық пен еркіндікті бір-біріне қарама-қарсы қоймайды. Ол еркіндікті саяси-құқықтық мәнінің шеңберінде, яғни барлық адамдардың тең дерексіндегі азаматтығы және заң арқылы өзін қорғай алуы ұғымында түсінеді. Алайда, Вольер мүліктегі теңдікті жақтай қоймайды, оның қарқасы бойынша қоғамдық игіліктер мәселелері жағынан дауыс беруге кез-келген адам емес, тек меншік иелері ғана құқылы. Од өсіресе, жеке меншіктің мызғымастығына, жеке адамның бас бостандығына және заңмен тиым салынбаған іс-әрекеттің барлығымен айналысу мүмкіншігіне кебірек мәні берді.

Бостандық және еркіндік туралы ойларын Вольер феодальдық қоғамды реформалау туралы ұсыныстарында пайдалады. Ол сөзсіз артықшылықтарды жоюды, шіркеу сөзін таратуды талап етті және мәлекеттік басқару жүйесіндегі басты орындарды иеленген аристократияны бюрократиямен алмастыру қажеттігін айтты.

Мемлекеттік басқару формасында абсолютті монархияға бұйрегі бұрған Вольер революциялық сәткілер ажеттігін де жоққа шығармайды. Бірақ од абсолютті монархияның “ағартушылық” болғанын қалайды. Король тағында “ағартушы монарх” отырағанда ғана саяси қырылыс игілікті болып табылады. Білімді және ақылды патшаға, сонғымен бірге, қайырымлы, кеңшірлі және жомарттық қасиеттер де қажет. Терек білімді, адамгершілігі мол бәлеуші ғана елдегі елеуметтік-экономикалық және құқықтық қайшылықтарды жоюға қабілетті, яғни Вольердің ойынша абсолюттік монархиялы бекіткі өз қышы елі де елеуметтік игілік үшін жұмсай алады. Вольер философ билеген абсолютті монархияның осындай өрекепер жасай алатынына сеяді.

Ол мемлекеттік басқару формалары мен билік институттарын және оның іс-қимылдарын маңызды деп таппады. Яғни, оның пікірінше мемлекет қырылысының сәт жақсы түрі Англиядағы сияқты тежеулі конституциялық монархия болып табылады. Вольер үшін өлеуметтік-саяси және құқықтық принциптердің сәт маңыздысы бостандық, меншік, заңдылық және адам-

гершілік болып саналды. Оның саяси-құқықтық және ағартушылық идеялары бүкіл Еуропа мен Америкаға кеңінен таралды.

О Шарль Лун Монтескьё француз ағартушылығының қорнекті оқилдерінің бірі, танымал заңгер және саяси ойшылы. Ол құқықтану, саясатпен қатар философия, этика, елеумстгану, тарих, саяси экономия, жаратылыстану ғылымдары, одебиет яен опер және дін меселелеріне арналган келемді шығармалар қалдырды. Оның мемлекет, саясат және құқықтануға арналган басты үш еңбегі: “Парсы жазбалары” (1721), “Римдіктердің құқықтық еңбегі мен құлауының себептері туралы пікірлер” (1734) және жиырма жыл бойы жазган “Заядар рухы туралы”.

Францияның феодалдық-абсолюттік тәртібі аяусыз сыналган “Парсы жазбалары” бір жылда сегіз рет жарық көрді. “Римдіктердің құқықтығы мен құлауының себептері туралы пікірлерінде” Монтескьёнің ағартушылық және антидеспоттық идеялары Ежелгі Римнің қоғамдық, саяси және рухани өмірінің тарихи зерттеу тәжірибесімен және дәлелдерімен бекітіледі. Көп келемді және жан-жақты жазылган “Заң-шар рухы туралы” еңбегі Монтескьёні саяси және құқықтық ойдың бүкіл элементтік тарихындағы танымал классиктердің қатарына шығарды. Сол кездегі қоғамдық құрылыс пен шіркеудің қарсылығына тап болган бұл шығарма тиім салынган кітаптар тізіміне енгізілді.

Монтескьёнің саяси-құқықтық теориясының басты тақырыбы және онда қорғайтын басты құндылығы — саяси бостандық. Оның аталган шығармасында бостандықты қамтамасыз етудің қажетті шарттары ретінде еділ заң мен мемлекеттік құрылымның тиімді жұмыс істей алуын қамтамасыз ететін заңдар қарастырылады.

Монтескьё бастауы жеке оқиғалардан туыс — дәлді, сондықтан салдарынан жеке заңдар басқа заңдармен байланысады және жаңы заңдармен өзара тәуелділікке болады дейді. Табиғи заңдар адамдардың тіршілік ерекетіне байланысты олардың ішкі өмірі негізінде қалыптасады, яғни адам табиғатының қасиеттеріне қарай табиғи заңдар пайда болады. Монтескьё бұндай заңдарға адамдардың бейбіт туруға ұмтылысын, өзіне қажетті азық-түлікті табуын, адамдардың бір-біріне көмекші және олардың қоғамдағы тыныштық өміріне қосады.

Француз ойшылы Гоббстың адамдардың ежелгі кезден-ақ бір-біріне дұшпандық ниетте және бірін-бірі билеуге ұмтылғандығы туралы қағидаларын арнайы атап көрсетеді. Монтескьё ойынша адамдар алғашқы кезде елсіз, қорғансыз, батылдығы жоюсіз болган және басқалармен бейбіт қарым-қатынаста болуға, тек өмір сүруге ұмтылган. Адамдар қоғамға біріккен кезден бастап қана елсіздігі туралы ойларды ұмыта бастаган, олардың арасындағы теңдік жойылып, жеке топтар және халықтар арасындағы қарым-қатынас ерекшелігі басталган. “Осындай қарым-қатынастың пайда болуы деп жазды ол, адамдар арасында заң шығаруды қажет етеді”.

Халықтар арасындағы қарым-қатынасты белгілейтін, (қалықаралық құқық) билеушілер мен басқарушылар арасындағы қатынасты айқындайтын (саяси құқық) және барлық азаматтар арасындағы қатынастарды белгілейтін (азаматтық құқық) заңдар пайда болды. Бір қоғамда және сол қоғамдағы заңдармен өмір сүретін адамдардың қажет ететін себепті мемлекет уру қажеттілігі туындайды.

Заңдардың шығуына қажетті қатынастарға өз халықтың өзіндік сипатымен ерекшелігінің ықпалы бар екендігіне де Монтескьё назар аударады. Сирек жағдайда болмаса бір халықтың заңы екінші халыққа жарай бермейді. Бұл туралы кейіннен қорғайтын ағартушы-ғалымы Шоқан Уәлиханов та “Сот реформасының жазбасы” туралы еңбегінде айтады.

Монтескьё, сонымен бірге, мемлекет белгіленген заңдардың табиғаты мен принципті оның географиялық жағдайы мен ерекшелігіне, жер көлемі мен табиғатына (ыстық, суық, жел, тропиктік), топырақ құрамына, тұрғындардың өмір салтына (егіншілер, малшылар, қолөнерлер т.б.), халықтың санына, елдің байлығына, өдет-ғұрыптарына сәйкес келу қажеттілігіне атап көрсетеді. Монтескьё заңдардың шығуына азаматтық жағдайда құрылган өкіметтің билік етуі мен табиғаты шетелділік ықпал ететіндігін айтады.

Монтескьё басқарудың республикалық, монархиялық және деспоттық формасын көрсетеді. Басқарудың аталған түрлеріндегі заң шығару принциптері мен бұл заңдардың кімге тиімді екендігінен, сондай-ақ бұл заңдар жағдайында халықтың теңдігі мен бостандығы қандай дәрежеде болатындығын дәлелдеуге тырысады. Басқарудың орташа формасы өз құрылымын сақтауға қабілетті заңдар шығаратындығына назар аударады. Монтескьенің пікірінше, басқару түрінің өзі мемлекеттің бір келеміне қарай орташа болуы мүмкін. Ол биліктің үлкен мемлекеттер үшін деспоттық, орташа мемлекеттер үшін Монархиялық, шағын елдер үшін демократиялық түрі тиімді деп есептейді.

Монтескьё заң мен бостандық қатынасын мәселесіне арнайы кеңірек қарастырады, ол саяси бостандық туралы заңның екі түрін атап көрсетеді. Біріншісі — мемлекеттік құрылымдағы саяси бостандықты қамтамасыз ететін заңдар, екіншісі — азаматтардың саяси бостандығын қамтамасыз ететін заңдар. Бұл жерде еңгімә саяси бостандықтың заң жүйесінде бекітілуі мен оның жүзеге асуы мүмкіндігі туралы болып отыр. Саяси бостандық бұл аспектілерсіз жарым-жартылай, қауқарсыз және қорғансыз болып шығады. Бұл туралы Монтескьё “... еркін мемлекеттік құрылымда азамат бостандығы ала алмаса немесе азаматтың бостандығы сақталмаса, яки қорғалмаса, мемлекеттік құрылымы бостандығы бар құрылым деп атауға болмайды” деп жазды.

Оның ілімінің едәуір бөлігі “биліктің бөлуі” концепциясына арналған. Локктың билікті бөлу идеясын одан әрі дамытқан Монтескьё мемлекеттік билікті теріс пайдалану жағдайында саяси бостандық бос созға айялалатындығын, сондықтан да мемлекеттік билікті заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу қажеттігін айтады. Билікті бөлу басты мақсаты — өкімет билігін теріс пайдалануды болдырмау. Биліктің бөлуі мен олардың теңдігі және орайысының жосықсыз ережелерді өзара тыйып отыруы саяси бостандықты мемлекеттік құрылымда қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады.

“Егер, — деп жазды Монтескьё, заң шығару және атқару билігі бір адамның қолына шоғырланса, бостандық болмайды, өйткені, монарх немесе сенат өзі тиімді пайдалана алатын заңдар шығарады”. Сот билігі заң шығару және атқару билігінен бөлінбеген жағдайда да бостандық бола алмайды, өйткені судья өзі шығарған және орындаған заңдар бойынша қалай ерекет етеді. “Заяда миядспелмеген істі ешкімнен де қушпен орындатуға өкілеттігі жоқ және заң тиім салғандық істеуге де мжзбур етуге де болмайды”.

Монтескьё сонымен бірге саяси бостандық ойына келетіндей бірінші істі беру еместігін де атап көрсетеді. “Бостандық. — заңмен ерік берілген нәрсенің бірінші істі беруі”. Монтескьенің заңдар туралы ілімінің құрамды бөлігі оның заңдарының орташа разрядтары (түрлері) туралы тұжырымдары болып табылады. “Адамдар, — деп атап көрсетіп ол, орташа заңдармен, табиғи құқықтармен, құдайлық құқықтармен (діни құқық), шіркеу құқығымен, халықаралық құқықпен, жалпы мемлекеттік құқықпен, жеке адамның қоғамдағы азаматтық құқықпен, отбасы құқығымен басқарылады”. Монтескьё заң құрастыру мен заң шығару техникасының түрлеріне арнайы көңіл бөледі. Заң шығарушы сәл алдымен, заңның негізін қалайды, қарапайым және қысқа болуы сәл басшылыққа алуы тиіс. Заң сөздері мен терминдері барлық адам үшін түсінікті бір ұғымда болуы шарт.

Монтескьё шығармаларындағы заң тәртібінің талдаулары заң шығару тарихының тәжірибелеріне сүйеніп жасалған. Ол римдіктердің заң шығару ілімі, Франциядағы азаматтық заңдардың пайда болуы мен өзгерістерін және басқа елдердің құқық тарихын жан-жақты зерттеген және істей алған. Оның “заңдар рухы” және биліктің болуы туралы ілімі одан кейінгі саяси-құқықтық ойдың, есіресе құқықтық мемлекет тәртібі мен практикасының дамуына едәуір ықпалын тигізді.

Жан Жак Руссо саяси және құқықтық ілімдер тарихындағы жарық жұлдыздардың бірі. Оның саяси-құқықтық және әлеуметтік қозғалыстары “Адамдар арасындағы теңсіздіктің пайда болуы мен негіздемесі туралы ойлар”, “Саяси экономия туралы”, “Меншік елем туралы ойлар” және “Қоғамды келісім немесе саяси құқық принциптері туралы” шығармаларында көрініп тапқан. Оның қоғам, мемлекет, құқық мәселелері туралы ілімі

халықтың сгемешік идеясы мен принципін корғауға негізделген. Сол кездегі ксц тараған табиғи жағдай ұғымын Руссо адамзаттың елеуметтік, саяси-қуқықтық және рухани емірінің қалыптасуы мсп дамуы туралы кезкарастарын долелдеуге пайдаланады.

Табиғи жағдайда, Руссоның ілімі бойынша, жеке меншік болмайды, барлық адам еркін және тен. Ал алғашқы теңсіздік адамдардың табиғи орқилылығынан, яғни дене қабілеттерінен гана. Жеке меншіктің және елеуметтік теңсіздіктің лайда боду ссбегінен табиғи теңдік бузылып, кедейлер мен байлар арасында күрес басталған. Руссо бұл туралы “теі-ідіктің жойылуыша адамдар тарихындағы сц бір ауыр кезең — күштілердің олсіздерді. байлардың жарлыларды урып-соғуы мен тонауы басталды, ауыр қуноға батқан адамзат ұрпағы кейін қайтар жолды да таба алмады және деулеттілер бұл мүмкіндікпен қайта айрылғысы да келмеді” деп жазды. Байлар үшін ең мүдделерінің заңдылығын бузбастан мұндай жағдайдан шығудың бірден-бір жолы барлық адамдар бағынышты болатын мемлекеттік билік пен заң орнату туралы келісім жасау болды.

Шарт арқылы жасалған мемлекет пен заңдар “елсіздерге жаңа жол салды, байларға жаңа күш берді, табиғи бостандығы

қайта келместей етіп жойды, меншік пен теңсіздік туралы мәңгілік заң шығарды”. Жеке меншіктегі теңсіздікке саяси теңсіздіктің қосылуы Руссо ілімі бойынша, деспотизмдегі абсолюттік теңсіздікке алып келді, ал деспот алдында езінің қулығы мен теңсіздігі жағынан барлық адам тен.

Қоғам мен мемлекет дамушы адамзат үшін теріс, зияшы және қате бағытына қарама-қарсы Руссо езінің “халықтар мен билеушілер арасындағы нағыз келісім — саяси организм” қуру концепциясын ұсынады. Бұл концепция бойынша әркім езінің жеке мүддесі мен тулғасын, езінің барлық күшін жалпы игілік пен жағлы ерікке бере отырып, тұтастың белінбес белігіне айналады. Жекелеген адамдардың келісімдік қатынастарға кіруі шарғы ұжымдық бүтінді қурайды.

Руссоның қоғамдық шарт концепциясындағы басты идеясы оның осы концепцияға сай қурылған мемлекеті. Осы мемлекеттің саяси қатынастары мен заңдары гана табиғи жағдайдан азаматтық жағдайға ауысуын әділдік пен қуқықтық және сана турғысынан ақтай алады. Руссо қоғамдық шарт концепциясында теңдік пен меншік мәселелеріндегі қайшылықтарды шешудің жолдарын іздестіреді. Феодалдық қоғамда өмір сүру қуқығы заңға емес, күштілікке негізделгенін және елсіздердің өз қуқықтарын қайтаруға кез-келген уақытта қуқылы скендігін айтады Мемлекет пен оның заңдарындағы жалпы ерік ұстемдігін қол даған Руссо ертүрлі жеке ассоциацияларды, партияларды, топтарды аяусыз сыңа алады. Ойткені олардың еркі өз мүшелері бойынша жалпы, ал мемлекет бойынша жеке ерікті білліреді. Бұл азаматтардың нағыз жалпы еркіндігін қалыптастыру процесіне қайшы келеді, яғни “дауыс берушілер қанша адам болса сонша емес, қанша ұйым болса сәтталықты”.

Руссоның ойынша егемен (“Егемен” бұл жерде “билік” мағынасында айтылып отыр) езі ілгері қарған заңдарға бағынышты емес. Халық үшін міндетті заңдар, тілті қоғамдық шарт та егемен үшін міндетті болып табылмайды. Егемен “судьядан да, заңнан да жоғары” тұрады. Егеменнің адамдарға кешірім жасау, жазадан босату туралы қуқықтарын айта келіп, Руссо оның ролін тым жоғары бағалайды. Яғни егеменнің бәлігі адамдардың өмір және елім туралы тағдырын да шеше алады. Егер билеуші “еңің елімің мемлекет үшін қажет деп талса, ол олуі тиіс”.

Руссоның сезімен айтсақ, қоғамдық шарт мемлекет қуқырына оның барлық мүшелерінің үстінен шексіз бәлік береді. Жалпы ерік бойынша бағытталған бұл билікті Руссо егемендік деп атайды. Бұл оның жалғыз гана иссі халықтар егемендігін білдіреді. Халық ретінде бұнда қоғамдық шарттың барлық мүшелері, (қоғамның ерекше елеуметтік топтары емес) ересек сә адамдар айтылады. Жалпы еріктін нағыз керінісі, иесі, егемені халық болып табылады. Сондықтан да Руссоның айтуынша “адам еркі емес, билік қана қолдан іолға кешеді”. Осы сезінің негізінде Руссо биліктің өкілдік формасын және мемлекеттік биліктің белінуі туралы принцип пен идеяны теріске шығарды.

Атқарушы билісігі кімнің атқаратынына қарай Руссо басқарудың демократия, аристократия және монархиялы түрлерін қарастырады. Оның барлық формаларында сәтмендік пен заң шығару билігі Халықтың қолында болады. Руссо демократиялық басқару шағын мемлекеттер үшін, аристократиялық, басқару орташа мемлекеттер үшін, ал монархиялық билік ірі мемлекеттер үшін тиімді екендігін ескертеді. Оның ойы бойынша халық басқару формасын өзгертуге ғана емес, қоғамдық келісімді тоқтатуға және елдерінің табиғи бостандықтарын қайтаруға да құқылы.

Руссо заңдарды төрт түрге — саяси, азаматтық, қылмыстық және салт-дәстүрлер мен қоғамдық пікірге бөледі. Қоғамдық шарт тақырыбына тек саяси заңдар ғана кіретіндігін атап көрсетеді. Кез-келген заңдар жүйесінің басты мақсаты — бостандық пен теңдік. Бостандықтың өзі де теңсіздіксіз өмір сүре алмайды. “Сондықтан да, — деп жазды Руссо, материалдық зат күші ордайым теңдікті жоюға ұмтылады, ал заң күші ордайым сны қорғауға тырысуы тиіс”.

Заңдардың күші мен ықпалы сол елдің географиялық жағдайы мен табиғатына, турмысына, халықтың одет-гурпына да байланысты. Сондықтан да халықтың қажетті даму деңгейіне жетпеген заңдарды ұсына беруге болмайды. “Ерте қабылданған заңдар барлық елдерге қажетті заң кетіреді”. Руссо І Пейрдің реформаларын асығыс қабылданған ережелер ретінде сынға алды.

Заңдар жүйесін жасау — ұлы да, мәртебелі және терең білімді, көп күшті қажет ететін ауыр еңбек. Заң жасау үшін мемлекеттің халықтың барлығы оның мүмкін болар қажеттіліктері мен ықтимал зардаптары, ербір тулғаның жалтты құқығы теріс ойластырылуы тиіс. Руссо ұлы заң жасаушылар мемлекеттің негізін салушы қайраткерлер, саясат және құқық саласындағы реформаторлар деп біледі. Ол мұндай ұлы заң жасаушыларды егемен немесе магистратура емес мемлекетті құрушылар деп таныды және заң шығарушы билікті “мемлекеттің жүрегі” ретінде сипаттайды.

Мемлекеттік құрылыс пен отанға қауіп төнген төтенше жағдайда “заңның қасиетті күшін тоқтатуға” және “қоғамдық, қауіпсіздікті қамтамасыз етуді диктаторға ерекше әкті арқылы мүлдем суге” болады. Бірақ диктаторлық, биліктің мұндай мерзімін Руссо қысқа мерзімге ғана беруге болатынын таныта келе ескертеді.

Ж. Ж. Руссоның мемлекетті ұйымдастыру принциптері мен қоғамдық шарт туралы концепциясы және жалпы ерікті быдыретін заң мен заң шығару билігі туралы ілімі мемлекеттік-құқықтық ойдың және әлеуметтік-саяси тәжірибесінің одан кейінгі дамуына терең ықпалын тигізді. Оның саяси-құқықтық қағидалары мен тұжырымдамалары ұлы француз революциясын дайындау мен еткізу кезінде оның идеялық, қызметін атқарды.

9.3. XVIII ғасырдың соңында Франция бастан кешкен ұлы буржуазиялық революция және Якобиншілдердің саяси-құқықтық идеологиясы доіріңдегі қоғамдық, сананың ажырамас және құрамдас бөлігі. Жиро-идістердің корольмен келісімге келу ережесі Париж жұмысшылары мен қолөнершілері арасында революцияның тағдырына деген абыржу туды. Революцияны одан оі жалғастыру үшін республика жариялау жолында насихат жүргізілді. Бұл жұмыстарды Яков монархиясына жиналған саяси клубтың мүшелері өз мойындарына алды. Якобиншілдер деп аталған бұл клубтың мүшелері революцияны соңына дейін жеткізуді жақтады. 1793 ЖЫЛЫ 2 маусымда өкімет билігі халық, тың қалың қауқарына, қала халқының кедейлері мен шаруаларға сүйенген буржуазияның негүрлым революцияшыл топтарының қолына өтті. Революция тағдыры үшін алаңдаушылық Якобиншілдерді зорлыққа итермеледі. Олар революцияны сақтаудың бірден-бір жолы оның душпандарына қарсы аяусыз террор ұйымдастыру деп білді. Кезек күтпемейтін шараларды тез арада жүзеге асыру үшін биліктің зорлық тәсілдері іске қосылды. Якобин диктатурасы революцияға үлкен қауіп төнген кезде орнады. Сырттан және іштен төнген қатер террорлықты қажет етті. Ойткені батыл шаралар ғана революцияның жеңісті мен республиканы күткіре алатын еді. Якобиншілдердің жұрт таныған кесемдері Жан Поль Марат пен Максимилиан Робеспьердің саяси-құқықтық идеялары саяси өмірдің аласапыран кезінде қалыптасты және жүзеге асырылды.

Жан Поль Марат “Кулдық бугауы” (1774) және “Қылмыстық заң шығару жоспары” (1780) еңбектерінің деспотизм мен оның қайнар кездерін, деспоттық билікті орнату құралдары мен әдістерін, оның зардаптарын және оған қарсы күрес жолдары мен формаларын басты тақырып етіп алды. Деспотизмнің пайда болуын Марат адамдардың билік етуге қуштарлығынан және жеке тулғаның кеш бастауға умтылысынан көреді. Мұндай “Қуштарлық пен умтылыс адамға тұмысынан біткен “билікті теріс пайдалану және адамдар арасындағы қулдытың бастауының негізі” осында жатыр.

Мараттың ұғымы бойынша деспоттық билік түрі дүниеге зорлық нәтижесінде келген. “Мемлекет езінің пайданы болғаны үшін зорлық орысқеттері алдында борышты, мемлекет негізін қалаушылардың бәрі дерлік жолы болғыш қарақшылар”. Мемлекеттің ақаршылық ерекетпен пайда болу жолы ағартушылықтың елеуместік философиясында кең тараған мемлекеттің пайда болушың шарғық қот-шегшіясына қайлты келеді. Ж. П. Марат келеі еңбегінде бұл турағында ағартуығылар піхиріяс қосылатындығын білдіреді.

“Жақсы қурылымды мемлекет” орнықтырудағы басты шарттардың бірі — буқаралық билікті кептеген лауазымды адамдар арасында болу болып табылады. Олардың бәрі халық алдындағы жауапкершілікті сезіне отырып, бір-бірінен тоуслеіз және бір-бірін тең дережеде тежеп отыруы тиіс. Ж. П. Мараттың сенімі бойынша “жақсы қурылымды мемлекеттегі” жоғары билік халық қолында болады. Халық озінің өкілдері арқылы егемен және жоғары заң шығарушы. Шығарған заңдарының бұлжыпай орындалуын халық езі ғана қадағалайды. Халық игілінің ең бастысы — Мараттың ілімі — бойынша бағынышты халықтың қуқытық жағдайы, яғни адамдар қуқығы. Саяси қоғамның игі мақсаты да ададар қуқығын қамтамасыз ету және қорғау.

Марат жеке тулғалар қуқығып табиғи және азаматтық қуқықтар деп болсді. Оның біріншісі табиғи түрде қалыптасса, екіншісі табиғи қуқықтарда шыққан. Осыған сәйкес қуқықтарды, билік айтушы қоғам, — деп таниды Марат. Адам қуқығының қоғам орнықтырады, қоғамдық шарт НОТИЖССІНД қасиеті және бұлжымайтын сипатқа ие болал. Адам қуқықтары “адамдардың Қат-шай да бір нерсені жет етуінен” туысшайды.

Мемлекеттік-қуқықтық теріптерді реформалау арқылы ғана деспоттық режимді жоюға болмайтындығына кезі жеткен Марат халық буқарасының күресі мен стихиялық халық бұлгіне сенім артады. Оның басты үміті — буқараның қотерілісі, стихиялық халықтық бұллік, үстемдік жүргізуші мырзаларды жазалау, олардың зорлық-зомбылығын туптамырыммен жою. Бірақ буқараның ұйымдаспаған наразылығы мен қарсылығы “түпкі нәтижеге жеткізбейтін және тез жаншылатын” бұллікке айналады. Халық қатарына мінген мұндай жағдайда оның жеткіліксіздігіне ұшырамауы үшін бұл күресті бағалай алатын, ұйымдаспаған тобырдың ерекшеліктерін бір арнаға, бір мақсатқа жумылдыра білетін батыл да, ақылды жеке тулға қажет.

Қантөгіс арқылы келген жеңісті қолдан шығармау үшін Марат сәтсіздік аяушылықты қажетсіздігін, жауды аяу жеңісті қолдан беру болып табылатындығын, жеңісті ұстап тұрудың бірден-бір ұралық диктаторлық билік сәтсіздігін айтады. Ж. П. Марат бұл идеясы революция жылдарында батыл ұғытпейді және одан ары дамытады. Оның айтуы бойынша, диктаторлық билік “сатқыштар мен теңкерісшілерді құрту” үшін қажет. Бұл туралы Марат “біз үшін ең маңыздысы революция жеңістерін қорғау болып табылады” деп жазды.

Және оны яқобиншілер жан-тәнімен жақтады, оның идеялық кесемі Ж. П. Марат болды. Яқобин диктатурасы революцияға үлкен қауіп төнген кезде орнады. Революцияға оранған Франция жау мемлекеттердің қолында қалды, ішкі контрреволюция да бас қотерді. Ағылшын флоты солтүстіктен және Жерорта теңізінен шабуылға Тулонды басып алды. Елдің оңтүстігінде және батысында король билігін жақтаушылар бұллік шығарды, ішкі сауда және өнеркәсіпті қалалар Марсель, Бордо, Лион елдердің қолына кешті. Революция жеңістерін шын мәнінде аса зор қауіп төнді. Осыған сәйкес жағдайда контрреволюциямен, бақыныштылармен және революцияға теріс қарсылықта болғандармен аяусыз күресу үшін революциялық диктатураны төтенше терібі — қатал тежеусіз өкімет билігі орнады.

Марат пен Робеспьердің т-шеясымен якобиншілде революциялық бастару орнатуды жариялады, оның мiстi революцияны қорғау және кутқару болды. кімет билігі Кон- нент сайлат ан коғамдық кутқару комитi қолына қолшті, оны Робеспьер басқарды. Революция ұларымен қуресу жой ларды жазалау ұштн жалпы Қауіздiк комитетi қурылды. Революция Циялы трибуналдың ІЫЗМет КСцейТiлiн, контрреволюционер. лер мен алынсатарларды Олім жазасына кесу туралы заң қабылданды. Революция трибунал туралы декретге оның мiдетгері Мен екілдік'гері заң жүзіше бекітілді. Революциялық Трибуналда барлық қЫЛМЫСТЫң жазасы олім жазасы болып белгіленді және КОІГГРрСВОЛЮЦИОНСрЛСрді халық жауы ретінде айыптау үшін орбір едлеггі және білімі бар адамның моральды сiнімі, ауызша, жазбаға турдi делелдеМелері жсткілікті болды.

Якобиншілдердің революциялық террор мен қат-шы кек туралы шаралары Мараттың “тамшы қаннның тоғілуі қанды апатты болдырмау” амалдары ретінде түсіпдірілді. Ол “бостандық Декларациясы” Корольдік декларацияда аумалы-тоқмелі мезетте қушып гана жоя алады, дер кезінде Шабылған бастар коғам жауларын ұзақ ұқытта деін тойтара алады және халықтарды қайығырШЫҒЛЫқ пен топаушылықтан соғыс Қасіретінен жүздеген жылдар бойы кутқара алады деп ұмісінді.

Марат Париж Коммунасының Қсцесіше 1793 жылғы 1 маусымда сойлеген СОЗінде азаматтарды толық еділеттілікке қол еткізгенше олардың толық қауіпсіздікпеніне қупттерді біріктіруге және қаруларын тастамауға шақырды. “Еркін халық езінің сайлаған оқілдеріне олардың оқіле'гтіліктерін орындауды, өз құқықтары мсп мүдделерін қорғауды сніп тапсырып отырғанда.

өз борыштарына адал болып отырғанда, олардың шірін қадірлеуге. олардың өз мiнетгерін іскс асы оарысында көмектесуге мiнетті. Бірақ бұл екілдег замаітардың сеніміне қиянат қорсстп, құқықтарын қаға салып, олардың мүдделеріне онасЫздық жасайты оолса, қинаса, тоғаса, елтіруге ние'ггенсе, халық -

і- еүлдітін қайтарып алып және сатқындарды жаза. п, олардың амандығын сақтауы тиіс”. Осылай болу қажет екендігіне халықты ядіре білген Ж. П. Марат “өз отанына адал болмағанпы жазалауды талап стіңдер, мақсаттарыңа жеткен

тізс бүкленлер және қаруларыңды тастамай-шар” деген ұран қотсрді. Од революция жеңістерін тотенше ерекстгермен, жазалаумен, репрессиямен қорғап қалуга ұміттенді. Біра революциялық террордың шектен тыс қаталдығы мен тотенше шаралары Мараттың жске өміріне және революция ісіне балта болып шабылды.

Якобиншілдердің кернекті басшыларының бірі Максимилиан Робеспьер саяси-құқықтық тақырыпта арнайы ірі еңбектер жазған жоқ. Оның саясат, мемлекет және құқық мәселелері жөніндегі ойла146

Ры мен қозғалыстары якобиншілдер озғалысының саяси жегекідісі және идеологы ретінде революциялық заң актілерін дайындау мсп Конвентке жасаған баяи-шамалары мен сездерінде айқын керінеді.

Ұзақ буржуазиялық құрылысты мақсат еткен Робеспьер жеке меншікті қорғау идеясынан ері шыға алмады. Оның революциялық қызметінің бүкіл бойында буржуазиялық мемлекеттік құқықтық идеяның мазмұны ешбір өзгерген емес. Робеспьердің мінсіз мемлекет туралы концепциясы Руссо мен Монтескье шығармаларының ықпалында пайда болған. Ол Руссоның табиғи құқықтар, басқару формасы, еүлдік жүйе, жеке меншік шекарасы туралы және т.б. ілімдері одан ері дамығғы.

Робеспьердің саяси-құқықтық қозғалыстары жиынтығының тупкі мені — мемлекеттік билік, ОНЫН басару аппараты мсп құрылымының принциптері және қызметі туралы қағидалар болып табылады. Робеспьер ойынша, саяси одақтың тугкі негізінде ұлт бастау болу керек. Олардың біріншісі — азаматтардың табиғи құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау, олардың барлық қабілеттерін дамыту, екіншісі — азаматтардың заң шығару мсп басқару ісіне қатысу құқығы, үшіншісі — мемлекеттегі халық билігінің мойындалуы.

Халық барлық жағдайда да өз тағдырын өзі шешуге құқылы. “Егер қоғамның бір мүшесі өзге қорса, онда бүкіл қоғам өзге деп түсіну керек, ал егер қоғам өзге, шырса, онда ербір қоғам мүшесінің өзге ұшырағаны”.

Робеспьер алғашқы кезде, халықтың, бүкіл азаматтардың бостандыққа ие болуы мемлекеттік мекемелер мен заңдардың әртүрлі болуынан емес деген қорытынды жасады. Бірақ революцияның одан ері дамуы мен тереңдеуінен ол басқарудың түрлі формаларының әлеуметтік-саяси мазмұнының ұқсас емес екендігін аңғарады және мемлекеттік биліктің монархиялық принципте ұйымдастырылуына батыл тойтарыс беріп, елдің республикалық құрылысын жанын сала қорғайды.

1793 жылдың соңына дейін Робеспьер бұқаралық билікті жүзеге асырудағы диктаторлық әдіске батыл наразылық білдіреді. Бұл кезде ол бостандық пен еркіндікке кепілдік берудің алғышарты революция жауларына қарсы қатал жазалау жүргізу емес, республикалық мемлекеттік-құқықтық механизмдердің сенімді жұмыс істеуі деп білді. “Конституция туралы” сөйлеген сөзінде ол Конвенктің билісі болуды жүзеге асыруға, заң шығарушы мекемені өкімшілік аппараттан бөлуге, барлық лауазымды адамдардың өкілеттік қызмет мерзімін азайтуды ұсынды.

Елдегі революциялық өкілдерге байланысты, Робеспьер конституциялық және революциялық үкімет концепциясын жасайды. Осы концепцияның ұсыну барысында оның саяси-құқықтық идеялары едәуір өзгерістерге ұшырайды. Робеспьердің билік егудің авторитарлық түріне көңіл қоюы айқын біліне бастайды. Оның ойынша, конституциялық үкіметтің мақсаты — құрылып біткен республикалық құрылысты сақтау, оның бастысы азаматтық бостандықпен айналысу, азаматтарды билікті теріс пайдалануынан қорғау және т.б. “Конституция — жеңімпаз және ол бейбіт еркіндіктің режимі”.

Революциялық үкімет Робеспьерге басқа мағынада көрінді. Бұл үкімет төтенше жағдайларда ерекет етуге арналған, яғни революция жауларына қарсы күресте болып табылады. “Революция дегеніміз бостандық жауларына қарсы соғыс.” Бұл күресте Робеспьердің биліктің диктаторлық режимін жақтауға ықпал етті.

Революция жеңісі үшін алаңдаушылық батыл төтенше шараларды қолдануды қажет етті. 1793 жылы жирондистерге нистеген контрреволюционер ел Мараггың уйіне кіріп, оған қағажар сұғып елтірді. Оның елімі революция үшін орны толмас ауыр қазаға айналды және яқобиншілдер революциялық үкімет құруға межбур болды. Бүкіл үкімет билігі Конвент сайлаған қоғамдық құтқару комитетіне берілді. Бұл комитетті М. Робеспьер басқарды.

1793 жылы 17 қаңқуекте “Қуменділер туралы Декрет” қабылданғаннан кейін революция жауларына қарсы яқобиншілдердің революциялық терроры басталды. 1794 жылы 10 маусымда “Революциялық трибунал туралы декреттің” 7-бағында барлық белгіленген жазаңың өлім жазасы болып табылатындығы” ерекше атап көрсетілді. Яқобиншілдер көемдерінің бірі Эбер, Шомет, Дантон және тағы басқалар халық жауы деп жарияланып, өлім жазасына кееілді. Яқобиншілдердің революциялық терроры нәтижесінде мұндай адам революциялық трибуналдың құрбаны болды.

Революциялық үкіметтің төтенше ережелерінің қаншалықты қауіпті екенін жақсы түсінген Робеспьер, мұның халық иілігі үшін жасалып жатқандығын ұғындыруға тырысты. Ол революциялық террорды елді сақтап қалу үшін және республикалық конституциялық құрылысты орнатудың бірде-бір жолы деп түсіндірді. Революциялық террорды ақтау үшін Робеспьер бұл режимге мынадай анықтама берді: “Бостандық жауларын

террормен туншықтырыңыздар — сіздер республиканың негізін салушылар ретінде дұрыс істеген болып есептелесіздер”. Оның яқобиншілдердің қақты қырғыншы моральдық жағынан ақтауы Робеспьердің саяси-құқықтық ойларындағы қайшылықтардың бірінен саналады.

Яқобиншілдердің жікке бөлінуі мен террорлық ережелері олардың негізгі тірсі кедейлердің қолдауынан айырды. Ойткені, яқобиншілдер байлар мен алыпсатарларға

қарсы келулердің бас кетуіне де ауыр соққы берді және қала мен ауыл кедейлерінің талаптары толық қанағаттандырылмады. Осы кезде революциялық үкіметке қарсы Конвент қойнауында контрреволюциялық қастандық пиғылы қалыптасты. Оған қоғамдық қуқару комитетінің кейбір мүшелері де қатысты. дайындалып жатқан қастандықтың алдын алуға Робеспьер кеш қалған еді. 1794 жылы 27 шілдеде контрреволюциялық төңкеріс нәтижесінде Робеспьер және оның жақтастары қамауға алынып, келесі күні олар ешбір сотсыз елтірілді. “Отап үшін уақыт кутгірмес қажеттілікте іана қолданылатын революциялық террор” олардың ездеріне қарсы балта болып шабылды. Робеспьер трагедиясы, якобин диктатурасының трагедиясы қалыптасқан жағдайдың заңды қорытындысы еді.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиринов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Грацианский П.С. Политическая наука во Франции. Критические очерки. М., 1975.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

10 Тақырып Тәуелсіздік үшін күрес дәуірінде Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: демократия, конфедерация, конституция, декларация, билль, құқық, мемлекет.

Негізгі сұрақтар:

- 10.1. Саяси және құқықтық ойдың негізгі бағыттарының жалпы сипаттамасы.
- 10.2. Федералистердің саяси және құқықтық идеялары.
- 10.3. Радикал демократтардың саяси және құқықтық идеялары.

Тезис.

10.1. Солтүстік Америкада қоныстанған ағылшын отаршыларының елеулі саяси тарихында қоғамдық-саяси құрылым және құқық мәселелері бойынша идеялық пікірталастардың өзіне тән ерекшеліктерімен сипатталатын екі кезеңді атауға болады. Оның алғашқы кезеңі ХУІІ ғасырдың басынан бастап ХУІІІ ғасырдың ортасына дейін созылған отар қоныстардың метрополияға бағыныштылығымен сипатталса, екінші кезеңі тәуелсіздік үшін күреспен айқындалып, ХУІІІ ғасырдың соңы-іші жартысын қамтиды.

Ағылшындардың Солтүстік Американы отарлауы Голландиямен, Франциямен және Испаниямен ескі босқаластық жағдайында жүзеге асты. Алғашқы қоныстанушылардың қатарында кедей шаруа, колонершілдермен бірге жаңа байлық кезін іздеген саудагерлер

мен кесіпкер-аваі-ітюристер де болды. Алайда отаршылардың мүдделері мен статустарының оралуандылығына карамастан, оларды біріктірген ортақ талабы болды. Ол алғашқы христиан қауымдарының ағыздарындағы емір сүру тәртібіне сай келетін-гдей бұл жаңа дүниеден “жсруйық” табу талабы еді. Бірақ, елсуметтік теңсіздік пен қатығыстардың салдарынан бұл талап—тлектер ертүрлі трансформациялық формаларға ие болды.

Ізлеулік және қоғамдық саяси қайшылықтың қалыптасу себебі ағылшын шіркеуі мен радикалды протестанттық қауымдардың арасындағы қатығыстан шықты. Протестант-пуритандар (латын және ағылшын тілдерінен аударғанда “таза”, “нағыз”) ағылшын шіркеуін римдік-католиктік шіркеудің кептеген қуаттарынан елі де арылмаған деп айыптады. Олар елдерін нағыз реформаторлар ретінде санап, тұрмыс ісп шіркеудің жөнжоралғыларындағы артық ысырапқа қарсы шығып, үнемділік пен қарапайымдылыққа ұмтылды. діни ілім мен оның ғұрыптарындағы, ұйымдастырушылық мәселелеріндегі алшақтықтарына қарай ғұрыптар пресвитериандар және радикалдар деп

болды. Радикалды пуританизмнің өкілдері “сепаратистер”, “индепенденттер”, “диссиденттер”, “конгрегационалистер” және т.б. атауларға ие болды.

Пресвитериандық пуританизмнің кернекті өкілі Джон Уинтроп отаршылар қауымдарының елсуметтік, өкілшілік және сот саясатын қатаң теократия догматтары негізінде жүргізуіне ұлкен қол салды. Ол бостондағы шіркеуді басқара отырып, жиырма жыл бойы елдегі ысырап, жонжосықсыз шашылу сияқты қуаттарға қарсы позиция ұстанды. демократиялық идеялар мен реформа жобаларына қарсы шығумен мемлекеттік істер мен сот билігін халықтық қоллегиялық органдарға беру аяғында деп санады, өйткені “барлық жақсылық норсе едетге ашылыққа ғана болады”.

Өкілшілік және сот функциялары магистраттар (штурман) мен дін иелерінің (священниктердің) біріккен қол-жігері 1629 жылы іске асырылды және олардың бақылауы отаршылар емірінің барлық қырын қамтыды. Пуритандық теократия губернатордың авторитаризміне және магистраттар мен дінбасшылардың олигархиясына айналды және бұл фирмелердің (еркін отаршылдар-арендаторлардың) қарсылығын тудырды. Осылайша қауымның пресвитериандық ұйымдасуының принциптері конгрегационалистік қауымның принциптеріне (негізгі принциптері: басқаруға қауымның ербір мүшесінің қатысу қажаты, жергілікті шіркеудің дербестігі, Қауымның жоғары шіркеу бөлігіне теуелсіздігі) қайшы келді.

дін басылары мен магистраттардың олигархиясына иеленгендердің, барлық христиандардың діни бірлігі және еркін мен жалпының ортақ иелігі ретіндегі республика туралы ілімі де арсықтарды. Бұл қауымның өз ерекеті мен ұйымдасуында ағыздаушылар (проповедниктер) институты (пуритандардың жаңалығы), дінге тезімділік принципі, еркін ойлаушылық кеңінен таралды. Олар мемлекетті жалпы кепшіліктің еркі алдында жауапты және қоғамның мүддесін қоздейтін тыйым деген кезкарасты да кеңінен қалыптастырды. Индепенденттер доктринасының мұндай ерекше дара принциптері Американың Хартверден шыққан Т. Хукер (XVII ғасырдың бірінші жартысы) және Сейлемнен шыққан Р. Уильямс сияқты талай-гггы ағыздаушылар мен ойшылдар тарапты. Т. Хукер өзін прагматик ретінде көрсетті. Ол жергілікті теократияның озбырлығына, сайлау қажатындағы мүлктік шектеу салуларға қарсы шықты. Ол “бүкіл халықтың парасатты еркі” позициясын, сондай-ақ елдік мәтіндеріндегі халық сөзіндігі идеясын ұстанды.

Роджер Уильямс (1603—1689) діни ізденістерді ұзақ та ауыр жолын басынан өткізді. Бастапқыда ол ағылшын қауымының мүшесі болса, кейінірек сепаратист, баптист ретінде де кезге түседі. Оның шіркеу мен мемлекетке қатысты ұстанған позициясы ағылшын революциясы кезіндегі О. Кромвель, Дж. Мильтон сияқты реформатор-пуритандардың көзқарастарына жақын. Оның пікірінше, биліктің ұйымдасуы бағыныштылардың

келісіміне негізделді және барлығының за алдындағы теңдігін білдірді. Уильямс жеке адамның діни ұстанымына деген тозымділік уағызына кеп келіп болды. Уильямстің идеялары американдық революцияның тусындағы радикалды республикашылдардың бірқатар доктриналарына ықпал етті.

Халық сөзіншісі мен демократиялық республиканың туралы пұри'ған саяси философияның идеялары конституциялық құрылымдарды қалыптастыруда практикалық тұрғыда керініс тапты. Бұл процесс 1621 жылы “Мэйфлауэр” кемесінде Келісім қабылдаудан басталды және ол метрополияның, отарлық иеліктер губернаторларының және қоныстанушылар өкілдері жиналыстарының бірлескен күш-жігері арқылы қамтамасыз етілді. Бұл кезеңдегі маңызды конституциялық құрылымдардың қатарына 1639 жылы Коннектикутта жарияланған “Негізгі қағидалар”, өсіресе, 1641 жылы абылданған “Массачусетстік еркіндік хартиясын” жатқызуга болады. Осы еркіндіктер жинағын құрастыруда ағылшын құқығының үлкен білгірі Натаниэль Уорд елдегі роль атқарды және онда ағылшынның конституциялық практикасындағы СОЦІАЛДЫҚ жетістіктер ескерілді. Бұл бастаулар арасында за алдындағы теңдік, соңғы еділ шешіміне деген құқық, сөзге құқық, қолданушы еркіндігіне деген құқық, адвокаттық қорғауға деген құқық, апелляция құқығының кепілдігі және т.б. жатады.

Билік басындағы пресвитериандық ұстаным бұл еркіндіктер жинағын орындаудан бас тартқан сондықтан губернаторға жаңа петиция жолдады. Осының нәтижесінде 1648 жылы “Заядар және бастаулар” деп аталатын жаңа, пысықталып толықтырылған жинақ қабылданды. Бұл жинақ өзге отар иеліктеріндегі за құрастырушылар үшін үлгі болды және батыс елемінің заманға лайық кодекс болып қабылданды. Азаматтардың құқығы мен бастауларын қамтамасыз ету жолымен за шығарылады.

рушылар және шенеуніктердің еркіндіктерінің озбырлығын шектеу принципі ХУІІІ ғасырдың аяғындағы конституциялық теорияда айқын аңғарылды. 1780 жылғы Массачусетсте қабылданған конституцияда құқықтық мемлекет құрудың негізгі принциптерінің бірі — “адамдардың емес, заңдардың басқаруы” — жарияланды.

ХУІІІ ғасырдың екінші жартысында елдерін шапқандар (яғни мемлекеттер) ден атаған колониялар мен метрополиялар арасындағы шиеленіс салық салу мәселесіне байланысты күшейе түсті. Коптеген публицистер (Д. Адамс, Т. Джефферсон, А. Гамильтон және т.б.) елдерінің саяси памфлеттерінде барлық отар иеліктеріндегі қоныстанушылар за шығарушы жиналыста өз өкілдерінің болуы керектігін, өзін-өзі басқару принципін ұстану қажеттігін айтып, отаршылардың саяси талаптарын табиғи-құқықтық негізбен байланыстырды. Азаматтардың табиғи құқығы мен бастаулары туралы бұл ой тек публицистикада (көсемсезде) ғана емес саяси және конституциялық құжаттарда да мойындалды.

Виргиния штаты құқықтарының Декларациясы (Дж. Мейсон және Дж. Мэдисон, 12 маусым 1776 жыл) және Теуелсіздік Декларациясы (Т. Джефферсон, Б. Франклин, Дж. Адамс, 4 шілде 1776 жыл). Теуелсіздік декларациясын 13 штат бірауыздан қабылдады. Табиғи құқық теориясының идеяларын талдау барысында халықтың саяси таңдауы мен дербес өмір сүру құқығының және халық өкілдерінің конституциялық принциптері жарияланды. Теориялық жаңашылдықтың тағы бір маңызды нәтижесі биліктің бөлінісі принципін нақтылау болды.

Теуелсіздік үшін күрес тұсында (1775—1783) штаттардың Конфедерациясы құрылды. Алайда соғыс аяқталысымен штаттардың одағын нығайту және тиімді федералды үкімет құру қажеттілігі туындады. Осы міндетті атқару үшін 1787 жылдың мамыр айында конституциялық Конвент құрылды. Ол барлық сословиілік артықшылықтар мен дворяндық титулдарды жойып, республикалық құрылымды бекітетін, ажыратылған үш билік жүйесін енгізетін федералдық Конституцияның жобасын дайындап шығарды. 1803 жылы Жоғарғы сот өзінің конституциялық бақылау құқығын бекіткеннен кейін

америкалық революцияның барлық негізгі кезеңдері (теуелсіздік үшін күрес, жаңа мемлекеттік құрылымды қалыптастыру және оны емірге енгізу) толығымен аяқталды.

А) Ш-ц саяси еміріндегі келесі жаңалықтар 1861—1865 жылдардағы азамат соғысы тусындағы ядсылық-саяси күрестен, сондай-ақ аграрлық қоғамнан индустриалды, кейінірек ит-түст

риалдылықтан постиндустриалды қоғамға бту барысындағы олсуметтік эволюциямен байланысты болды, ал саяси және ұқықтық ойдағы өзгерістерді локқтық, иядивцуализм және пуритан-идың рестіубликанизмнен либералдық прагматизмге ету мсп байланыстыруға болады.

10.2. Федералистердің ең кернекті екілі Александр Гамильтон (1757— 1804) кең ауқымды кезкарастағы мемлекет қайраткері ретінде конституциялық теория мсп практика саласындағы терең зерттеулердің авторы және қуатты бір орталыққа бағынған федералдық өкімет билігінің жалыншы жақтаушысы болды.

Бір орталыққа бағынған мемлекеттің мүддесін кездейтін федералистер халық билігінің үстемдігі туралы демократтардың пікірлерімен келіскенімен, билісі тобырдың жаман едеттері мен қасиеттерін ауыздықтау қажеттілігімен байланыстырды, өйткені онсыз халық енақашанда ақыл-ой мен әділеттіліктің еркіне бағынбайды. Федералдық конституцияның жобасына комментарий түрінде жазылған “Федералистердің ескертпелері” деп аталатын жинақта билік пен басқарудың барлық түрлерінде де өз артықшылықтары мен кемшіліктері болатыны айтылған. Саяси шындықты бұлай бағалау федералистерді агартушы-демократтармен жақындастырды.

Гамильтон адамдарға тоң эгоизмге орай жалпы игілік үшін ҚЫЗМСТ етуге мүмкіндік беретін биліктегі күштеу жүйесін бекіту туралы дж. Адамстың пікірімен келісті. Халық дана басқарушының қолға ұйретіп отырған алып жыртыш аяғына ұқсайды. Мұны ескермесе кез-келген конституция жалаң сөзге айналады.

Гамильтон 1787 жылдың қазаны мен 1788 жылдың мамыры аралығында ерте римнің ресубликашыл патриоты Публиус Валерийдің бұркеншек атымен жарқаланған “Федералист” мақалаларын жазған үш автордың бірі. Бұл үш автор да Конституцияны даярлауға қатысып, кейінірек өкіметтегі негізгі қызметтерді атқарды: Гамильтон — қаржы министрі, дж. Джей — Жоғары сот төрағасы, дж. Мэдисон — елдің төртінші президенті.

Гамильтон штаттардың жаңа федералды одағын сақтап қалу үшін жаңа өкіметке қорғаныс саласында шексіз өкілдіктер беруді делелдеп жазады. (Т4 23 “Федералист” мааласы). 78 “Федералист” мақаласында Гамильтон сот баулауының қажеттілігін жүйелі түрде негізсіді. Гамильтонның пікірінше, өмір бойы сайланған теуелсіз, құрметті және жоғары жалақы төлетін соттар басқаруды жауапкершілікпен қамтамасыз ете алады. Аткарушы биліктің қылышы, Конгрестің қалтасы болса, ал сотқа даналық қана бар.

Өзінің саяси қозғалысы жағынан федералистер тобына Джон Лдамс (1735—1826) та жатады. Ол саяси ғылым және мемлекет мәселелері бойынша алғашқы фундаменталды (іргелі) еңбектің авторы, көпшіліктің басқаруына жүйелі түрде қарсы шыққан және қазіргі консерватизмнің идеялық кешбастаушыларының бірі болып табылады. Адамс қарыз бен сыбайластыққа батқан Аі-іглиядан бөлініп, қолониялардың заң шығарушы және өкімшілік дербестігін негіздеуде Джсфферсояды қолдады. Дж. Адамс алғашқылардың бірі болып мемлекеттік құрылымды ең маңызды және өзекті мәселе ретінде қарастырды. Өзінің “Америка Құрама Штаттарындағы өкіметтік биліктің конституциясын қорғау” агіты қолмаді үш томдығы монографиясында биліктің үш тармағының ажыратылуы мен теуелсіздігінің қажеттілігін негіздеді.

Монархия, аристократия, демократия сияқты басқарудың қарапайым формалары оның түсіндірмелерінде деспотизмнің қорыяісі ретінде байланады. Адамстың идеясы — басқарудың аралас формасы, үш элементтен тұратын баланс: атқарушы билік, парламенттің жоғары аристократиялық және төменгі демократиялық палатасы — осылар бірігіп азаматтық биліктің теңестірілген формасын құрайды.

Мемлекеттік биліктің үш саласының өзара орекетінің тыйым дастығылуын ол Цицеронның “Республика туралы” трактатынан үзінділер келтіріп негіздейді. Оның пікірінше дәл осы форма “адамдардың емес, заңдардың басқаруы” принципін жүзеге асыруға сойкес келеді. Окіметтік биліктің салалары Гендель шығармашылығына-адағы үш дауысты өдемі композицияға ұқсас үйлесімді бүтіндікте қурылып қызмет етуі тиіс. Адамның ортаулы мемлекеттік формаларды тарихи тұрғына салыстыру қабілеті оның замандастарын өткенді қамтудың қсқ ауқымдылығымен және өкігалар мен айғактарды жинақтаудағы мақият ұқыптылығымен таққалдырды. Гретсгер мен римдіктердің тәжірибесінен езге од Европадағы мемлекеттік қурылымдардың барлық белгілі жүйелерін та.тшап, оны жскелген американдық штағардың тожтрибелерімен салыстырды.

Адамның негізгі идеяларының бірі өлеуметгіліктің ор са- тылы деңгейде өмір сүру заңдылығын негіздеу болды. Оның жинақтаған тарихи және айғактық материалдары бойынша ерте заманнан бүгінгі қоғамға дейінгі барлық еркенистік қоғам

дардың тарихында аристократия үстем ӘлеМенТ болып келді (бұл гипотеза қазіргі өлеуметтану мен меденіеттанудың В. Парето, А. Тойнби, К. Яспере сияқты классиктерінің қозғарастарына өте ұқсас). Ол Пейннің және Джсфферсонның романтикалық қозғалуды саяси қозғарас-тарымен тікірталасқа түсе отырып, орқашанда “адам-адамға қасқыр” принципін негізделген Макиавеллидің іліміне сүйенді.

Джсймс Мэдисон (1751—1836) Филадельфия конференциясына қатысушы, “Федералист” авторларының бірі, “американ конституциясының екісі” деген құрметті титулдың иегері. Ол АҚШ жағдайындағы республикалық басқару идеясын дайындауға, билік тармақтарының тепе-тең ажыратылу теориясына, фракция концепциясына және т.б. қомақты үлес қосты. Оның жүйелі түрдегі философиялық, саяси және заңгерлік Тесілі срекшелігінің арқасында “Федералист” жинағы жалпы ауқымды мемлекеттік биліктің федеративтік принциптерін шебер талдаған зерттеуге айналды. Ал Кейінірек АҚШ-ң Жоғары соты үшін Конституцияны құқықтық қайнар “Федералист” кезі және американдық Конституцияны құқықтық Тәжірибелерін зерттеушілердің барлығының сілтеме жасайтын негізгі кітабы боп табылды.

Мэдисонның шығармашылығына ғасырдың көптеген идеялық дәстүрлері қиюласып келеді: Қоғамдық шарт және табиғи құқық дәстүрлері, өкіметтік билік салаларын Конституциялы реттеу және адам құқықтары туралы заң жобаларына философиялық қозғарастар беру, сондай-ақ шотландтық философ Эмтиритасдың, ағылшын философтарының мұрасына ой толғау және ертедегі Республикалардың тәжірибесін қайта пайымдау. Озінің соңында ол өзінің федералистік ПОЗИЦИЯСЫНЫң кейбір тустарын қайта қарастырып демократиялық Республикашы.тшар. мен Жакындасады

Республикалық бақаруды сипаттауда Мэдисон мемлекет пен қоғамдағы өлеуметтік ертектілікке, үлкен мен береді. Оның пікірінше, бұл ертектілік ең алдымен Экономикалық мүддеге негізделіп, қатығыстарға екеледі. Руссомен салыстырғанда Мэдисон республика келемінің шағындығы азамат соғысы барысында қуыруға екіліп соғады деп Сегттеді.

Кезінде Аристотель атап көрсеткендей “орта тап” азаматтарының саны басым үлкен мемлекеттер тұрақты және ұзақ өмір сүреді, Ойтқсн бұл басқарудың Шектеулі формасын талап етеді. Мұндай жағдайда азаматтардың саяси және құқықтық қарым-қатынастары бай және кедей азаматтардың фракцияларына теуелді бола бермейді.

Фракциялар туралы Фуқсцц, Макиавелли, Юм, Адамс және өзге де саясат өлемінің бәделді зерттеушілері жазған өді. Мэдисон осы дәстүрді жалғастырып, фракция ұғымын түсіндіруде бірқатар жаңашылдықтар енгізді. Оның 10 “Федералисте” келтірілген анықтамағы бойынша “фракция” қоғамның біріккен мүддесіне және езге азаматтардың құқықтарына қайшы қсетін белгілі бір ортақ пікірге немесе мүддеге біріккен азаматтардың тобы деген ұғымды білдірді.

Мұт-шай топтардың зияндылық салдарын өкі тесілмен третуге болады. Оның біріншісі — фракцияның пайда болуына екілетін себептерді жою, өкіншісі — оның өмірде

болуының салдарларын реттеу. Фракциялықтың сәбептері адамның жаратылысында Жасырынғандықтан, оның себебін жою мүмкін емес, тек бақылауға алу арқылы фракция пайда болуының салдарларын жұмсартуға ғана болады. Жергілікті ой-өрістегі фракциялық пайда болуындағы адамдар ит-грига, сатып алу және тағы басқа жолмен республиканың екілдік жүйесінде дауысқа ие болып, онан кейін халық мүддесін сатып кетуі мүмкін. Аз келсінді қоғамдарда фракциялық айырмашылықтың екі түрі ғана болуы мүмкін — көпшілік және азшылық, ал үлкен республикаларда қоғам фракциялардың алуан түріне белінген тұтас ұлттық Курайды.

Фракцияның қалыптасуына адамдардың дінге немесе билік жүйесіне деген, теориялық және практикалық сипаттағы қатынас сураттарға деген көзқарасы ерекшелік тигізеді. Фракциялық айырмашылықтың себебі қоғамдық қалпы мен тағдыры қызығушылық тудыратын ер түрлі саяси жетекшілер мен жеке тұлғаларды жақтаудан да туып-шауы мүмкін. Алайда фракция пайда болуының ең кең таралған және тұрақты себебі меншіктің орталық болуы болып табылады. Басқару билігінің құрылымы үнемі меншік иелері мен билікке қауіп төндіретін фракциялардың пайда болуына жол бермеуді ескере отырып ұйымдасаты.

“Фракция” сөзі кейде “еділетсіз коалиция”, ал кейбіреуі “фракция” деп аударылып келді. Қазіргі саяси тәріп-адауда “фракция” термині партияның, топтың, елсұметтік топтың, ұйымның белінген бөлігін білдіреді. Мәдениетте фракция онымен салыстырғанда көпқырлы жетекшінің негізгі көріністері мен сипаттамаларында айқын анықтала қоймайды. Ол кейбіреуі мүлкілік және тіпті эмоционалды талап-тілсктері мен қасиеттері бойынша біріккен адамдардың топтың бөлігіне біріктіреді. Мұндай ерекшелік бірліктерді кейінірек құрделі топтар деп атай бастады.

Мәдениетте Монтескьенің ізінше биліктің үш тармағының ажыратылуын жақтады, алайда олардың белінісіне келгендегі теңсіздікке орай қиыншылықтар туындады. Осыған байланысты “ұстамдылықтар және жарсы қызығушылықтар” деп аталатын жүйе құру идеясы пайда болды.

XVIII ғасырда американоинституционалистерінің мазалаған көптеген саяси мәселелер Американың оқиғасы және онан тыс жерлерде елі күнге дейін ДИСКУССИЯ мен пікірталасқа ұласуда. Әсіресе бұл елдің билігіндегі теңсіздік, президенттің шексіз өкілеттілігі және штат билігінің дербестікке ұмтылуы сияқты мәселелер ерекшелігін жойған жоқ.

10.3. Американодемократияның көрнекті өкілінің бірі Томас Пейн (1737—1809) Англияда туып өсті және Америкаға Франклиннің көсі бойынша келді. Туып-өсімі үшін болған американдық соғыстар кезінде оның танымал публицистік (көсемсеге) өкілеттісі. Оның “Адам құқықтары” (1791 ж.) деп аталатын саясат философиялық очеркі өзге тілдерге аударылуы мен қайта басылуының саны жағынан Байронның аты “Чайл Гарольд” поэмасымен таласқа алады. Оның революциялық Франклиннің саяси өкіліне белсенді қатысты, Конвент депутаты болып сайланды. Якобиндердің террорды сынағаны үшін түрмеге жабылып, дантомен қатар отырды, алайда тек бақытты кездейсоқ оқиғаның арқасында ғана өмірден аман қалды. Осында ол “Ақыл-ой өкілеттісі” деп аталатын шіркеуге қарсы памфлетін жазды (1794—1795). Робеспьердің құлауынан кейін түрмеден босанып, депутаттық құқығын қалпына келтірді. Америкаға келгенінен кейін өзінше шіркеуге қарсы көзқарасы үшін қудаланып, өлеусіз күйде өмірден өтті.

Пейн өзінің “Құрделі пайым” памфлетінде (1776 ж. қаңтар) дұрыс ойланатын американдық конституцияның атымен штаттардың республикалық өзін-өзі басқару идеясын шеберлікпен көрсетіп, монархия мен метрополиядағы жартылай республикалық парламенттің айқын ері жасырын құрылымға батыл қарсы шықты. Пейннің бітірінше, Америка елі барлық адамзаттың елі болып табылады және барлық адамзаттың табиғи құқықтарының жауларымен күрескендерді толық жақтайтындығын білдірді.

Пейн алғашқылардың бірі болып өзінің шығу тегі, релі мен мақсаты турғысынан қоғам мен мемлекет арасындағы айырмашылықты айқындады. “Қоғам біздің Қажеттіліктерімізге орай құрылса, ал өкімет біздің құноларымызға орай қалыптасады, алғашқысы біздің игілікті ұмтылыстарымызды қалыпты біріктіре отырып, біздің бақытымызға ықпал етсе, екіншісі біздің құноларымызды иесіге отырғып, жағымсыз ықпал етеді, біріншісі жауапкершілікті жақтаса, екіншісі алшақтықты құтқайды”. Оның кейбір сентенциялары (Қанададағы сөздері) кейінгі Годвиннің және Бакуиннің мемлекетке қарсы анархистік пікірлеріне ұқсас еді.

Американ колониялары тәуелсіздігінің либералды қорғаушысы бола отырып, француз революциясының практикасы мен идеяларын консервативті тұрғыда сынаған Э. Беркпен пікірталас барысында Пейн, бұл сыншының ұсынылған құқықтық ісменденген құқықпен шатастырғанына назар аударды - Берк үшін мемлекет — адамзат даналығының туындысы, ал адам құқығы — адамдардың Қайырымдылық пен зұлымдық аралығын таңдау барысындағы саналы талаштар. Пейн ойынша, биліктің пайда болуы мен өмір сүруі тек бағыншылардың келісімімен ғана негізделді. Басарудың барлық формалары оған екіге бөлінеді:

сайламалы-өкілдік және мұрагерлік басару. Біріншісі республика болса, екіншісі — монархия және аристократия. Басқару билігі талант пен қабілеттілікті қажет еткендіктен, ал талант пен қабілет мұрагерлік арқылы берілмейтіндіктен, оған нағыз ел ғана монархиялық және аристократиялық басқаруды қалайды.

Адам құқығы — бұл адамның елеулі болмысының қасиеті және сонымен бірге, “өкіметтің биліктің принципі”. Бұл қасиеттердің болуы тез дамуға жағдай жасайды. “Адам құқықтары республикалық басқарудың принципі мен қажетті атрибутын құрайды және өзінің осы саясатта барлық еркіндікті халықтардағы зайырлы басқарудың атрибуты болып табылады. (“Адам Құқықтары” памфлеті, 1791 ж.).

“Ақыл-ой қасиеті” трактатында Пейн өзінің “ішкілік ертегілерге” қарсы қоя отырып, діни дүниетанымда тоқтатылған жасауға шақырды. Шіркеулік мемлекет билік пен кірісті бұл қолға шоғырландырып, адамзатты қанау мен орыту үшін құрылған дүниені бейнелейді. Мұндай бітіспес жауынгерлік деизм Джефферсонның және өзге де ағартушылық бағыттағы еркін ойлаушылықтың өкілдеріне ықпал етті және оның трактатының атауы ағартушылық қасиетінен аталатын тұтас жүйенің синониміне айналды.

Пейннің пайымдауынша Америка және Франциядағы революциялардың ықпалымен өмір сүріп отырған “өкілдік билік

Жүйелері” жүйесіндегі пікірлер өзгереді. Осыған орай ол Европа ақымының Ресейдің болуы мүмкіндігін болжады.

Томас Джефферсон (1743—1826) өз дәуірінің атакты заман — дәстүрі сияқты философиямен айналысуды Мемлекеттік және Қоғамдық ішкі істерге үлкен белсенділікпен біріктірді. Өзінің өзі ірі туғандықтан туган штаты Виржинияның мемлекеттік құрылысы мен тарихына арнады (“Виржиния штаты туралы ескертпелер”, 1775), ал өзі белгілі шығармасы АҚШ — тәуелсіздік Декларациясы (1776) болып табылады. Ол шығу тегі жағынан Провинциялық плантатордың баласы. Джефферсон саяси мансаптың барлық баспалдақтарынан табысты түрде өтті: қара — пайым ұйымдастырушы заңгерден және графтық Исландиядағы Миллсбург шеңберіндегі штат губернаторына дейін, ал КСРО елдің президентіне дейін өтті. Оның саяси қозғалысының ЭВОЛЮЦИЯСЫ радикалды, ал кейде утопиялық бағыттардан Шектсіз либералды Принциптерге дейін өзгерді.

Ағарту ісі мен еркін ойлауды насихаттаудағы Джефферсонның сіңірген еңбегі елеулі — ол діни саясатты бекіту туралы штат Заңының авторы (1777), американдық философиялық Қоғамның Президенті, өзінің жеке саясаттық жобасы бойынша Виржиния штатында құрылған Университеттің Қорғаушысы болды. Ол оқу (бастауыш Мектептен университетке дейін) адам-тың табиғи Құқығы мен Халықтың өзі-өзі

басқару құқығын теріс демократиялық республиканың ажырамас атрибуты деп есептеді.

Ағылшын Короліне анонимді ашық хат ретінде жариялаған Джефферсонның брашюрасы “Британ Америкасының құқықтарына жалпы шолу” деп аталады. Осы жұмысының өзінде-ақ жас философ және Публицист “табиғат заңдары бойынша алынған құқықтарын” қайта хайтару Қажеттілігі туралы тезисін негіздеді. Арнау “шынайы тілмен” Жазылған және от-та король “халыққа пайда әкелу үшін сайданған, халық тарапына бақыланып отыратын, күрделі мемлекеттік Машинаның жұмысына көмектестің, заңмен тағайындалған өз халқының басты шенеунігі” ретінде сипатталады.

“Виргиния штаты туралы ескертнелерде” Джефферсон Америкадағы болашақ демократия туралы мәселелерге байланысты өз пікірін білдіреді. Ол адамзат барлық құқықпен біртүтес езі— не қосын алады деп ұйттенді, сонымен бірге халық еркіндігін сақтай отырып, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі мекемелерін

мәселелеріне толық сенімділіктен сақтандырды. Джефферсонның пайымдауына, жуық арада “біздің шыққан еліміздің СИЯҚТЫ бұл елде де сыбайлас жеморлық (коррупция) екіметті қамтиды және халықтың негізгі бөлігін таралады. Атлант мұхитының екі жағалауындағы адамдардың жаратылысы бірдей және белгілі бір жағдайлардың жағалауын бірдей бойына сіңіре алады. Бізді жаулап алмай тұрғанда сыбайлас ЖСМҚОРЛЫҚ пен тираниядан сақтанатын мәзіл жетті”.

Діни наным-сенім еркіндігін деген ҚҰҚЫҚТЫ жорғай отырып Джефферсон оны табиғи Құқықтардың қатарына жатқызады.

Мемлекеттің қызметі мен ұйымдастырылуындағы республикандық принциптер, оның пікірінше, жуық арада барлық деңгейлердің он бойын қамтып етуі тиіс: од федерацияның (сыртқы және жалпы федералдық саясат мәселелері бойынша), штаттың (азаматтарға қатынасы бойынша), сондай-ақ округтың, ауданның және жекелеген елді Мекендердің (барлық жергілікті маңызды мәселелер бойынша) қызметі мен ұйымдасуын қамтиды. Барлық еділ билік пен оны тасымалдаушылардың (қопшілік, ашылық, жекелеген тулғалар) шығу тегі жөнінде Юммен пікірталастыра отырып, Джефферсон көпшіліктің басқару принципін қатан ұстанды. Оның пікірінше, демократиядан келген қосылдың емі онан да кең демократияландыру болып табылады, өйткені әділетсіздікті халықтан гөрі билесуші ашышықтан көбірек күтуге болады.

Омірінің соңғы жылдарында Джефферсон байлы пен статусың дәстүрлі аристократиясы талант пен қабілеттің табиғи аристократиясына орын босататындай мемлекеттік басары ұйымдастыру қажеттілігі туралы ойға келді

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Томас Джефферсон о демократии. Спб., 1992.

Шифр: 5B030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

11 -тақырып. ХУІІІ г. аяғы мен ХІХ г. басындағы Германиядағы саяси-құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: гегельянство, кантианство, философия, құқық, мән, мазмұн, императив.

Негізгі сұрақтар:

- 11.1. ХУІІІ—ХІХ ғасырлардағыт неміс идеологиясының ерекшеліктері.
- 11.2. Иммануил Канттың миссиясы және құқық туралы ілімі.
- 11.3. Гегельдің мемлекет және құқық туралы ой-пікірлері.
- 11.4. Құқықтың тарихи мектебі.

Тезис. 11.1. Аталмыш дәуірдегі Германияның елеулі саяси жағдайы қоғамдық ішкі нағыз дамуының ерекшеліктерімен айқындалады. ХУІ—ХУІІ ғасырлардағы діни және әлеуметтік қозғалыстардан кейін елде крепостниктік (басыбайлылық) тәртіптер бекітілді. Феодалдық биліктің нығайуы саяси бытыраңқылықты күшейтті, бюргерліктің (буржуазияның) елсіруі Юстицияда еңбекшінің даму деңгейі төмендеді.

Германияның экономикалық артқа қалушылығын француз төңкерісінен кейін, өсірісе Наполеонның басқыншылық соғысы кезінде айқын аңғарылды. Неміс жеріне теңге теуелсіздікті жоғалту қаупі баяғы басындағы уақыттың қиындықтарын тәртіпті шектеу мен феодалдық бытыраңқылықты жоюға байланысты бірқатар шаралар жүргізуге мәжбүр етті. Сонымен бірге неміс буржуазиясы Француз төңкерісінің тәжірибесінен сабақ ала отырып, елдегі соған ұқсас процестерге жол бермеу үшін дворян ақсүйектерімен келісімге қол жеткізді. Олар елдеріне қолайлы өзгерістерді жоғарыдан, корольдік билік тарапынан бірге біртұтас жүргізілген реформалар көмегімен іске асыруға ұмтылды. Бұл неміс бюргерлерінің уақыт тапқы деген тәсілді қолданатынын байқалады.

ХУІІІ ғасыр мен ХІХ ғасырдың басындағы неміс идеологиясының ерекшеліктері елде орнытқан католиктер мен протестанттар арасындағы діни теңсіздік қатынастарымен де сипатталады. Этникалық біртекті ортадағы діни плюрализм теориялық ойдың дамуына қалыпты жағдай жасады, өйткені философия діни догмалардың атақ құрамынан босанып шықты. Осының нәтижесінде қоғамдық санада алдыңғы орынға дүниетанымдық турғыдағыт мәселелер көтерілді.

Немістің классикалық философиясы қоғамдық теорияның дамуына жаңа жемісті нәтижелерді берді. Осыған дейінгі доктриналарды сыни тұрғыдан қайта пайымдай отырып, неміс философиясы теория-

лық тавым методологиясының жүйелі түрде дамуына шүбәсіз кірісті. Бұл тенденция (үрдіс) классикалық неміс философиясының ерекшеліктерінде баяғы айқын көрінді. И. Канттың және Г. Гегельдің философиялық концепцияларында адам санасының белсенді, шығармашыл сипаты және табиғат заңдарымен салыстырғанда қоғамда өмір сүретін заңдардың өзіндік ерекшелігі сияқты мәселелер алғаш рет қойылды. Классикалық неміс философиясының ең маңызды жетістігі Гегельдің диалектика туралы ілімі болды.

Радикалды ақиялардан қорыққан буржуазиялық саяси-құқықтық идеология ғасырдың революциялық ішкі нағыз университеттік философияның тіліне алмастырып, заман талабының өзіндігін босаңсуға тырысты. Жоғары кудылық ретінде сана, ақыл-ой ерекшелігі жарияланды. Бұл бәрі жағынан неміс буржуазиясының ерекшелігін орнын толтырған өзіндік рухани компенсация болды.

11.2. Иммануил Кант (1724—1804) — классикальж неміс философиясының кевтбастаушысы және куқыттың қазіргі геориясындағы іргелі бағыттың бірінің негізін қалаушы. Кенигсберг университетінің профессоры Канттың ілімі ХУІІІ ғасырдың 70-жылдары осыған дейінгі философияны сыни тұрғыға қайта пайымдағаннан кейін қалыптасты. Озінің саяси-элеуметтік қозғалыстарын ол бастапқыға қурамына “Бүкілелемдік-азаматтық тұрғығағы жалпы тарих идеясы”, “Мәңгілік елемге қатысты” сияқты жұмыстары енген мақалалар жинағында баяндады, ал кейінірек “Адамгершілік метафизикасы” (1797) трактатында қорытындылады.

Кант философиясының таңымның эмпирикалық (тежірибелік) және априорлық (тежірибеге дейін немесе онан тыс) турлерін бір-біріне қарсы қоюға негізделді.

Адамның қоршаған әлемді қағуы орташа теңдестен, яғни сезімдік түйсіктерден басталады. Алайда эмпирикалық білімдер толық емес, өйткені олар зерттелетін заттың тек сыртқы белгілері тусі, салмағы және т.б. жөнінде ғана білім береді. Тек ақыл-ойдың көмегімен ғана заттың мәні таңғы білуге, оның ішкі әсістері мен сәбегітерін анықтауға болады. “Ақылмен тағу және априорлық тағу екеуінің бірі” — деп жазды ол.

данның жүріс-тұрыс әрекетінің мәселелерін қарастыратын Канттың практикалық философиясы өзге философияларға қарағанда сүйемді. Оның практикалық философиясының құрамдас бөліктері — этика мен құқық туралы ілімдерінің негізгі рөлдері.

априорлық принциптеріне тиесілі. Қанттың пікірінше, егер табиғатты тағу барысында “ақиқаттың негізгі қайнар кезі тежірибе” болса, ал адамгершіліктің заңдылықтарын адамдардың арасында бола — ТЫН қатынастардан тағуды шығару мүмкін емес. Жаратылыстану ғылымдарының сияқты мораль мен құқықтың теориясын қалыптастыруға болмайды. Моральдық, философияның міндеті ақыл-ойға сүйеніп отырып адамның өзінің эмпирикалық өмір сүруінде ұстанатын жалпыға ортақ жүріс-тұрыс әрекеттерін көрсетіп беру болып табылады. “Өзінің эмпирикалық бастауын ұқытша ұмыт қалдыра тұрмай және пікірдің қайнар көзін тек ақыл-ойдан іздемей” заңгер еңкейде оділінің жалпыға ортақ әлсімін таба алмайды. Осы шарқтарды сақтаған жағдайда ғана этикалық теориясымен ғылымға айналады. Басқаша айтқанда, Канттың ілімінде этиканың ғылыми статусы мәселесі көтеріледі, жаратылыстанымдық, ғылымдардың методтарымен (өдіс-тәсілдерімен) салыстырғанда құқық теориясында қолданылатын мәселелері туралы мәселелер қойылады.

Канттың дүниеге еңкейген сыншыл рационализм методологиясының ХУІІІ ғасырдағы әртүрлі философиялық концепцияларынан мәнді ерекшеліктері болды. Ең алдымен адамның ақыл-ой табиғатын түсіндірудің айырмашылық байқалды. Канттың көзқарасы бойынша ақыл-ой адамның айрықша қасиеті ретінде ишкіге емес, адамзат ретінде, яғни ұрпақ алмасушылықтың ұдайы әздісіз тізбегінде толығымен дамиды. Оның доктринасында әртүрлілік алғашқы бүкілелемдік тарихи процесс ретінде пайымдалды, оның барысында адам мәдениеттің прогресінің нәтижесінде табиғатқа тоқсансыз күйге келіп, еркіндікке қол жеткізеді. Сондай-ақ Кант адамдардың көпшілігінің адамзат мәдениетінің жалпы барысын түсінбей, бейсаналы әрекеттерінен және өзінің жеке мәдениетінен олардың ұрпақтары да мәдениеттің жетілдіруге өз үлесін қосады деп тұжырымдады. Мұнан шығатын қорытынды: ақыл-өмір сүріп отырған практикалық нәтижесі емес, мәдениеттің үдемелі нәтижесі.

Бұл идеяларды негіздеу элеуметтік заңдардың ерекшелігін игеру жолындағы үлкен қиындық болды. Әсіресе, адамдардың субъективтік пайымталатын тарихтың объективтік нәтижесімен сәйкес келмейтіндігі белгілі болды, алайда, Канттың элеуметтік доктринасын кейінгі ойшылдар әртүрлі түсіндірді. Бұл ілім қоғамдық процестің диалектикасы, ондағы тарихтың логикалық арақатынасы туралы ілімнің де (Гегель, Маркс), жаратылыстанымдық және қоғамдық, ғылымдарды бір-біріне қарсы қоятын концепциялардың да (кантианство) еңкейген мектептері) негізін құрайды.

Кант рационализмінің тағыт бір ерекшелігі философиятың адамгершілік пен құқықты теориялық білім қатарынан шығардан бас тартуымен сипапалады. Бул турғыдан алғанда од Руссо негізін қалаған демократиялық дестурді жалғастырды. Кант адамгершіліктің тасымалдаушылары ешқандай артықшытықсыз барлық адамдар бола алады деген руссоистік идеяты қдылдағанымсн, моральдың қайнар көзі туралы Руссоның ПОЗИЦИЯСЫН қайта пайымдады. Қай-ттың пікірілше, адамгершілік және құқықтық заңдардың қайнар көзі практикалық ақыл-ой немесе адамдардың срікті ыркы. Бул тесілдің еркілділігі руссоизмнің демократиялық мазмұнын сақтай отырып, этика мен құқықты негізсудің рационалистік едістерін қалыпна келтіруге мүмкіндік беруімен сипатталады.

Бүкіл адамзат алдындағы өз жауапкершілігін толық түсіну деңгейіне жеткен адам ғана моральдық тұлға бола алады деп жариялайды неміс ойшылы. Адамдар бір тәктің екілері ретінде бір-біріне тең болғандықтан, ербір итшивид өзгелер үшін абсолютті адамгершілік құндылыққа ие болады. Канттың этикасы осылайша эгоистік ұмтылыстардан жалпыадамзаттық басымдылықты бекітті, елсімдегі өзгерістер үшін индивидуалды моральдық жауапкершілігін баса айтып көрсетті.

Осы принциптерге сүйене отырып, Кант адамгершілік заңын тұғарды. Философиятың есептеуіне, моральдық тұлға ұқыт исп кеңістіктің жағдайларына теуелді гипотетикалық (шартты) ережелерді басшылыққа алмайды. Озінің ерекетінде ол категориялық (шартсыз) императивті талағтарына сай қимылдайды. Гипотетикалық, ережелермен салыстырғанда категориялық императив қандай да бір пәкті жағдайда қалай ерекет жасау керектігін көрсетпейді, демек формальды болып табылады. Онда “адамзат бейнесі алдындағы парыз” деген жалпы идея ғана болады. Яғни иі-тдивидке мораль заңымен жүріс-тұрыс қалыбының қай бағыты сейкес келетінін өз срікімен тәқлау еркілігі беріледі. Категориялық императивті Кант адамгершілік еркіндігінің заңы деп атады және бул еу ұғымды синоним ретінде қолданды.

Философ категориялық императивтің екі негізгі формуласын келтіреді. Оның алғашқысы: “Өз құтылығыңның тұстанымы жалпыға ортақ заңға айналатындай болсын” (бул жерде ұставым

жеке жүріс-тұрыс қалыбын білдіреді). Екінші формула мынаны талап етеді: “Өз болмысыңда және қандай да болмасыңда адамзатқа ешқашанда тек құрал ретінде емес, ерқашанда мақсат ретінде қатынас жасайтындай сәт ерекет ет.” Мағынасының айырмашылықтарына қарамастан бул еу формула мені жағына бір-біріне жақты — оларда тұлғаның абыройы және адамгершілік сананың автономиясы идеялары айтылады)

Қақтың құқықтық теориясы этикамен тығыз байланысты. Оның іліміде құқықтың да, моральдың да қайнар көзі (адамның практикалық ақыл-ойы) және мақсаты (жалпыға ортақ еркілдікті бекіту) бір. Олардың арасындағы айырмашылықты Қайт қылық жасауға мжбур ететін тесілдерден ағарады. Мораль адамның ішкі ұмтылыстарына және өз парызы сезінуге негізделген, ал құқық осыдай қылықтарды қамтамасыз ету үшін өзге индивидуалтер немесе шмлекет тарапынан сырғай мжбурлеуді пайдаланады. Мораль саласында жалпыға міндетті кодекстер болмайды және болуы да мүмкін емес болса, құқық мжбурлеуші күшпен қамтамасыз етілетін жалпы заңдылықты қажет етеді.

Құқық пен моральдың арақатынасын қарастыра отырып, Қайт құқықтық заңдарды адамгершіліктің алғашқы сатысы ретінде қарастырады. Егер қоғамда адамгершілік заңдарына ұқсас құқық бекітілсе, ояда жеке адамның срікті ыркы өзгелердің еркілдігіне қайшы келмейтіндей адамдар арасында қатаң сақталатын қатынас орнайды. Мұндай қатынастар толық адамгершілікті болып табылмайды, ойтксіні бул қатынасқа густия индивидуалтер парыздың ықтиярын емес, мүлдем өзге мотивтерді

— бас пайданы ойлау, жазалаудан қорқу және т.б. басшытық алады. Басқаша айтқанда құқық адамдар арасындағы СЫРТ қозғалысты, еркілдікті қатынастарды қамтамасыз еткенімен, олардағы өзара антипатия, тіпті бірі-біріне қарсы қатынастарды сақталып

калады. Тек куқытк (моральсыз) устемдік етстін коғамда иядивидгер арасында “толық антогонизм” орын алады.

Канттың анықтамасы бойынша куқытк — бул еркіядіктің жалныға ортак заңы турғысыяда жеке адамның еркі езгслердің еркіне қайшыт қслмейтін шартгардың жяьтнтығы. Бул шарггарға мьтналар жатады: межбурлеуші заі-щардың болуы, иядивидтің жеке куқыктарының жене жеке мншіктің кепілді статусы, коғам мушелерінің заң алдышдағы теңдігі, соядай-ак, даудамайдың сот жолымен шшсілуі. Практикалык-яеологиялык турғыша бул анықтама ерте либерализмнің яеологиясына уқас.

Од бойынша еркін жене теуелсіз иядивидтер арада пайда болған катынастарды озара келісімге сай ездері рсгггей алады жене бул катынастардың бсрік коргалуын гана қажет етеді.

Канттың куқык туралы ілімі ХУІІІ г. батысевропалық заңгерлік ой дамуының жоғары сатысы болып табылады. Ояда укык .тың гьтлыми теориясын методологиялык негіздеу, нормативтіліктің (калыптылықтың) интеллектуалды-ерікті табиғаты, куқык пен моральдың арақатынасын ашу жене езге де тубірлі меселслр кетерілді. Куқыкты кең модениеттанымдық контексте ситағай отырып Кант дербес пен ретіадегі куқык философиясының пайда болуының алғышартгарын даярлады. Арнайы заңгерлік зерпеулер үшін оның ецбектеріадегі субъективті куқыктар мсп міяле’ггердің езара байланысы ретіадегі куқыктық катынастардың сипаттамасы улкен маңызға ис болдыт.

“Адамгершілік метафизикасында” табиғи куқыктың озгегтіс тусіядірмесі берілген. Руссоның ізіяше, Кант объективті куқык болмайтын гипотетикалык табиғи жағдай концепциясы устайды. Адамға еусл бастан жалғыз туа біткен табиғи куқык — адамгершілік таядаудың еркіядігі тен. Одан тсздік, ойлау, пікір болісу Кабілеті жене т.б. адамның айнытмас қасиеттері туындайды. Мемлекетке дсйінгі кезеяе адам субъективті табиғи куқыктарға ис болды, оның ішіаде мншік куқығы да бар, алайда олар индивидтің оз куқытінсн езге еіпнерссмен қамтамасыз стілмеген. Мундай субъективті екілетілікгердің жяыятығын Кант-гг калыптасқан дәстурге қарамастан жеке куқык ден атады. Оның пікірінше, жеке куқытк озінің нағыз заңды жене кепілді сипатыла тек мемлекет деңгейіаде гана, жалпыт заадардың бекітілген тусында гана ис болады.

елсумепік-саяси қуылыстарды тусіндірудің априорлы принципіне сай Қаят мемлекеттің шығу тегі жөніадегі меселемсп айналысудан бас тар’гы. Табиғи куқык концепцияларына тен мемлекеттің коғамдық келісім жолымен орнау меслесіне келгеяе ол тек акыл-ойдың яеясына гана ис. Алайда заң шығарушы оз міядетін атқару барысыяда бүкіл халықтың біріккеш еркія білдіретін заң шығару меслесіне келгеяе куменсіз (практикалык) нақтылықка ис болады. Устем таггың мурагерлік билігі жөніадегі заңға халықтың келісім беруіне ел куменданады.

Саяси тсорияның калыптасуыядағы Қая’гың улссі оның куқыктық мемлекет туралы қазіргі ілімдердің негізгі ядсялары мсп принциптерін орнықтыруымен сипа’талады. “Адамгершілік

метафизикасыиша» дефиницияға (анықтамаға) сойкес мемлекет — куқыктың заңшарға бағынған адамдар кепілілігінің бірігуі. Мемлекеттің Маңызды белгісі ретіше заңның устемдігі аталадыт.

Турақты [іугьткыж тертіптің кепілі болатын мемлекет, Канттың пікірінше, Юғамдық шарт жене халык егсменділігі бастауларына негізделіп курылуы тиіс. Ол заң билігін халықтың жузеге асыруыт азаматгардың арасында туқып теңсіздігінс желстін заң қабылдауга жол бсрмейді деген Руссоның пікірімсн келіседі. Алайда Канттың халық Стсмет-шігі туралы кезқарасы ШСктеулі сипапа БОҚЫ, Руссодағыт халық бьтлігін ол парламенттегі халык екілепілігімен алмастырады.

Ерте Либерализмнің яеологы рстіде Кант индивидуды еркіндікті куқыктық Камтамасыз етудегі МсМлскепің ҚызмеТін былайаіа сипатгайдыт: “Мемлекеттің жалпыт игілігі КОНСТИТУЦИЯның куқып іірінЦптеріМен барынша КеліСімшіК жағдайына тікелей байланыстыт. Бізді осыған умтылуга озінің категориялык кмператИвімен акыл-ой

міңдеттейді' Философтың пайымындағы азаматтардың бақытты туралы аңғарлық МСМЛСКСТГіК биліктің міңдетіне жатпайды (Муттдай саясат билеушілердің “ездерінің түсінігі бойынша бақытты стуге” ұмтылатын деспотиялық мемлекетгерге тен).

Кант мемлекетінің үш басты органдары — заң шығарушы (парламент), оны атқарушы (өкімет) және Қорғаушы (сот) деп бөледі. Мемлекеттің үш қырының бірі ретінде биліктердің ажыратылуы және СУбординациясы жүйесі алыт-ғады. Неміс ойшыл болып Принципті өз кезегінде Мемлекеттің республикалық және деспотиялық нысандарын ажырату негізіне де Қолданады. ‘Преспубликанизм — атқарушы биліктің (өкіметтің) заң шығарушы биліктен бөлінуінің мемлекеттік Принципі; деспотизм — езінің шығарған МСМЛСКСТГіК заңдарын өз билігімен атқару принципі’. Мемлекет нысандарының үш топтың саны бойынша дестурлі жіктелуге (Монархия, аристократ және демократия) Кант аса МОИ берген жоқ, оны ол мемлекеттік Құрылымның рухын білдірмейтін еріптердің керінісі ғана деп сссптеді. Бул концепцияның мәні бойынша егер билік ажыратылса Монархия республикаға айналады, ал олай болмаса, керісінше, деспотияға айналады.

Ойшыл Германияның болашақ Құрылымының конституциялық монархия түрінде елестетілі. Идеалды мемлекетке ету тосілітінде революциялық жолды ол Үзілді-кесілді түрде теріске шығарды. Қоғамның құқықтық жағдайына құқық қорғаушылар арқылы жетуге болмайды.

Англиядағы Карл I-нің елтірілуі мен Франциядағы Людовик XVI-ге жүргізілген сот процесінің заңсыздығын алға тарта отырып, мемлекеттік құрылымдағы өзгерістерді бейбіт жолмен заң шығарушы реформалар арқылы бірге-бірге іске асыруға шақырды.

Адамның болашақ дамуын ойшыл құқықтық республикалық мемлекеттің елеулік конференциясының құрылуымен байланыстырды. Оның бул доктринасы XIX ғ. саяси дамудың негізгі тенденциясының — монархия институтын сақтай отырып, басқарудың парламенттік нысанына қошу тенденциясының алдын алды.

Мемлекет және құқық туралы Қайыңның ілімі Француз теңкерісінің тікелей қысымымен пайда болған алғашқы ірі саяси доктрина болды. Кант либерализмнің саяси бағдарламасын сол заматтағы радикалды және танымал бағыттардың идеяларымен біріктіріп, оның терең пайымдалған теориялық жүйеге айналдырды. Кант философиясын кейде Француз революциясын немісше ақтау варианты деп те атайды.

11.3. Георг Вильгельм Фридрих Гегельдің (1770—1831) философиялық ілімі классикалық неміс идеализмі дамуының ең жоғарғы сатысы болып табылады. Оның негізгі шығармалары — “Рух феноменологиясы” (1807), “Логика ғылымы” (1812—1816), “Философиялық ғылымдар энциклопедиясы” (1817). Мемлекет және құқық мәселелеріне қатысты басты еңбегі “Құқық философиясы” (1821) деп аталады.

Гегель — объективті идеализмнің негізгі категориясы — абсолюттік идея. Ол бастауы жоқ, мәңгі тупкі нақтылық және барлық мүмкіндіктің қайнар кезі, өз дамуында үш кезеңнен немесе этаптан өтеді. Абсолюттік идея ашылуының бірінші этапы — ең жалпы, абстракттық ұғымдардан нақты, алуан түрлі және көпқырлы ұғымдарға қарай дамуы. Абсолюттік идеяның екіінші этапы — оның езі алығастырылған табиғатқа өтуі. Абсолюттік идея ашылуының үшінші кезеңі — оның табиғат арқылы езіне қайта оралуы. Табиғат төменгі формадан жоғары формаға қарай дамуы отырып, рухқа қарай өрлейді және рухқа абсолюттік идеямен қайта қосылады.

Гегель өз ілімін идеалистік негіздегі элементтің біртұтастығынан шығарды. Ол ойлау мен болмыс Кант іліміндегі сияқты бір-бірінен ажыратылмаған. Ойлауды да, болмысты да басаратын абсолюттік идея. Ойлаудың заңы галам дамуының заңдарымен сәйкес келеді. Таным дамудың ашуға мүмкіндік береді. “Барлық нақтылық ақыл-ойға ие, барлық ақыл-ой нақтылыққа” деген гегельдің формула рух пен табиғаттың, сана мен болмыстың органикалық тұтастығын білдіреді.

Гегельдің философияға қосқан үлесі ойлау мен болмыстың заңының ашуы арналған және диалектикалық логиканы ойлау табуы болды. диалектикалық

тесілдің мәні ой мен нақтылықты үнемі өзгерісте қарастырып, оның дамуының қозғаушы күші ретінде қарама-қайшылықты сипаттауы болды. Орбір ұғым алдымен терістелді, езінің қарама-қайшылығын тудырады, ал осы қарама-Қайшылықтардың қурамына жаңа тұтастық пайда болады. Осылайша даму ұж кезеңнен өтеді:

тезис, антитезис және синтез. Бул Гегельдің триада деп аталады. „даму қарама-Қайшылық арқылы табиғатта да, адамзат тарихында да, санада да жүзеге асады. Синтез дамуды тоқтатып қоймайды, келесі триаданың тезисіне айнала отырып хана дамуды бастайды. Гегельдің мемлекет және құқыққа байланысты қозғалысы езінің осы философиялық іліміне туындайды.

Абсолюттік идея дамуының үш кезеңнен сойкес Гегель ілімінде білімдер жүйесі үш белімен тұрады:

1. Логика ұғымдардың дамуы.
2. Табиғат философиясы
3. Рух философиясы

Мемлекет және құқықтың барлық мәселелері Гегель рух философиясына жатқызады.

Ол өз кезегінде үш беліге бөлінеді:

А. Субъективті рух (индивидуалды жан):

1. антропология (жан тәңізі сезінуші субъективтілік ретінде);
2. феноменология (жанна санаға айналуы);
3. психология (жанның теориялы және практикалық қабілеттері);

Б. Объективті рух:

1. абстракциялық құқық
2. мораль;
3. адамгершілік.

В. Абсолюттік рух:

1. эстетика;
2. дін;
3. философия.

Құқық және мемлекет объективті рух саласында қаралып, „Құқық философиясында” талданады. Бул кітаптағы зерттеу объектісі заңгерлік саланың шеңберінен шығып, елсұметтік өмірдің барлық құбылыстарын, іс-әрекетті айтқанда елеуметтенуды, саясатты, экономиканы, Құқықты және этиканы қамтиды.

Субъективті рухтың объективтілігінен синтезі абсолюттік рухқа өтеледі. Оның діннің және философияның жоғарғы қорытындысында абсолюттік идеяны игеру жүзеге асады, табиғат адамның ретінде өз отанына оралады. Гегельдің объективті рух деп атаған триадасы абстрактылы құқықтан, мораль және адамгершілікте тұрады.

Абстрактылы құқық — бул азамат статусымен байланысты емсе, адамдардың құқықты қабілеті, оның позитивті құқыққа теуісіздігіндегі абстрактылықты. Абстрактылы құқықтың негізі

тула, оның басты принципі „үлгі бол және үлгі ретінде өздері құрметте” — Канттың категориялық императивіне еске түсірсін. Абстракциялық құқықтың субъектісі қоғамдық қалыптармен байланысты болатын, қоғамдық шарт мектебі екілдерінің түсіндірмелеріндегі табиғи құқықпен ұқсастығы бар. Бірақ Гегель абстрактылы құқықты тарихи кезең ретінде қарастырмайды, оның іліміндегі тарихи логикалық-диалектикалықпен астасып жатады. Объективті рухтың компоненттері мен құрамдас бөліктері сәйкес турде орналасқанымен, оның бір уақытта қатар өмір сүреді.

Абстрактылы құқықта да табиғи құқыққа ұқсастығы етеді, қабілеттік берудің жоқтығы тәрізінде идея бар. Абстрактылы құқық — бул адамның еркін қылығы бой көрсету мүмкіндігі бар саласы. Бул абстракциялық құқықтың Гегель белгілеген триада қатарына мәнділік, келісім және құқық бұзушылық кіреді. Мәнділікте құқық бұзғандық адамның еркі арқылы іске аса, келісімде — екі немесе бірнеше адамның еркі арқылы жүзеге

асады, ад кукьтк бузушылыкта ортурлі адамдардың еркі катыгнасады, бірақ олардың арасында келісім смес, кайыштылық болады.

‘Объективті рух триадасы-ідагыт екінші тізбек мораль. Ол абстрактылыт кукьтк субъектінің еркіндігін шектейді. Бул мүмкіндік емес, соған тен сала, адамның кытылктарга катышасын, жүріс -турысын бағалаушы орекет. Мораль абстракттылыт кукьж тасымалдаулытларышыщ пакты жагытмды жене жағымсыз касиеттерін камтиды (ниет жене кінә, пигьтл жене игілік, кайырымдылық жене уят). Абстрактылы уык пен мораль үшінші тізбек адамгершілікте тутастыкка бірігеді. Мораль мсп адамгершілік угымдары Гегель ілімінде бүгінгі күні синоним ретіі-іде еде’гге жалпы іабьтлданган тусінігінсн алшактайды. Оның пайышдауынша мораль ицдивцуалды, субъективті, сондықтан камтамасыз етілметен сипагга болады. Ал адамгершілік коғамдық салага жатады, оца адам өзгелермен озара врекетідс ужымның, бірлестіктің болігі турінде керінсді. Адамгершілік субъективтік пікірден немесс талап-тілктен жоғары туратын елеумеггік мазмунга ис болды. Адамгершіліктің бул анықтамасы коғамдық катынастарды ретгеудің жүйссі рстіше тусіндірілген антикалык заманнан оз бастауын алады жене бул дестурлі тусінік ХУІІ—ХІХ ғасырға дейін өмір сүріп келді.

Адамгершілік саласында адам туйжталган окшау емес, ужьтмның, бірлестіктің субъекті ретінде корінеді. Адамды оз урамына енгізегін мундай бірлестіктің немесе жүйснің ушсуі белгілі: отбасы, азаматгык коғам жене мемлекет. Булар Гегель ліміцдегі адамгершілігці мазмуньш ашатын триадага бірігеді. Отбасы — озара суйіспеншілік пен кемекке негізделген табиғи бірлестік. Отбасына азаматгык коғам карсыт турады, онда озара байланыстың ізгілікті нысандары жоқ, бул жеке мүдделер елемі. Отбасы мен азаматгытк коғам принциптерін синтездеп отырыш, ертурлі элементгерді келістіріп біріктіретін жене кукьк пен моральдық іске асуына жагдай тугызатын жалғыз нерсе мемлекет, адамгершілігці жоғаргы формасы.

“Объективті рух” категориясына кіретін триаданың жалпы сипаттамасы Гегельдің методологиясынан хабар береді. Осы тур— гыша оның саяси козкарасын білдіретін негізгі жалгы угьтмдарга токталайык. Әсіресе кукьтк, азаматгык коғам жене мемлекет тусініктері ерекше кызыгушылытк тугызады.

Гегель кукьтктың философиялык жене колданбалы тусінігін жіктей отырыш, замандастары арасында жаңашылдыгымен козге туссді. Кукьктың олданбалы тусінігі практикалытк заңгерлік үшін кажет болғанымен, философия үшін кызыгушылытк танытпайды. Философиялык тусінігі Гегель “кукьк идеясы” ден атайды. “Кукьк идеясы дегет-гіміз еркіндік”, ойткені хукьтктың кайнар кезі — срік, ол болса еркін, сондықтан еркіі-шік

к.укьттың мені жене максатыт. Гегель “еркіндік дегеніміз пайым— далган ажеттілік” дей отырып, еркіндіктің табиғат жене коғам заңдарына багышу екендігін айтадыт.

“Кукьк идеясымен” атар ербір елде позитивті кукьж угымы да өмір суреді (кукьтктың колданбалы тусінігі). Гегель оның ею блгісін атап керсетсді: мемлекет мойындаган кезде формальды тургышагы жүріс-турыс калыптарыт кукьк норма- сына айналады, ал соньгц нетижесіаде оның можбурлеуші куатымен корғалады. Кукьтктың мазмуны халык рухыт-гыц, ултгытк мінез-культктың ерекшелігімен (Монтескьс пікіріне уксас) жене оның тарихи дамуының деңгейімен аныкталады. Гегель позитив-

ті кукьтктың елеумеггік-тарихи шартылытгын айкындайды. Заң шығарушы кукьк нормаларын бекіткенде озінің жеке еркін бас]лытыкка алмайдыт, коғамда пісіт-жегілген нерссні гана бекітеді. Кукьк жене заң синонимдер емес. Заң нормага жалгытгга ортак айкьтцдылык беретін кукьктың бекітілуі. Әдет-ғурьтп пен сот шешіміне караганда заңның басьтмдылытгыт да осыца. Заң тарихи калыптаскан кукьжтың корінісі, егер ол акыл-ойдан ауыткыса онда өзгерістерді кажет етсді. Гегельдің пікірінше заңның екі тегі бар: табиғат жене кукьж заңдары. Біріншісі сшкандай тадцауга туспейді, ая екіншісі кейде расталады, кейде терістелсді.

“Қуқық идеяларьт” жене ттозигивті куқыктан озге Гегель ілімінде “ерекше куқытк” туралы да айтылады. Од “объективті рух” шецбріцдегі еркшдік идеясышщ даму нысандары мен сатыларьтн осылай атайдыт. “Ереюпе куқыкка” жататын абстрактьтлы куқыщ, мораль, отбасы, азаматьтк когам жене мемлекет тарихи турьтща бір-бірія алмастырмайдыт, бір-бірінс иерархиялык (сатылы) турде багына отьтгып катар емір сурсді. Абстрактьтлышан нактьтльткка етуді білдіретін бул сатылы жуйеніц шыщы мемлскст, ая одан жоғары тек елекщік рух немесе ақыл-ой гана ту- рады.

Азаматьтк когам — адамгершілік деп аталатын триаданьтн екінші мушесі. Ол антитезис ретінде отбасына карсь койыладыт, ейтксні онда отбасыш курайтын тутастьк прияципі бузыладыт. Азаматьтк когамньтц курыглымында Гегель уш сословиені анытктайды: 1) жермен байланьтстыт субстанционалдыт (дворядар жене шаруалар); 2) онеркесіптік (фабрикантгар, саудагерлер, коленершілер, жұмысшьтлар); 3) жалпыга бірдсйлер (шенеуніктер). Бул жіктеліс таптык айьтрмашьтдыкты ескермейді.

Коғамдык шарт мсісгебінің оқілдері үшін азаматьтк когам жене мемлекет угьтмдары бір маьтшада колданьтлса, гегель бул екеуінін менін ажыратып карастырадыт. азаматьтк коғамда экономикалык зац устем болса, мемлекетте этикалык зац басым. мемлекет концепцияс гегельд саяси тсориясьтныщ озегі болып табылщдыт оның ітгімінд мемлекет “адамгершік ццсясьт ньщ “жузеге аскан ақыл-ой», “еркія ск асуы”. ол мемлекеіц гіайда болуы женіндсгі коғалщьт шарт теориясын теріске шьтгара отьтргьтп, оныт тудай еркініц коріітісі ретіще асьтра бағалайыг ол мемлекеі тулгадан тоғамнан жо гарыг туратьтн максат органикьт тутастьт рстінде карастьх рьтп, белгілі дережеде гоббсьтщ достурі жалғастьтрщы мем— лекеггтіц негізгі міндеті — азаматтардыц бакьттыт емес, бутінн игілігі.

гегельдід коғаццьщ позищьяс1 конституцщ байланысты козкарастарьтмсн де айыгндадыт кант сиялтьт о] да бил1(тіц беліун сркнді(іц кепілі ден есегітегенім бул ітринціі гегельд езгеше талданады сот билгі ол жеке емес, окіметтік немесе аткарушы билй курамдас болігі ретііще карастырады гсдь зац шьтгаруітіы екіметтік жене корольдік билйерд болп корсетед оныщ устіа соцьтсыі букіл осы жуйеніц нсгіз жене шыщь рстінде сипаттайдыт корольд бил калган екі билікті біріктіреді жене тутастьтк ретіндегі мемле. кепіц айнасы болыті табылады гегель монархизмнің идсологьт реті еше конст монархияны елемдік рухтьщ керінісі рстіг-где пайьтмдаьт мурагертік монарх сайламалыга карагатща табиғи жене кеп ілітіц биліг сальтстытргагща бастарудьщ акьгщь формасы

гегельдің “конституц ьщ” іщьялары локктьщ, монтсс кьеніц іліщерінен сдеуір аргтга тальш жартьай феоатщьт монархияньтц шецбрінен тьыга алмайы жене парламеік нысащщрдь “агартушы1 абсолютизмн катац курылытмытна бейімдеп пруссиятіьтк тертіптерді дорптейд ол мемлекепік ку рьылытс меселесіне клсгснде буржуазиялык езгерістердің і4део- логгарьттіан артта калғанымен елеуметтікэкономикал салага клсгсі- ще олардан батылырак болзцы. бул оның меншіе кезарасьтнан байкаладыт гегедь жеке меншй(і еркінді1 бірінші децгей ретіцде карастырьтп, беліністі тенсстірие карсы болдыт. соадьтктан куэщь1ты, крепостниг куқытктьт ко1шамад

гегельге елемдй(федерация туралы космополиттік тснден циялар жат, ол үшін дамудьщ жоғаргы ныса}тьт - ул1гьтк мемлекет. ол олемдік тарьтты да улттытк рухта тусіадіреді, барль адамзаттык откснді тортке боледі: ільтгыстык грею2ік ри1щік жене гермаидьщ оц еркайсысьтна мемттекеттіц терт ньтсаны

74

сейкес келсді: шьтгьтстык теократия (жалғыздьщ еркіццігі), демократия жене аристократия (бірнешеудіц еркіт-щігі), конституциялык монархия (барлығыньщ еркіядігі). ал алғандарын ол “тарихи емес халыктарга” жаткьтзады.

жалны алганда, кантгьтц философиясьтн француз революциясьтныщ немістік теориясы ден атаса, ал гегсльдің саяси козкарастарьтн француз революциясына деген консервативтік реакция ден атауга болады.

11.4. Германияда кукьтктың тарихи мектебі хуііі гасырдың аяғында пайда болып, хіх гасырдың ортасында толығымен қалыптасып болды. бұл деуірде Германияда феодалдық тертіп сак

-ғалып қалды және экономикалық, елеулі және саяси қатынастары жағынан еуропа елдерінен артық қалды. неміс қоғамының осы жағдайы кукьтктың тарихи мектебінің қалыптасуы мен таралуына ықпал етті.

бұл мектептің негізін қалаушы Геттинген университетінің профессоры Густав Гуго (1764—1844) болды. ол өзінің “қалыптасқан кукьк философиясы ретіндегі табиғи кукьк оқуы” деген шығармасында кукьк қалыптасуының ұзақ тарихи процесі менесін көтереді және кукьктың ретіндегі жоғарыдан жүргізілетін-шігі туралы пікірді теріске шығарады. заң кукьктың жалғыз қайнар көзі емес. кукьк заңгерлік ерекеттен өзге, заң шығарушының еркінен өзге жолдармен де қалыптасады. Римдегі едеттік кукьк, преторлық Кукьк осылай қалыптасқан. Заң шығарушының шығармашылық абілеті туралы кезқарасқа қайшы келе отырып Г. Гуго Кукьк тілі сияқты сөздікпен келісім мен бұйрықсыз өз-өзінен құралады деп есептеді. Қатаң ережелер практика барысында туындайтын күмәнді мәселелердің шешімін табу кезінде бірте-бірте қалыптасады. Оның пікірінше, көпшілік заңды оқымағанымен, оның мазмұнын білмегенімен, оның тертібімен жақсы таныс болып шығады. Кукьк нормаларының айқындалуы едеттік кукьк арылып мүмкін болады.

Г. Гугоның идеялары Берлин университетінің профессоры Карл Фридрих Савиньидің (1779—1861) хіх гасырдың 40 жылдары басатып шыққан алты томдық “қазіргі рим кукьгы жүйесі” еңбегінде жалғасын тапты. бұл кезеңде Германияда сакталып қалған феодалдық тертіптер жеке католистік мешікке негізделген қатынастардың дамуына кедергі келтірді. осы қайшылықты шешуге ұмтылған неміс заңгері тибө өзінің “Германия үшін жалпы ортақ азаматтық кукьктық қағаздар” деген мақаласында феодалдық едегерді ығыстыратын біртұтас азамат— тұтас кодексті құруды ұсынды бұл 1789 жылғы келіспеген Савинь тарихи еткей-ші теріске шығарды деп тибөны сөзінде шыңдығында, Савиньидің пікірінше кукьк едет—ғұрып, тілі сияқты өрбір халыққа өз ерекшелігімен сипатталады кукьк заң шығарушының ойына келген еркін бекітілуі емес, халықтық сананың, “халық рухының” органикалық енімі.

куьткты халық сенімінің көрінісі ретінде жариялай отырып, Савинь куьтктың даярлаудағы заңгерлердің ролін де теріске шығармайды ол туы дамуында екі негізгі кезеңді болып көрсетеді: табиғи кукьк кезеңі және құқық кезеңі. алғашқы кезеңде кукьк халық санасында едәуір кукьк ретінде өмір сүреді. екінші кезеңде куьтк халықтың куьтктың санасының бейнесі өзі оның өкілдерінің ретіндегі ғалым заңгерлердің еңбектері нәтижесінде дамуы бұл кезеңде кукьк екі жақты өмір сүреді: бір жағынан халық өмірінің көлігі ретінде, екінші жағынан заңгерлердің қолындағы ерсіне ғылым ретінде.

куьтктың тарихи мектебінің үшінші өкілі Георг Пухта (179—1846) ол Берлин университетінің кафедрасында Савиньдің ізбасары болды. “дәрік куьтк” және “Институция курсы” еңбектері өзі кукьктың тілі және едет-ғұрып сияқты ха— лық рухының, “халықтың жалпы санасының” енімі деп осы мектеп өкілдерінің ұсынған пікірлерін қосады. “куьтктың өз тарихы бар” деген пікірді ұстанып, оның органикалық дамуына жақтайды, мәселесінде халық рухынан шығарды Г. Пухта ічюнархиялық басқаруды қолдады.

құқықтың турғынан алғашқы тарихи мектеп мемлекет және куьтктың зерттеуге позитивті ұстанымды ұсынды. оның өкілдері ағартушылық деуірдің көптеген философиясына тоң рационалістік схематизмі және антиархаистік шығарды. олар тарихи шарттылыққа және саяси куьктың институардың эволюциясы олардың ұлтының ерекшелігіне назар аударып, тарихи-куьтктың зерттеулердің көбеюіне ықпал етті. алайда “халық рухы” ұғымын Монтескьенің іліміндегі мазмұнымен салыстырғанда тарихи мектеп өкілдерінің мистикалық мазмұнына ие болды. Гуго, Савинь және Пухта өз ілімдерінде

тарихх%жты реакциіы тертіптерді сақтаудың куралына айналды деп танышы пісп жетілген буржуазиялық озгерістерге қарсы турып, монархия, сословиелік тел-сіздік, партикуляризм сияқты феодалдық тугырларды қорғау— міне, құқықтың тарихи мектебінің саяси мәні осында болды.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. / Под ред. В.С. Нерсесянца. М., 1990.
3. Кант И. Метафизика нравов .(В двух частях). Часть 2. Метафизические начала учения о праве. Соч. Т.4. М., 1965.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

12 -тақырып. Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер дамуының тарихы (ХІ—ХІХ г.г. бірінші жартысы)

Түйінді сөздер: Москва III Рим, самодержавия, патша, монарх

Негізгі сұрақтар:

- 12.1. Хі—ХІУ ғасырларда орыстың саяси және құқықтық ойының дамуы.
- 12.2. ХУ—ХУП ғасырдың бірітші жартысында Мәскеу мемлекетінің тдсгі саяси-құқықтық ой-пікірлер.
- 12.3. ХУІ ғасырдың екінші жартысы — ХУІІ ғасырда Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер.
- 12.4. ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Ресейдегі саяси және құқықтық қозғалыстар.

Тезис. 12.1. Орыстың саяси ілімдерінің алғаш пайда болуы Ежелгі Русь мемлекетінің қалыптасуымен байланыстырылған орыяды. Хі—ХІІ ғасырларда ежелгі орыс мемлекетінің одан әрі дамуына негіз болды. Христиандықтың қабылдауы мен жазба мәдениетінің таралуы ертүрлі жанрлардағы (хроникалар, трактаттар, құқықтық жиналмалар және т.б.) тарихи және құқықтық шығармалардың дүниеге келуіне себеп болды. Кітаптың бағалаған Киев кі-язі Ярослав Мудрдың (даньшпанның) (1019—1054) басқаруында дамуының негізін қалаушы. Белсенді саяси-құқықтық өмір (қалалардағы вече жиналыстары, құқықтық жиналмалар — ОЫС Правдасын қабылдау, өзге елдермен қарым-қатынас) саяси-құқықтық ойдың дамуына ықпал етті.

Орыстың ең алғашы саяси трактаты “Зад және Ігілік туралы сөз” авторы ХІ ғасырда өмір сүрген киевтік метрополит Иларион болып табылады. Ол өзінің

шығармасын Зад мен АикаТгыщ езара ерекетінен бастайды. Орта ғасырларда “зад” термині Кудайдың немесе Билеушінің кін білдіргендіктен теологиялық және заңгерлік мағынада қолданылды. Ал ақиқат Жаца есиет ілімін игеріл, христиандықтың жоғары адамгершілік статусына жетумен байланысты болды. Жаца есиет талабына сай өмір сүретін адамдың реттесушілік ерекетін Казет стпейді, ейткені оның іткі рухани болмысы ашылған Ақиқатқа сойкес өз еркін іске асыруға мүмкіндік береді. Христиандықтың моральдық-этикалық идеялары таратылуын Киевтік метрополит адам-И заттың рухат-и жетілуінің жолы ретінде, Задның (Коне есиетід) Ақиқатқа (Жаца ОсиеТкс) алмасуы ретінде қарастырады. “Зад және Игілік туралы сөз” кудайдың қалауы халқы туралы идеягеріске шығарылып, жер бетіндегі барлық ХЛЫҚТЫҢ Тең Қық тылығы идеясы бекітілді. Иларион христиан елсінде гегемонияға (жетекшілікке) ұмтылған Византияны айыптайды. Улы князьдің билігін Кудай алдындағы жауапкершілікпен байланыстырып, Ярославты Святослав пен Владимирдің ұлы істерін жалғастырушы ізбасары ретінде бағалайды.

Иларионың трактатын замаңастары мен ұрпақтарын Жоғары бағалады. Ой-сағы қамтылған саяси-заңгерлік мәселелер (жоғары биліктің статусы мен оның тасымалдаушысы, билік өкілеттіліктерінің шығу тегі және іске асу заңдылықтары, ұлы князьдің моральдық қасиеті, елді басқарудағы жауапкершілік, сыртқы саясатын бейбіт курсы туралы қарастары) бірнеше ғасырлар бойы орыстың саяси өмірінде талданды.

Орыстың саяси философиясының онан ары дамуын орыс князінің, патшаның ұлгісінен еспетелетін Владимир Мономахтың еңбектеріне жүзеге асады. Мономахтың саяси бағдарламасы “Балаларға есиет”, “Олег Черниговскийге арнау” және “Узінді” (автобиография) еңбектерінде мазмұндалады. Бул шығармаларда мынадай мақалы мәселелер қамтылған: ұлы князь өкілеттілігінің келемі, шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы, елде СӨТ төрелігін жүргізудің принциптері. Ол “Есиет” еңбегінде жоғары билікті ұйымдастыру мен жүзеге асыруға үлкен көңіл бөледі: болашақ князьдердің елдегі “тәртіпсіздік” пен “заңсыздықтар” алдын алу үшін барлық мәселелерді дружиналар Кеңесімен қарастырып шешуге шақырады. Көп ішкі (қанға-қан) мен олар жазасына тартуға қарсы кезқарас ұстанды. Мономах елді басқаруда, сот төрелігін ұйымдастыруда және соғыс қимылдарының қажеттілігі барысында ұлы князьдің жауапкершілігі туралы айтып Иларионның ойын жалғастырады. Қатыстық жағдайларды бейбіт жолмен шешуге ұмтылды. діни және діни емес (зайырлы) биліктердің арақатынасы мәселесінде шіркеуге құрметті орын берілгенімен, ол билікке бағындырылды.

Мономахтың (1125) және оның ұлы Мстиславтың (1132) елінен кейін елде феодалдық бытыраңқылық процесі басталды. Моңғол дәуірінде дейінгі елдің достуір даниел Заточниктің шығармасында жалғасын тапты. Оның шығармасында ішкі алауыздықты жою мен сыртқы басыншылықтан қорғау мақсатында ұлы князьдік билікті бекітуге бағытталған тенденция басым. Заточниктің еңбегінде негізгі саяси идеяның өзегін ұлы князьдің бейнесі құрайды. Автор князьдің “ойдылдардың” (“думцы”) Кеңесіне сүйенгенін қалап, боярлардың жеке билігіне қарсы шығады. Дәуірдің ұлының қаттылық білікті жақтауы жергілікті билеушілердің өкілеттігін шектеуді білдірді. Бул сол замандың талабы барлық орыс жерлерінің ұлы князь билігінің қол астына бірігуіне сай келер еді.

XIII ғасырдың басына қарай Киев Русі біртұтас мемлекет ретіндегі өмір сүруін тоқтатты. Алайда дәстүрлі саяси және құқықтық ой ОСЫМСИ тоқтап қалған жоқ, ол болашақ Мексү мәмлөксінің саяси-құқықтық идеологиясында жаңа идеялардың сінтезіне сіңісіп кетті.

12.2. Мексү мемл өтнінің тарихы XIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. XI—XV ғасырлар бойы ол шағын князьдіктердің күшті монархиялық билікке негізделген бір орталыққа бағынған қуатты мемлекетке айналды. XVI ғасырдың соңында оның территориясы Еділ маңы мен Батыс Сібірдің жерлері Қосылуының

неТижесіндс кецейіп, бурЫт-ігы Мэскеу мемЛСКСТі Снд “Ресей” немесе “Улы Ресей” ден атала бастады. ХУІІ гасырдын басында Москеу мемлекетінің қоғамдық-саяси жүйесі дағдарысқа ұшырап, “аласапыран кезең” басталады. 1613 жылғы орыстың монархиялық тағына жаңа үлесті — Романовтар келді.

Мескеу мемлекетінің егемендігіне ықпал еткен мұна оқиғалар болды: Куликово шайқасы (1709), Константинопольдің (Царьградтың) қулауынан кейінгі (1453) Русь билеушісі Иван ІІІ-нің Византия патшайымы Софья Палеологқа үйленуі (1472), Угрядағы қарсылықтан кейін моңғол-татар қолынан тубсгейлі Құтлыбай (1480). Мескеу мемлекетінің елеулі экономикалық және саяси қатынасының Киев Русімен салыстырғанда елеулі айырмашылықтары болды. Бұл айырмашылық жаңа тарихи дәуірге өтумен, дамыған — феодализмге өтумен сипатталады.

ХУ—ХУІ гасырларда Мескеу мемлекетінің озін-өзі даму жолына тусуіне орай оның ішкі саяси ұйымдасуына байланысты (мысалы, орыс мемлекетінің шығу тегі, княздардың шежіресі, жоғарғы билікті ұйымдастыру нысандары мен жүзеге асыру тәсілдері, Шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы, сот тарихы ұйымдастыру мәселелері) саяси тікірталас орын алып, ортағасырлық идеологиялық ағымдар мен қозғалыстар пайда болды. Оның ішіндегі ең маңыздылары қатарына “бас тартушылардың” идеологиясы, Иосиф Волоцкийдің, Филофейдің, Иван Грозныйдің, Андрей Курбскийдің және Иван Пересветовтың саяси идеялары мен концепциялары жатады. ХУ гасырдың екінші жартысына өткізілген айналған Юселе Шіркеудің Экономика жағдайы мен оның иеленушілік құқығы, есіресе жер мен еріксіз шаруа еңбегін иемдену құқығы және тіркесудің елдің саяси өміріне араласуы сияқты маңызды оқиғалар болды. Шіркеудің ызыметін қайта ұйымдастыруды оның жер иеліктерін бөліп алуы, шіркеудің мемлекетке қатысты саяси ісіне араласуы талатын етушілер “бас тартушылар” (“несыжатыстық”) деп аталса, өмір сүріп отырған тіркеулік ұйымның нысаны және оның Экономикалық саяси қатынаста калуды жақтайтын осы ПОЗИЦИЯНЫң негізін қалаушының сөзіне орай иосифляндар деп аталды.

Бас тартушылық дәуірінің негізін қалаушы Нил Сорскийдің (1433—1508) қозғалысы қобіне табиғи құбылыс мектебінің қағидаларына сай келеді. Пил Кауымның Құрылымдық үлгі Түті. Мұндай қауымның (скита) монахтардың апостолдардың ОСИПС ретінде СОЙКСС өмір кешеді. Оның айтуынша байлығы жинақталуында аса қайыр-салпа беріп туру сияқты “игілікті мақсаттармен” ғана ақталу болмайды, өйткені “бас тарту садақа беру” ден жоғары”. Бас тартушы адам денеге тән емес, жанға тән қайырыштылық жасауы тиіс, өйткені “жан Теннен Жоғары”. Нилдің пікірінше, шіркеу тек рухани саламен шектелуі тиіс, өйткені ықпал етудің мемлекеттік тәсілдері Қолданатында Ерес Моселесінс келгенде ол адамның еркін ойлаушылығын қудалауды Тәріске Шығарды. Егер адам православиен сенімнен ауытқаса, оны адам емес, тек Қудай ғана түзеті алады. Нил Сорский өз іліміне сойкес Вологда аймағындағы орман иінітше, озеннің Жағасында монахтарша оқшау тұйық өмір сүрді.

Нилдің бас тартушылық ілімін оның ізбасары Максим Грек (ШЫН аты Максим Триполис Шамамен 1470—1556) жалғастырды. Ол Грецияда дүниеге келіп, өз Отанында білім алды және Италияның Падуа, Болонья, Феррара және Милан Университеттерінде оқыды. Ертеректе Доминикан монастырінің монах болған Триполис 1504 жылы отанына оралып, Афондағы гибадатханца Максим деген атымен құқықтарын қалдырды. 1515 жылғы Мескеу князі Василий ІІІ-нің шақыруымен Ресейге кітап аударуға келіп, 1531 жылғы “бас тартушылардың ілімімен Вассиан Патрикеев (Пил Сорскийдің Шәкірті) артылы Танымалды.

Ресейде Максим Грек аталған ол Озіннің шығармаларына билікке келудің заңды тәсілінің бірі ретінде мұрагерлікпен Қатар,

сайланбалыт жолды да атайды. Сонымен қатар сайлауға боярлар және дворяндармен (воеводалар, оскербасылар) бірге “қарапайыпшылар” да қатысуы қажет деп санайды. Мемлекеттегі жоғары биліктің тасымалдаушысы — патшаның бойындағы адамгерілілік қасиеттерге ағндық монах үлкен кеңіл қояды. Ол сот торлығы моселесіне де баса назар аударып, онда оділетсіздік пен ітараорлықты болдырмас үшін сот ісі тек мемлекеттік заңға сүйенуі тиіс деп есептейді. Жоғары билікті кеңес арқылы (“сикклипик кеңестер”) шектеу туралы Максим Гректің қағидасы елде сословиеліккілетгі монархияны бекіту қажеттілігі жөніндегі қоғамдық пікірді қалыптастырды.

Вас тартушылардың ерте христиандық қауымды ұлгі тұтқан ілімін теріске шығартып, экономикалық жағынан қуатты шіркеу ұйымын жақтаушы иосифлянттар позициясында негізін қалаушы Иосиф Волоцкий (1439—1515) мемлекет және құқық туралы ілімін қалыптасуына ғана емес, орыс мемлекетінің құрылу процесіне де өз есерін ткізді. 1503 жылы Шіркеу Соборында иосифляндардың экономикалық және саяси мүдделері күшейіп, шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы жақындай түсті. Иосиф Волоцкийдің саяси теориясында билік туралы ілім негізгі орын алады. Ол діни билікті зайырлы биліктен жоғары қояды. Ұлы княздық биліктің ең негізгі міндеттерінің бірі — шіркеу жұмыстарын еретиктерді жазалау деп есептейді. Иосиф Волоцкий орыстың саяси ойы тарихында алғаш рет “билік жүргізуге қойылатын талаптар бұзылған жағдайда биліктің қасиеті сипаты жойылады” деген мәселені көтерді. Бұл кейінірек мемлекеттік биліктің тиімділік нұсқалары мен тәсілдерін теріске шығаратын орыстың саяси ойында демократиялық достурды қалыптасуына екедді.

Саяси ой тарихына “Москва — үшінші Рим” деген атпен еңтең теорияның авторы Псковтан шыққан монах Филофей өзінің идеологиялық бағдары жағынан иосифлянт болды. Оның псковтық дьяк Мунеханге жазған арнау хаттары өзінше батыл саяси қарастарымен ерекшеленеді және бұл шығарма XVI- XVII ғасырлар бойы бірнеше вариацияларда кешіріліп келді: “Москудің ұлы князі Василий Ивановичке арнау”, “Бүкіл Русьтің ұлы князі және билеуші патшасы Иван Васильевичке арнау”. Филофей XV ғ. соңы мен XVI ғ. басындағы қалыптасқан жағдайға сәйкес ағуалды саяси тұрғыда бағалай отырып, Ресейдің болашақ саяси дамуына православтық христиан дінінің тағдырымен байланыстырады және мынадай тірөвиденциалистік тұжырым жасайды:

“бұрынғы ең Рим қулады, үшіншісі бар, ал төртіншісі болмайды”. Филофей алғашқы еңуінін (Батыс Рим мен Византияны, ант.) күйреуін дінде опасыздық жасау өрекетімен түсіндіреді және Мескеу патшалығына осы екі империяның мұрагері ретінде қасиетті жолдан ауытқымауға шақырды.

Иван IV (1530—1584) жалпы жұртшылық мойындалған ең алғашқы орыс патшасы (1547 жылы Константинополь патриархының патша атағы бекітуінен кейін) ретінде белгілі. Оның үстіне Иван IV Казан және Астрахань хандықтарын бағындыруымен, Батыс Сібірді басып алуымен данқты және ойричнина террорлық саясатының салдарынан “Грозный” (“Қайырлы”) деген лақапқа ие болды. Ал оның талайтың жазушы және саяси ойшыл скендігі жоғарыдағы “атақтың” қолжазбасына айналған өсөвода Андрей Курбскийге жазған арнауларынан байқалатын оның саяси қарастарын “православиелік христиандық самодержавие” теориясы деп атауға болады. Оның айтуынша, православиялық самодержавие — бұл ең алдымен еулеггік (династиялық) билік. Андрей Курбскийге жазған хатында ол өзін ұлы князь қасиетті Владимирдің тегінен таратса, ал өзге елдердің билеушілеріне (мысалы, швед королі Юхан III, поляк королі Сигизмунд II, Стефан Баторийге) өзін бірде ұлы князь Рюриктің, ал еңі бірде рим цезарі Октавиан Августтың ұрпағымын деп таныстырады.

Иван Грозныйдың түсіндірмесіне самодержавие Құдай арқылы берілген билік ретінде қорінеді және ол боярларға, дінбасыларға, қандай да болмасын қоғамдық қыштерге теуелсіз жеке-дара билік. Мұны патша ініндегі ағыздар арқылы, бытыраңқылық кезеңдегі орыс тарихынан мысалдар келтіру арқылы делелдуге

тұтырады. Патшаның бағыныштылармен арасында тең адамдар қатынасы емес, қожайын мен құлдың арасындағы қатынас болуы тиіс. Ол патшалық биліктің негізгі функциясының бірі “зулымдарды” жазалау болды. Оның жүргізген опричнина саясаты орыс халқының санасында қаяды қыргын ретінде сақталып қалды.

Ағартушы Курбский (1528—1583) Рюрик тегіне жататын Киевтің ұлы князі Касиетті Владимирдің оның ұрпағы, Смоленск және Ярославль князі Федор Ростиславовичтен (1240—1299) тарайды. Бастапқыда Иван Грозныйның жақын қарым-ағатынаста оның

воеводасы болған Ағартушы Курбский патшамен арасында алшақтаған соң 1564 жылы Литваға қашып, король Сигизмунд II-ні паналайды. Оның саяси және құқықтық кезектестері Иван Грозныймен арасындағы пікірталастық хаттардан және қалдырған әдеби мұрасынан аңғарылады. Оның одан әрі мұрасы ертеректі мемлекет және шіркеу қайраткерлеріне жазған оядаған арнау хаттардан, “Москеудің ұлы княздығы тарихы” шығармасынан және көптеген христиандық авторлармен (Иоанн Элатоуст, Иоанн Дамаскин, Дионисий Ареопагит, Григорий Богослов, Василий Великий) қатар “Флоренциялық собордың тарихының” аудармаларынан тұрады.

Оның арнау хаттарында дағы негізгі тақырып — патшаның заңсыз еркі оның тұрақты дүниетанымдық позициясы болды. Ол хатында ол Иван Грозныйдың патшаға тең қасиетті, делірек айтатын, еділ сот тарихын және бағыныштыларды қорғау қасиеттерін жоғалтатын деп айыптайды. Билік пен шіркеу арасындағы қатынасы мәселесіне келгенде, оның кезектестері бас тартушылардың идеологиясына жақын еді.

XVI ғасырдағы орыстың негізгі ойшылдарының бірі Иван Семенович Пересветов патша архивіне еткізген бірқатар жазбаларында (“Царьградтың қалыптасуы мен құлауы жөніндегі еңімі”, “Магмет-салтан туралы еңімі”, “Константин туралы еңімі”, “философтардың болжамдары”) және Иван Грозныйға оң қолымен тапсырған саяси жұмысында (“Малая челобитная” және “Большая челобитная”) саяси-құқықтық өзгерістердің кең бағдарламасын ұсынады. Оның реформаторлық идеяларында ол басқару нысаны мен жоғары биліктің екілеттілігінің қолмен қарастырады.

Билеушінің үлгісі ретінде “Магмет-салтан” ала отырып ол бір орталыққа бағытталған самодержавиелік билікті жақтап, боярлардың заңсыз өкілетіне қарсы болды. Билік жүргізуде түрік сұлтанының ертеректі елеулі құрамдағы Кеңеспен ақылдасатынын үлгі тұтады: “салтан саятгермен де, молдалармен де, абыздармен де, пашалармен де және езіне адал бүкіл Думамен де ақылдасын”. И. С. Пересветовтың мемлекеттік өзгерістер жүйесінде ескерілетін тақырып негізгі орын алады. Бұл жерде де ойшыл Жеңілген ел грек патшасы Константиннің өкілетті ұлының ұлына алып, оны жеңімпаз ел — түріктердің қарулы күштерінің ұлымен қарсы қояды. Сонымен қатар, ол орталықтан алыс жердегі іске асыратын бірнеше заң шығарушылықты, елділік істерін басқару саласында қаржылық реформа жасауды жақтап, жергілікті билікке бағындыру жолын қолдайды. Төртінші және мемлекеттік қызметтің барлық формаларында заңдылықты жүзеге асыру идеясын жүйелі түрде жүргізген И. С. Пересветовтың саяси ойының ұшқырлығы мемлекеттің болашақ дамуын болжай отырып, мемлекеттік аппараттың құрылымы мен негізгі бөліктерінің қызметінің нысанын бекітуінен, мемлекеттік құрылыстың оған арғы бағытын теориялық схемада белгілеуінен көрінеді.

XVI—XVII ғасырлардың аралығы “аласапыран” кезеңі саналады. Опричнина саясатынан кейін князьдік-боярлық аристократияның құлдырау процесі басталады. Мемлекет билеуші топтың көпшілігі жалған патшалар — Лжедмитрийлердің жағатын шындық кетсе, ал бірқатары поляк корольіне қызмет етуге көшті. Озара қырқыстардың, биліктердің, ескері қалыптасуының барысында кітапханалар мен боярлар едіріп, саяси өмірдегі басым күштегі дворяндардың қолына көше бастады. Теусіздіктен айрылған елдің төңірегінде тастау ұлттық сана мен патриоттық сезімнің өрлеуі еңімілер, хронографиялар және повестер туралы публицистікпен қатар алынады. Бұл дәуірдегі саяси-құқықтық ойдың негізгі екі ретінде Иван Тимофеевті атауға болады. Оның “Дейнама” (“Временник”) еңбегіндегі саяси теориясында орыс

мемлекетінде басқару нысаны ретіндегі сословиелік-екілдік монархия туралы ілім езінің шырқау биігіне жетті деуге болады. Ойткені бұл кезеңдегі саяси-олсумегтік жағдай Жергілікті собор (“Земство”) басқаратын сословиелік-өкілдік мекемелердің қурылуына алып келді, алайда онан кейінгі елдегі экономикалық және саяси өзгерістер жеке-дара билік, яғни абсолюттік монархия туралы қозғалыстардың қалыптасуына жағдай жасады.

12.3. ХУІІ ғасыр — орта ғасырлық Рустің Жаңа заң-заң Ресейге біртұтас-бірте қарама-қайшылықтың трансформациялану барысында ету кезеңі. Экономика саласында 1649 жылғы Соборлық ережелерде қабылданған крепостниктік құқықтың жалпы мемлекеттік жүйесі қабылданса, екінші жағынан “бұрынғы автономияның іздерін” жойып жалпы ресейлік рынок қалыптастыруға ұмтылған ерте буржуазиялық элементтер пайда болды. Барлық аймақтардың, жерлердің және княздықтардың біртұтастыққа бірігуі жүзеге асты. анау мсп басқарушылықтың (крепостниктіктің) қушыюына қаналған тап бірқатар қала кетері

лістері және шаруа соғыстармен қарсы жауап берді. Алексей Михайловичтің патшалық құрған деуірі (1645—1675) “булікшілер заңы” деп аталды. Устем тап өкілі халық қозғалыстарына арсы патша тағының теңісіне саяси тұрғыда бірікті. Боярлық-аристократия еңігі жерде өзін самодержавиеге қарсы қоймай, дггорындармен одақтасы. Қазының сауда ағег-гері және қаржы мәселесі бойынша патшаның кенесшілері болған Никитниковтар, Строгановтар, Шориндер, Светениковтар терізді кепестер тобы да самодержавиені жақтады. Осылайша Ресейде абсолютизм қалыптасуының алғышарттары орнады. Бұл кезеңдегі саяси-құқықтық ой жоғарыдағы тарихи процестердің қорығын бейнлейді.

ХУІІ ғасырдың екінші жартысындағы абсолюттік бағыттың өкілдері қатарына патша Алексей Михайлович (1629—1676) және оның сарай маңындағы идеологтары Юрий Крижанич (1618—1683), Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин (1605—1680), Симеон Полоцкий (1629—1680) жатады. Бұл абсолюттік тенденциялардың пайда болуы қоғамды өмірде қалыптаса ба-стаған жаңа атынастардың онан ары дамуы үшін күшті жоғары билік тараптан болатын протекционизмді қажет етумен байланысты болды. Бүкіл бағыттың “жалпы игілігін” қамтамасыз етуге қабілетті “ағартушы” абсолюттік монархия туралы ілім жоғарыда аталған авторлардың доктринасының езегіне құрайды. Экономикалық және саяси өзгерістерді жүзеге асыру осы мәселеден келіп туындайды.

Бұл дәуірде шіркеу абсолютизмге қарсы позиция ұстанды. Аласапыран деуірі мен Романовтар билігінің алғашқы жылдарында үлкен экономкалық, өкімшілік және қоғамдық өкілдіктерге ие болған правословиелік шіркеу 1649 жылғы Соборлық ереженің (“Уложение”) негізінде езінің бірқатар басымдылықтарынан айрылды. Бұған қарсы шыққан патриарх Никон (1605—1681) ХУІІ ғасырдың 50-жылдары шіркеудің өзгертуіне реформа жасап, биліктің теократиялық қысымын бекітуге тырысты. Ал протоп Аввакум және оның жақтастары бұл реформалармен қоспай ескі өзгертулерді жақтады. Осының негізінде орыстың православиелік шіркеуі ХУІІ ғасырдың ортасында екіге жіктелді: і-иконшылық және ескішілдер (“старообрядчество”).

ХУІІ және ХУІІІ ғасырлардың аралығында орыс мемлекеті абсолюттік монархия ретінде қалыптасып бітті. Петр I реформа-ларының негізінде сдін ұзаққа созылған саяси және экономикалық тұрғыда бір орталыққа бірігуі аяқталды. Ресей абсолютизмінің өкілділігі сауда-өнеркәсіп саласы өкілдерінің олсіздігімен, крепостниктік теріптің орнығуымен сипағалады. Халықаралық аренада ұлпық мүддені қорғау және мемлекеттің қуатын арттыру мақсатында самодержавие жер иеленуші магнаттардың басымдылықтарын сактай отырып, сауда мен өнеркәсіпті қолдауға алып, оны дамыту үшін бірқатар ішкі шаралар жүргізді (тсізге шығу арқылы европалық рынокқа сну, меркантилизм саясаты).

айғақтармен, патриархалдық тсорияның делелдемелерімен толықтырып, мемлекеті адамзаттың табиғи дамуының енімі ретінде қарастырады.

Адамдарды алғашқы қауымдастық срікті шартқа негізделген отбасы бодды. Ойы басқару үшін “кемділікке”, “энерге”, “қушке”, атыл-ойға сүйенген билік керек болды. Бұл қасиеттер еркекте басым болғандықтан ол қожайын, ал ежелі кемекші болды. Отбасыда балалар санының осуіне қарай туыстық Қауымдастық пайда болады. Тургындардың онан ары осуі “рульк” қауым дастыққа қалыптасуына екеді. Онда адамдардың ақылдысы өзі ақсақалы қауымдастықты басқару билігін алады, ал қалғандары оның еркін бағынады. Қорғаныстың қажеттілігі және ЭЖОЖ)МКАЛЫТК байланысты осуі рульк Қауымдастықтардың бірігіп, жалпыға ортақ “азаматтық қоғамның” МСМЛСКСТГІК қажеттілігін тудырады.

Адамзат қауымдастығының барлық сатыларында да биліктің мені бф. Бұл еріксіздік жүгенінің үш түрі бар: “табиғи”, “өз еркімен” және “межбүрлеу”. “Табиғи жүген” табиғи зат-шарға негізделген және ол ата-ананың балаларға, монархтың бағынушыларға жүргізетін билігінен қорынады. Абсолютизмнің жақтаушысы ретінде Татищев монарх билігіне патриархалдық сипат береді.

Монархиядан өзге Татищев тарихи айғақтармен антикалық дәстүрге сүйене отырып басқарудың өзге де нысандары дұрыс және дұрыс емес деп жіктейді. Ресей үшін басқарудың ең жақсы нысаны монархия дей келе, географиялық ықпал мен аласапыран кезіндегі (аристократия басқарған) феодалдық бытыраңқылықтың делел ретінде алға тартады.

Ұлы Петрдің басқаруын Татищев идеалды деп тапты, бірақ ол жер иеленушілердің мүддесімен санаспай элиттік шешімдерді бекіткенде, оған сыни сипатпен айтты. Оның пікірінше дворяндар мемлекеттің басты қорғаны қызметін атқарған-дықтан, жер және шаруалар иеленуге құқылы болуы керек.

Татищевтің ұстанған дворяндық бағдары оның тек екі гана тәжірибеден Гольцындар және долқорукяйлерден құралған Жоғары купия кеңестің орнында құрамына “томенгі” кеңес екілері дворяндар да кіретін Сенат ұйымдастыру туралы жобасынан айқын қорынады.

Татищев елді басқаруда дворяндарды барынша қең қатыстыруға тырысып, олардың идеологы ретінде гана қорынып қоймай. өз заманының талаптарына сай ағартушылықтың, заңдардың, ақылды екімстің басым болуын барынша жақтады.

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы саяси-қушылықтың Идеологияға Батыс Европа, әсіресе, Франция ағартушылығының ықпалы зор болды. Екатерина ІІ самодержавие мен крепостнойлықты бекітуде ағартушылықтың бірқатар идеяларын қолдана

отырып, жаңа ресми идеологияны даярлады. Бұрынғы абсолюттік бағдардағы саяси-қушылық ой ағартушы абсолютизм қорынады. Бұл кезеңдегі саяси және құқықтық ойдың мынадай бағыттары болды:

- ресми консервативті: Екатерина ІІ (1729—1796) “Жаңа срсжелердің жобасын дайындау үшін құрылған комиссияға берген императрицаның ескертпелері” еңбегінде самодержавие мен крепостнойлықты құрылысты ағартушылық идеялары арқылы ақтауға тырысты;

— дворяндық конституционализм: тарихшы, публицист, мемлекет және қоғам қайраткері князь М. М. Щербатов (1733—1790) “Ресей тарихы”, “Офир жеріне саяхат” еңбектерінде және қорынып қайраткері граф Н. И. Панин (1718—1783) “Сенатты департаменттерге белу және Императорлық кеңесті құру туралы Манифест” жобасында шектеулі монархияны жақтады;

орыс ағартушылығы: оқығушы Х. П. Козельский (1728—1794) “Философиялық шығармалар”, жазушы Д. И. Фоквизии (1745—1792) “Алғашқы саяхат жазбалары”, орыстың алғадқы профессор-заңгері С. Е. Десницкий (1740—1789) “Ресей империясындағы заң шығарушы, сот және жазалаушы биліктер мекемелері туралы кезқарас”, “Заңгерлікті зерттеудің тікелей және жақын тесілі туралы сез” еңбегінде

крепостниктік тәртіпке арсы шытгып, самодержавислік билікті халық екілстглігидің органы арқылы шектсуге тыртты;

революциялық-демократиялық: кернекті екілі А. Н. Радищев (1749—1802) “Петербургтан Мескеуге саяхат” (1790) еі-сінде самодержавиені еткір сынап, табиғи құқықтың революциялық-демократиялық түсіддірмесін ұсытды.

XVIII г. екінші жартысындағы орыстың саяси-құқықтық идеологиясындағы ең маңызды оқиға — революциялық-демократиялық теорияның пайда болуы еді. Егер Ресейдің қоғамдық-саяси құрылысын Новиков, Козельский және өзге ойшылдар гуманизм мен ағартушылық турғысынан сынаса, ал Александр Николаевич Радищев табиғи құқық мектебінің радикалды идеяларынан нақты қорытындылар шығара отырды, крепостниктік тәртіп пен самодержавиені адамға жат жүйе ретінде еткір сынады. Алғашқы орыс революционерінің идеялары Ресейдің кейінгі қоғамдық және саяси-құқықтық ойының дамуына, әсіресе “декабристердің” саяси кезкарарында зор ықпал етті.

12.4. Аталмыш деуір елдегі феодалдық-крепостниктік жүйе дағдарысының тереңдеуімен, капиталистік қатынастардың қалыптасуымен, либерализм идеяларының таралуымен және революциялық Козгалыстың пайда болуымен сипатталады. Ресейдің саяси жағдайына және саяси-құқықтық ойына есрін тигізген халықаралық фактор Улы Француз революциясы болды. Бұл Ресейдегі легитимді саяси-құқықтық идеологиядан, декабристердің саяси идеяларынан және батысшылдық пен славянофильдікке жіктелген ерте либералды саяси ойдан айқын аңғарылады.

Қалыптасқан осындай саяси ахуалға сай ағартушы абсолютизм идеяларына легитимділік принципін енгізе отырып, самодержавие езінің идеологиялық бағдарын өзгерті. Легитимділіктің орысша үлгісі белгілі жазушы және тарихшы Николай Михайлович Карамзиннің (1766—1826) еңбектерінен айқын көрінеді. Ол екі томдық “Ресей мемлекеті тарихының” және Александр I патшаға арнап жазған “Ескі және жаңа Ресей туралы” жазбалардың авторы консервативті қоздырасты ұстанды.

Монарх пен халықтың тұтастығының нысаны ретіндегі самодержавие Карамзиннің пікірінше, Ресей үшін орыс халқының рухы мен дәстүрлеріне сәйкес келетін лағыз табиғи басқару нысаны. Оуел баста славяндар вечелік дәстүрден өз еркімен бас тартып, варяг княздарын өздеріне билеуші ретінде шақырған болатын. Монархтың шектсуге қарсы шыға отырып ол ұлттық қасиетке, Ресейдің телтумалылығына негізделген легитимді принципті ұсталады. Ресейдің ерекше тарихи даму жолындағы Иван IV, Петр I, Павел I тиімді басқарулары сынайды. Мемлекет нысаны территорияның қолына байланысты деген Монтескьенің ойын қолдай отырып, демократия ертедегі Новгород үшін қажет болса, ал қазіргі кезеңде Ресей мемлекеті үшін монархтың гана тиімді ден санайды. Оның ойынша самодержавиенің тірегі православие болып табылады. Осылайша он XIX ғасырдағы ресми идеологияның сүйенген классикалық триадасының іргетасын қалады: самодержавие, православие, телтумалық (халықаралық).

Легитимді саяси-құқықтық ойдың өзгеше үлгісін талантты мемлекет қайраткері Михаил Михайлович Сперанский (1772

1839) ұсынады. Провинциалдық дворян отбасынан шыққан ол жас кезінде өз қабілетімен кезге түсіп, мемлекеттік қызметке араласып Александр I-нің сенімді оқіліне айналады. Реформаторлық ерскеті үшін ресейлік дворяндар (арактсөзшілік) тарапынан қысым көрген ол шалғай губернияларда қызмет етсді.

1819—1821 жылдары Сібір генерал-губернаторы қызметіндегі оның жүргізген отаршылдық реформасының (“Сібір қазақтары туралы ережесінің” нәтижесінде халықтың биліктің қойылуы) қазақ тарихына да қатысы болды. 1821 жылы Мемлекеттік Кеңестің мүшесі ретінде Петербургқа қайта оралған ол ресми жобаларға байланысты патшаға жазған жазбаларынан өзге 45 томдық “Ресей империясы заңдарының толық жинағы” (1830), 15 томдық “Ресей империясының заңдар жинағы (1832—1839) жумыстарына жеткізіліп етті.

Сперанскийдің іығармашылығында буржуазиялық зангерлік дунетаным Ресейдің феодалдық куқытық тертіптеріне бейімделеді. Оның концепциясы бойынша, мемлекет болып ұйымдасқан қоғамда срікціктің саяси және азаматтық ден аталатын екі түрі бар. Саяси еркілдік — бул “жалпы еріктің” қолжесінде кабышданған заң арқылы жузеге асатын бүкіл мемлекетік талтардың заң шығарушы және атқарушы блікке катысу мүмкілдігі. Алайда заң шығаруға тек меншік иелері ғана мүдделі болғалдыктан катыса алады. Азаматтық срікндік-азаматтық куқыктар арқылы камтамасыз етістің қоғамдағы барлық сословиелердің бір-біріне теуелсіз емір сүруі.

Осындай идеялық-теориялық позіциядан шыға отырып Сперанский Ресейде нағыз еркіндік жоқ, оның мемлекеттік қурылысы “түбірлі мемлекеттік заңдармен” шектелген деспотия деген қорығалдыға келді. Екі ғана олсуметтік топ бар: мемлекеттік қолдары және помещиктің қолдары. “Біріншілері екіншілеріне катысты ғана еркін, шығалдығалда Ресейде бейшаралар мен философиялардан езге еркін адамдар жоқ”. Мұндай деспотия жағдайдан шығу жоғарыдан жүргізілген реформалар арқылы “нағыз монархияға” отумел жузеге асуы мүмкін. “Нағыз монархияға” қошу залдылық принципі арқыты іске асуы тиіс. “Нағыз монархияның” келсі принципі биліктің ажыратылуы: мемлекеттік Дума — жоғары заң шығарушы орган, министрліктер — атқарушы орган, Сенат-жоғары сот органы. Сперанскийдің блікюі белу принципілің ерекшелігі — биліктің барлық лысалдарын біріктіріп мемлекеттік Кеңес қуру және императорға жаллы жетекшілік беру. Яғни бул концепция самодержавиенің мүдделіне бейімделген.

Ресейдегі 1825—1861 жылдар аралығын дворяндық революцияшылардың кезек ден атайды. Легитимді консервативтік идеологиядан айырмашылығы болған бул қозғалыстың бастапқы келдері декабристер еді. Декабристердің идеяларыша Ульт Француз тоңкерісінен озге бірқатар факторлар ықпал етті: 1812 жылғы Отан соғысынан кейінгі, орыс армиясының шетел жорықтарынан кейінгі патриотизм крепостниктік қанаудың қушы және өкіметтің реакциялық бат-ытта “жоғарыдан жүргізілген реформаларына”, арақесшілдікке деген наразылық

Декабристер қозғалысы біртекті болған жоқ: радикалдық ба (“Оқтүстік қоғам”) және шектеулі бағыт (“Солтүстік қоғам”). 1825 жылғы “Оқтүстік қоғамға қосылған “Славяндардың біріккен қоғамында” демократиялық урдістер үстем болды. Бірақ, олар абсолютизм мен крепостниктік қуықты теріске шығаруда біртүтас кезқарасты ұстанды.

Декабристердің радикалды саяси-қуқықтық идеялары Павел Иванович Пестельдің (1793 -1826) “Орыс правдасында” жарқын мазмұндалған. Ол 1816 жылдан бастап масон ұйымдеріне катыса жүріп, “Игегік одағыш” қурушылардың бірі болды. алайда кейііірек қушы “Оқтүстік қоғамды” ұйымдастырып оның басшысы болды. 1824 жылғы бул қоғамның “Солтүстік қоғаммен” біріктіру мақсатында Петербургқа да барып қайтты.

Қоғам мен мемлекеттің пайда болуын Пестель адам болмысының табиғи заңдылықтарымен байланыстырады. Барлық қоғамның мақсаты “жалпы қажеттіліктерді өтеу” болып табылады. Мақсат ортақ болғанмен, оған жетудің жолын таңдау орбір адамның жеке қасиеттерінің ерекшеліктеріне байланысты. Соңдықтан тұтастыққа жету үшін орбір адам өз пікірін кейбір болігін бас тартуы керек”. Мақсат пен қуалдардың бірлігіне “барлығы заң алдында тең болатын азаматтық қоғамда” қоғамдық шарт арқылы жетуге болады.

Қоғамдық шарттың мақсаты “Жалпы бүкіл қоғамның және есіресе, тек таңдаулылардың емес, оның ербір мүшесінің игілігі”. Мемлекет санаулылардың ғана қамқорлығын ойласа, оңда оның түбірі бузылады. Пестель Ресейде феодалдық аристократияның орнына “байлықтың аристократиясы” орнанын қаламайды, соңдықтан ол жерді жекелей қоғамдастырған аграрлық реформаның жобасын ұсынады.

Халықты азаматтық қоғамның мүшесі ретінде тусінген Пестельдің пікірінше, “жеке еркіндік орбір азаматтың ең бірінші және маңызы қуқығы және ербір өкіметтің ең маңызы міндеті”. Өкімет азаматтардың сріккіт-ідігін шектеу үшін емес, керісінше оған ықпал ету үшін қурылады. Оның ойынша, революция

заңды оз мүддесінс пайдаланудыт жоюдыц жене еркіндікті калпына келтірудің радикалды куралы болып табылады. Коғам революциядан емсс, революцияның болмауынан жағта шегсді.

Пестель революция жеңісінен кейін 10—15 жылға созылатын Уақытша жоғары басқару диктатурасын жақтады. Пестельдің жобасы бойынша революцияның басында-ақ Ресейдегі самодержавие мен билік ступі еулет жойылып, халық егмендігі принципіне негізделген республика жарияланады. Барлық сословиелік жеңілдіктер жойылып, билік жалпыға бірдей (жасы 20-ға жеткен ер адамдар) сайлау арқылы іске асады. Отың жоғарғы органы бір палаталы — Халықтөңеші, атқарушы биліктің органы

— Державалық дума бес жылға сайланады.

Заң шығарушы жене атқарушы биліктермен қатар Пестель бақытлаушы билікті де беліп көрсетеді. Ол елде конституцияның орындалуын, заң шығарушы жене атқарушы биліктердің оз міндеттерінен тысқа шытғып кетпеуін Қадағалайды. Оның орталық органы — Жоғарғы собор. Пестель жобасында болашақ Ресей республикасы унитарлық мемлекет.

Шаруаларға жерді бай помещиктерден тегін, өзгелерден ақшалай компенсация телсу арқылы алып беру кезделді. Пестель ербір болыстағыт жерді екіге болді: жеке меншік жене коғамдық меншік. Коғамдық жердің кесінділері сатылмайды, тек бір отбасына лайық келгенде болшектеліп, пайдалануға таратылып беріледі. Адамдар емірінің материалдық жағдайына кепіл болмай, еркіндіктің булыңғыр болатынын Пестель жақсы түсінді.

декабристердің саяси-құқықтық ойының шектеулі бағыты “Солтүстік коғамның” ұйымдастырушысыт жене идеялық жетекшісінің бірі Никита Михайлович Муравьевтің (1795—1843) “Конституциясынан” байқалады. Муравьев батыстың саяси жүйесіне ешеп, оның орыстың болмысына бейімдей отырып, Конституцияның үш үлгісін жасады. Оның ішіт-ше бул коғамда буржуазия республикандық кезкарастарды конституциялық, монархиялық алмастырған екінші жобасы қабылданған (1824 ж.)

Конституцияда заң шығарушы, атқарушы жене сот биліктері ажыратылған, ал болашақ Ресей 13 державадан жене 2 облыстан (Москва жене дон) тұратын федеративті мемлекет. Федерацияның астанасы болып Пестельдегі сияқты ХУІ г. поляк интервенциясына қарсы күреске, ‘лес қосқан темсігі Новгород қаласы тадалды. “Заң шығарушы биліктің жоғарғы органы екі палаталық Халықтөңеші: жоғары палата — Жоғарғы дума, төменгі

— халық өкілдерінің Палатасы. Темсігі палатаның өкілдері (450 мүшесін) держава азаматары 2 жылға сайлайды. 42 мүшеден тұратын дума державалар мен облыстардың өкілеттік жиналыстарында 6 жылға сайланады, оның құрамының үштен бірі өзі 2 жылда алмасып отырады.

Атқарушы билік қызметіне кірісер алдында Халықтөңеші ант берсін, Ресейдің Конституциялық Уставын сақтауға жене іорғауға міндегенетін “ ресей өкіметінің жоғарғы шенсінігі” — императорға тиесілі. Император сүнсінсүстік встога ие болды. Императордың қайтарған заң жобасын екі палата екінші рет талдап абықас, оі-тда ол жоба императордың келісімінсіз заң күшіне ие болды.

Заңды бұзған барлық лауазымды тұлғаларды халық өкілдері жауапқа тарта алды. Бул жағдайда Жоғарғы дума сот органына айналады. Сонымен қатар дума императормен бірге жоғарғы соттарды, армия жене флот қолбасшыларын, жоғарғы бақылаушыны (генерал-прокурорды) тағайындауға қатысады. Державаларда да екі палаталы заң шығарушы жиналыс болды, державалар уездерге болінді, ондағы барлық лауазымдар сайланбалы болды.

Муравьевтің дворяндық шектеулілігі шаруалар мәселесінен аңғарылады. Ол шаруаларды крепостнойлық теуелділікпен азат етуді жариялады, бірақ мына принципті негізінде ғана: “Помещиктердің жерлері өздерінде қалады”. Тек өзге декабристердің сүтінген кейін ғана ол шаруаларға қауымдық иеліктерден жер белу туралы қағиданы

нсіздеді (конституцияның үшінші жобасында). Оның үстіне Муравьевтің конституциясы жоғары мүлктік цензбен сипалалады: тек жер иесі немесе капитал иесі ғана толыққанды азамат бола алады, лауазымдарға тағайындау мүлкілік жағдаймен олашнып, осы принципке сай барлық азаматтар 4 категорияға бөлінеді.

Муравьев кетерілістің жөнінен кейін-ақ Курылтай жиналысы шақырылып, оша оң Конституциясы қолдау табады деген сенімде болды. Кетеріліс кезінде од деревняда болғандықтан, тікелей оған қатысқан жоқ, бірақ декабристер қозғалысының белсенді қайраткері ретінде тұлқылдалып, елім жазасына кесілді. Кейін бул үкім қаорғамен алмастырылып, 1835 жылғы Иркутск округінде қаза болды.

Ал П. И. Пестель оның радикалды кезкарасы және кетерілістің белсенді ұйымдастырушысы ретінде К. Ф. Рылеевпен, П. Г. Каховский-мен, С. И. Муравьевпен және М. П. Бестужев Рюмит-ідермен бірге Петропавловск қорғанында қарға асылып өлтірілді.

Ресейде декабристер қотерілісі басылғаннан кейін ағартушылық министрі граф С. С. Уваронның ресми халықшылдық идеясы (Карамзиннен бастау алатын самодержавие, православис, халықшылдық) меңілекептік доктринаға айналды. Крепостниогік Ресейдің тығыртықтан шытып оның болашақ даму жолы туралы мосслеге келгенде, орыстың ерте либералдары бул ресми халықшылдық теориясына қарсы шықты. Алайда кезкарастары мсп цезяларының алшактығына орай олар баттысшылдар және славґнофилдер деп екі жікке бөліт-іді.

Алғашқы баттысшы Петр Яковлевич Чаадаев (1794---1856) анасы жағынан М. М. Щербатовтың немересі болып келеді. Университет бітіріп, 1812 жылғы Отап соғыстына және шетелдік жорықтарға қатысып, масон ұйірмелерінен, 1821 жылғы декабристердің “Солтүстік қоғамына” қатысканымен, 1823—1826 жылдары шетелде (Германия, Аялвия, Франция) болды. 1826 жылы елге оралып, тұлқы, оқаша өмір сүрді. 1829—1831 жылдары жазылған оның “Философиялық хағтары” Ресейдің идеялық өміршедегі аса маңықтыды оқиға болды.

Чаадаев орыс тарихының босытығын, Ресейдің езге халықтардан артқа қалғандығын жазады: “Біз адамзаттың ұлы қауымдастығының ешқайсысына да жатпаймыз, Батысқа да, Шығысқа да, тіпті олар туралы түсінігіміз де жоқ. Біз уақыттан тыс өмір сүретіндейміз, адамзат тегінің жазшы елемсік түзілімінің бізге қатысы жоқ секілді. Шығыс пен Батысқа иык тірей отырып ақыл-ес пен пайымдау сияқты сікі ұлы бастауды біріктірудің орнына біз “санадағы саңылауды ғана қураймыз”. Ресейдің ең батыс халықтарынан арпа қалуын Чаадаев православиеннен кереді: “қырсық тағырдың аркасында біз адамгершілік және ақыл-ой ағартушылығының алғашқы ұрығын шіріген, барлық халықтардың жеккерінішін тугызатын Византиядан қабылдап алдық”.

Ресей дамуының жаңа жолы — бул Ресей мсп Европаның тутастану идеясы. Ресейдің Батыстан өзгешеленуді ұстанған ресми саясаты қаге. Европаның алдыңғы қатарлы тежірибесі ресейліктер үшін сабақ бола алады. Чаадаевтың саяси идсалы — николайлық Ресейдің антиподы. Басты норсе басқарудың нысанында емес, адамдардың ақыл-өссіз игілік исп бейіварана ризашылықтың шырмауында тұлқыталмай, адам ақылының барынша мол энергияға ис болуында. Осылай кезкарастары үшін ресми идеологтар оны “ақыл-өссінен айрылған” деп жариялады.

Батысшылдардың кернекті оқылдарының бірі профессор Тимофей Николаевич Грановский (1813—1855) Моску университеті жалпы тарих кафедрасын самодержавиеге қарсы қоғамдық пікірдің трибунасына айналдырды. Тарихи процестің заңдылығы мен прогрессивтілігін алға тарта отырып Граповский қреғостниктік тәртіптің еткіншілігін, оның тарихи ақырын дәлелдеді. Оның адамзат дамуының органикалық теориясы Ресейді элементтік тарихтың қурамдас бөлігі ретінде арасырады да, “тевтоманія” рухындағы реакциялық ұлтшылдық. қурылғыларға қарсы бағытталады.

Батысшылдардың ұйымсінс, соңдай-ақ П. В. Анненков, В. П. Боткин, И. В. Вернадский, К. д. Кавелин, Б. Н. Чичерин сияқты орыс ойшылдары кірсе, В. Г. Белинский, А. И. Герцен,

Н. П. Огаревтер де өз кезеңдері жағынан осы тізімге жақын болды. Олар сол дәуірдегі қоғамдық-саяси құрылысты сынап, батыс үлгілері бойынша реформалар жүргізуді, конституциялық монархияны, парламенттік құрылысты, азаматтық еркіндіктерді енгізуді жақтады.

Славянофилдердің ең көрнекті өкілдері А. С. Хомяков,

И. В. Киреевский, Ю. В. Самарин, К. С. Аксаков батыстық құндылықтарды ұстанған бағдарды теріске шығарып, орыстардың тарихи дамуының ерекше жолын, “православиялық Русьтің тыныштығы мен бейбітшілігін” мақтады. Олар славяндық қоғамды мемлекетке, Петрге дейінгі Русьті Батысқа қарсы қойды. Славянофилдердің пікірінше Батыс елдерінің индивидуализм жеке меншікті, эгоизм мен қарабайыр материализмді тудырды, батыстық христиан діні (католик және протестант діндегі) антикалық мұрадан қалған рационализммен бұрмаланды.

Ресейдің басты ерекшелігі ретінде славянофилдер “қауымдық бастауды”, “қосаршылықты” атайды. Егер батыс елдері өз заңдары және саясатымен тек сыртқы еркіндіктерді қалыптастырса, ал славян-шардың шіркеулік қауымдық турмысы ішкі еркіндікті қамтамасыз етеді. Славяндар рухқа жат батыстық бастауларды Петр I-ң зорлап енгізуі деспотизмді екіліп, халыққа биліктің арасын ажыратып, ішкі рухани бірлікті бұзды. Олардың пікірінше, Петрге дейінгі Русьте билік пен халықтың тұтастығы Жергілікті Соборлар (Земство) арқылы жүзеге асты. Шешім қабылдана бұрын бәрі жерді тындайтын.

Батысшылдар сияқты славянофилдер де шаруаларды азат етуді жақтады, бірақ кезең революция орыс рухына жат деп есептеді. Олар шаруа қауымдарынан қосаршылықтың, коллективизмнің көрінісін байқады.

Славянофилдерге Ресейдің мессиялық (құтқарушылық) ролі мей панславизм идеялары тән еді. Буржуазиялық Батыстың теріске шығара отырып, олар православиелік орыс халқы алдымен славяндарды, кейін өзге халықтарды “капитализм құнарлынан” азат етеді деп есептеді. Осы тұрғыдан алғанда славянофилдердің бұл идеясы ресми халықшылықтың ұрандарына сай келсе, ал олардың шаруалар қауымы туралы идеясы батысшылдар Герцен, Огарев және Бакуниннің ілімдеріндегі “орыс социализмінің” түбірін құрады.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиринов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Золотухина Н.М. Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. М., 1985.
3. Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России 11-20 вв. М., 1995.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5B030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

13 -тақырып. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: либерализм, агрессия, күштеу, теория.

Негізгі сұрақтар:

- 13.1. Батыс Европалық саяси және заңгерлік ойдың негізгі бағыттары.
- 13.2. Ағылшын либерализмі.
- 13.3. Француз либерализмі.
- 13.4. Неміс либерализмі.
- 13.5. Социализм теологтарының саяси-құқықтық қозғалыстары.
- 13.6. Конттың саяси қозғалыстары.

Тезис. 13.1. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европаның қоғамдық-саяси өмірінде буржуазиялық тәртіптер онан ары нығая түсті. Есіресе XVIII ғасырдың аяғындағы Француз революциясы Европада капитализмнің дамуына мықты серпін берді.

Алайда бұл капиталистік қатынастардың қарсыластары да көптеп табылды. Өмірге ене бастаған буржуазиялық тәртіптерді дворяндық-аристократиялық, феодалдық-монархиялық топтар қалады, олар өздерінің жоғалтып алған ескі жеңілдіктерін қайта иелігіне қайтарғын ұмтылды. Бұлардың идеяларының бүгіндей комплексін консерватизм деп атау қабилденген. Консерватизмнің ең көбінен таралған кезі XIX ғасырдың алғашқы ширегі. Социализм мен либерализмге қарағанда консерватизмнің нақты белгіленген тұрақты қолдаушылар екегі болған жоқ. Соңдықтан да оның саяси-заңгерлік идеялары оқулықта қарастырылмайды. Бірақ өз заманында консервативтік қозғалыстарымен көбінен танымал болған екі ескерген және. Олар ағылшынның саяси өлеуметінде Эдмунд Берк (1729—1797), француздарда — Жозеф де Местр (1753—1821) және Лун де Бональд (1754—1840), немістерде — Людвиг фон Галлер (1768—1854) және Адам Мюллер (1779—1829).

Капиталистік тәртіптерге қарсыластардан көбі барынша қарсы шыққан социалистік лагерьдің екілері болды. Мұның басым көпшілігін пролетариатқа айналған еңбекшілер мен қуысқандыққа ұшыраған ұсақ меншік иелерінің қалың бұқарасы құрады. Капиталистік жүйе оларды бейшара халге түсірді. Олар құтқарылу жолын жеке меншікке негізделген ерксизммен бас тартып, ортақ меншікті қоғам орнатудан іздеді. Социализм

осындай антикапиталистік позицияны ұстанды. Келесі бір идеологиялық бағыт — анархизмнің бағдарламасының өзіндік ерекшеліктері болды. Олардың кейбір екілері буржуазия мен жеке меншікке қарсы болмағандымен, барлығы да бір ауыздан қоғамдық қуысқандықтың шығу кезінде жалпы мемлекетке теріс қозғалыс ұстады.

Батыс Европада орныққан капиталистік құрылыс өз идеологиясын либерализммен тапты. XIX ғасырда ол ете қысқалды саяси және интеллектуалды ағытм болды. Оның жақтаушылары барлық қоғамдық топтарда да кездесті. Алайда оның өлеуметтік негізін — ең алдымен, кәсіпкер (өнеркәсіптік және сауда) топтар, шенеуніктердің біраз бөлігі, еркін кәсіптің иелері, университеттік профессорлар құрады.

Либерализмнің концептуалды өзегінің екі негіз қалаушы тезисі бар. Біріншісі: жеке еркіндік, әрбір индивидтің еркіндігі жоғсы жеке меншікпен қатарғы өлеуметтік құндылықтар болып табылады. Екіншісі: бұл құндылықтарды жүзеге асыру тек жеке тұлғаның бүкіл шығармашылық мүмкіндігінің ашылуы мен иелігін қамтамасыз етуіне

қоймайды, сонымен бірге бүтіндей қоғамның және оның мемлекеттік ұйымдасуының гүлдеуіне әкеледі. Либералды идеологияның барлық өзге элементтері осы негізгі езектің теңірігіне топтасады. Ол Элементтердің арасында тарихтағы прогресс және олардың рационалды құрылымы туралы кезқарас, жалпы игілік және құқық, бекірістік және бақылау туралы пікірлермен қатар, міндетті түрде құқықтық мемлекет, конституционализм, биліктің, өкілеттіліктің, өзін-өзі басқарудың ажыратылғандығы және т.б. идеялар ұшырасады.

XIX ғасырдағы батыс еуропалық саяси-құқықтық ойдың жалпы барысына сипаттағанда француздың кернекті социологы Огюст Конттың да еңбегі ерекше мазмұндалады. Оның мемлекет пен құқыққа қатысты пәні арнайы зерттеуі болмағандықтан қоғамды ықпалды елеулі ұйымдастыру туралы, қоғамның қызметі мен даму заңдылықтары туралы кезқарастары ғылымтанымдық тұрғыда үлкен қызығушылық тудырады. Ол кейінірек келінен таралған позитивизмнің негізін қалады.

13.2. XVIII ғасырдың аяғында Англия қоғамдық дамудың негізгі көрсеткіштері бойынша елемдегі жетекші капиталистік державаға айналды. XIX ғасырдың бірінші жартысында буржуазиялық саяси ойдағы негізгі бағыт ретінде либерализм қалыптасады. Либерализм жеке инициатива, кәсіпкерлік, ұят, сез, пікір, баспасөз құқықтары негізгі құқық алатын “азаматтық құқықты” негіздеу мен қорғауға күш салды. Бұл концепция бойынша мемлекет тұлға құқығын, жеке меншікті, “азаматтық құқықты” негіздеген қоғамды қорғауы тиіс. Либерализм “азаматтық құқықты” шектеуге қарсы шығып, мемлекеттің қоғамның экономикалық өміріне араласпауын қалады.

Ағылшын либерализмінің ең көрнекті өкілінің бірі Иеремия Бентам (1748-1832) ағылшын философтары Гоббстың, Локктың, Юмның және француз материалистері Гельвецийдің, Гольбахтың біріккен философиялық идеяларын қорыта отырып утилитаризм (1789-1832) теориясының негізін қалады. Оның негізін мынадай төрт постулат құрайды. Біріншісі:

адам құқығын мені, қасиетті болдырмау және ләззат алу құрайды. Екіншісі: пайдалылық, қандай да бір міндетті шешудің құралы болу мүмкіндігі — бұл құқықтардың бағалаудың ең құнды өлшемі. Үшіншісі: адамгершілік мейлінше көп адамның барлығына бақытқа жетуін бағдарлайтын қасиеттерден құралады. Төртіншісі: индивидуалды және қоғамдық мүдделердің үйлесімділігімен жалпы орта мүддені барлығын арттыру адамзат дамуының мақсаты болып табылады.

Бентам саясат, мемлекет, құқық заң шығару және т.б. талдау барысында осы постулаттарға сүйенді. Оның саяси-құқық заң кезқарастары “Заң шығарушылықтың принциптері”, “Өкімет туралы ұғымдар”, “Барлық мемлекеттер үшін конституциялық кодекстің жетекші бастаулары”, “Деонтология немесе мораль туралы ғылым” және т.б. еңбектерінде мазмұндалады.

Бентам өзінің алғашқы шығармаларында-ақ табиғи құқық теориясын теріске шығарады. Оның екіншісі, табиғи құқықтың мазмұны айқындалмаған және еркіндік тусіндіріледі. “Қоғамдық шарт” ұғымының да мені жоқ, өйткені мемлекеттер зорлықпен қалыптасып, едетке айналуы арқасында бекітіледі. Бентам 1789 жылғы француздың “адам және азамат құқықтарының декларациясын” жалған “метафизикалық шығарма” ретінде сынға алады, себебі жеке тұлғаның құқықтары идеясы анархияның негіздеуге алып келеді. Заңға қарсы ойылған “құқық аял-ойдың душпаны және өкіметті құйрететін құш болып табылады”.

Бентам да Гоббс сияқты құқықтың сувереннің (егеменнің) еркіндік көрінісі деп есептеді. Құқық — бұл мемлекеттің бекіткен және санкциялармен қамтамасыз етілген бұйрықтар мен шарттар. Субъективті құқықтар заңнан туындайды, сувереннің білдірілуіне ешқандай да тұлға құқықтары жоқ. Бентамның айтуы

бойынша “табиғи құқықтар” — бұл “анархиялық софизмдер”, заң мен оның қызметін өзгертіп бағалау. Прагматикалық-саяси тұрғыда оның құқық пен заңды айырып

карастыру идеясына қарсы шығуы Бетпаи'щыт заң ғылымЫи-гдағы позитивизмнің негізін қалаушы ретінде көрсетеді.

Мемлекеттік биліктің ұйымдасуы мәселесіне келгенде Бен- там демократиялық позицияны ұстады. Бұл оны либерализмді күшейтіп негіздейді. Ол монархия мен мұрагерлік аристократияны сынады да, негізгі үш билік тармағы болуға тиіс болатын мемлекеттің республикалық құрылымын қолдады. Бірақ,

Бен-там бұл билік тармақтарын өздерінен-өздері емір сүріп, бір

) бірінен теуелсіз өрекет етуін қолдамады. Бен-там олардың корпорациясын бір-бірімен өзара өрекепе болуын қалады, өйткені “өсы өзара байланыс олардың бір-бірімен келісімге келуіне, тұрақты ережелерге бағынуына жағдай жасайды және жүйелі түрде үздіксіз қызмет етуге мүмкіндік береді. Егер биліктер мүлдем теуелсіз болса, өі-гда олардың арасында үнемі қатығыстар болып отыра бері”. Бен-там Англияда бір палаталы парламент жүйесін енгізуді және лордтар палатасын таратуды ұсынады.

Бен-тамның ойынша тек мемлекеттік билікті ұйымдастыруды ғана емсе, өгамның бүкіл саяси жүйесін демократияландыру қажет. Осыған байланысты ол сайлау құқығын барынша кеңейтуді, оның ішінде өйелдерге де сайлау құқығын беруді жақтады. Ол демократия институтының көмегімен (оның ішінде баспасөз бостандығы, қоғамдық пікірталас, жалпы халықтық жиналыстар және т.б.) заң шығарушы және атқарушы биліктің қызметін тиімді бақылап отыруға болады деп үміттенді.

Өкіметті тағайындау Бен-тамның ілімі бойынша, өц алдымен тұрғындардың қауіпсіздігі мен меншігіне кепілдік беріледі, яғни негізінен қорғаушылық қызмет атқарады. Әрбір жеке адам үшін бақыпты не болып саналатынын анықтауға, бақыт туралы өз көзқарасын индивидке таңуға және жалай болғаңа да оны бақыпты стуге өкіметтің құқығы жоқ. Бен-тамды өкімет қызметінің көлемі, оның бағыттары мен шекаралары туралы мәселелер көп

толғағышы. Ол мемлекеттің экономика саласына тікелей араласуы көп жағдайда қажетсіз, өйткені ол жағымсыз нәтижелерге

өкелуі мүмкін деп өсептеді. Оның экономикалық либерализмі

А. Смит және Д. Рикардоның саяси экономиясының заңды жалғасы болды.

Заң шығарушылықты кеңерген, архаикалық элементтерден арылғанда, оны қоғамда өтп жатқан өлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерге бейімдеуде Бен-тамның қосқан үлесі зор. Ол заң шығару процесін қарайтын ішкі заңды жетілдіруді, сот процесін кеңейтер қорғана алатындай түрде демократияланды. руды ұсынды. Бүкіл қоғамдық жүйені негізгі жалпы мақсаты — Бен-там бойынша адамдардың неғұрлым көп мөлшерінің барынша бақытқа жетуі.

Бен-тамның бірақатар идеялары XIX—XX ғасырлардағы саяси құқықтық ойдың дамуына, құқық ғылымының дамуына өрнекті ықпал етті. Мысалы, оның ұсынған заң шығарушылық және өлсуметтік мақсат пен мүдделер балансының арақатынасы мәселесі Құқықтық өлеуметтік мектебінің қалыптасуына алып келді. Екінші жағынан, Бен-тамның қарастырган табиғи құқық және заң арақатынасы мәселесі құқықтық заңгерлік-позитивистік мектебі құрылуының алғышарты болды.

Европалық либерализмнің отаны — Англия XIX ғасырда ОНЫҢ көптеген көрнекті өкілдерін дүниеге келтірді. Заң шығарушылықтың Ньютоны атаған Бен-тамның ілімі сол заманның философиялық өміріне зор ықпал етті: оның утилитаризм теориясы Джон Стюарт Милльдің (1806—1873) шығармашылығына жалғасын тапса, ад оның методологиясы мен этикасы Джон Остиннің (1790—1859) заңгерлік позитивизм мектебіне өсерін тигізді.

13.3. XIX ғасырдың бірінші жартысында Франциядағы саяси-құқықтық ойдың дамуы 1789—1793 жылдардағы Ұлы буржуазиялық революцияның жетістіктерімен байланысты. Революцияның нәтижесінде “бостандық”, “теңдік”, “туыстық” сияқты бірақатар жаңа саяси құндылықтар өмірге өі-тті. Бұл кезінде Францияда Наполеон және оның режимінің құлап, Европа өлдерінің саясатына ықпалын тигізген реакциялық контрреволюциялық

“Касиетгі Одатъц” (1815 жыл) қурылғанымен, Бурбондар нулетінің такка қайта оралып, елдс монархиялық қурылыс орнағанымен реводюцияның негізгі жетістіктерін жоя алмадыт.

Қ,алыптасан осындай жағдайларда француз буржуазиясының идеологтары капитализм дамуы үшін қажет “ицивидуалды куқыктар мен бостандыктарды” негіздеуге үлкен қол қойды. Олар бостандыққа қауіп-қатер феодалдық. реакция тарапынан да, революциялық кезеңнің демократиялық теориялары тарапынан да тәнуі мүмкін деп қарастырады.

Француз либерализмінің негізін қалаушының бірі публицист ғалым және саяси қайраткер Бенжаен Анри Констан де Ребек (1767—1830). Констан саяси және тарихи-діни тақырыптарға бір

қатар шығармалар жазды, оның ішіндегі ең танымалы езінің мемлекет туралы либералдық ілімін ыңғайлы жүйелі формада баяндаған “Конституциялық саясат бағыты” еңбегі. Констан бұл еңбегінде жеке инициатива, қысқарту бостандығы, сез бостандығы, ар-ұят бостандығы ретінде танытылатын иі-идивидуалды еркіндік мәселесін баса назар аударадыт.

Констанның пікірінше, Жаңа замандағы еуропалықтардың еркіндігі мен антикалық заман адамдарының еркіндігі арасында айырмашылық бар. Ертедегі халықтар саяси билікті жерге асыруға қатысу қуқығымен (заң қабылдау, сотқа қатысу, лауазымды тулғаларды сайлауға қатысу, соғыс пен бейбітшілік мәселелерін шешу және т.б.) қатысатын саяси билікті ғана білді. Антикалық республикалардың азаматтары (Афиньшан өзге) ұжымдық егемендікті іске асыруға қатысу қуқығына ие болғанымен, жеке өмірде мемлекеттік шектеулер бақылауға бағынышты болды. “Антикалық заманда адамдар езінің жеке саяси қатысуы мен мемлекет бақарудағы ролін сақтап қалу үшін өзінше жеке теуелсіздігін бас тартуға бейім болып келді”. Олар міндетті түрде дінді, едст-гурыптарды, өмір тәртібін сақтады; қоғамдық. институттар байлықтың жинақталуына қарсы болып, теңдікті, Тстап турды. Ерте дүниедегі остракизм, аграрлық заңшар, цензура және т.б. институттар осыны дәлелдейді.

Ал жаңа халықтар, Констанның пікірінше, еркіндікті басқаша түсінді. Саяси билікке қатысу қуқығы ерте замандағыдай қуы-ғды емес, өйткені мемлекеттер үлкейіп кетті және бір азаматтың дауысы енді шешуші маңызға ие емес. Оның үстіне қулықтың жойылуы бұрынғыдай саяси істерге қол қол белетін бос уақытты да қысқартты. Ертедегі халықтардың жауынгерлік рухы коммерциялық рухпен алмасты; қазіргі халықтар өнеркәсіппен, саудамен, еңбектен айналысады сондықтан басқару мәселелерімен айналысуға уақыт таппағанымен қоймай, мемлекеттің өз жеке істеріне арадасқанын тіпті қаламайдыт да.

демек, Констанның түйінше, мемлекет функциясын атқаруда өзінің индивидтің тікелей, үнемі қатысуы еркіндіктің бұл түрінің қатаң шартына жатпайды.

Констан практикалық-саяси тұрғыдан индивиділік мәселесін қарастырағанда, адамның материалдық және рухани автономиясы, оның заңмен сенімді органдары алдығымен орынға тұрады. Оның пікірінше, мемлекеттің мақсаты мен құрылымы осы құндылықтарға бағынадыт тиіс. Саяси өмірді ұйымдастырудың осындай тәсілі мемлекет институттарының индивиділік еркіндік мәселесінен қаланған пирамиданы елестетеді. Мұнда мемлекеттің саяси тұтастығы елдегі ортаңғы ұжымдардан құралған жүйені білдіреді.

Констан адамдар еркін болса өз өмірін дербес және саналы түрде өткізе алады деген сенеді. Олар қандай да болса тулғадан тыс қулықтың қысқартуының индивиділік қушы-жігерінің қысқартуымен езіне лайықты өмір сүруге қабілетті. Осы қарастарға сүйене отырып, Констан жалпы қудіретгі халық, егеменділігінің қажеттілігі туралы руссоистік тезиске түсету сүйенді. Оның шекарасы “жеке адамның дербестігі мен өмірінің” басталатын жерінен аяқталуы тиіс.

Алайда, Констан мемлекеттің елсіз болуына қалайтын либералдардың қатарына жатады. Ол билік институттарының елеулі пайдалылығын нақты шараларын

қатаң анықтауға, олардың компетенцияларының - шекараларын дел бекітуге тытысады. Бул шаралардың озі қоғамға қажет мемлекеттік биліктің келемімен қатар мемлекетке қажет құқықтардың меліерін (сапасын) белгілейді. “Окімет оз саласынан тысқа шытқауы тиіс, бірақ оз саласында оның билігі шексіз болуы керек” деген ұстаеымға сүйсетін мемлекеттің күшін елсіретуге болмайды. Констан үлін ешқашанда бейкам және елсіз мемлекет саяси мдеал болған емес.

азіргі мемлекет Констанның ойынша, формасы жағшан конституциялық, монархия болуы қажет. Ол бул құрылымға бекерден-бекер басымдылық бермейді. Конституциялық монархтың бейнесінде саяси қауымдастық Констан ойынша, “бейтарап билікке” ис болады. Ол белгілі ұш “классикалық” билію’ен (заң шытқарушы, атқарушы, сот) тығс, оларға тоуслсіз және сотшықтан олардың бірлігін, кооперациясын, қалыпты қызметін қамтамасыз етуге қабілетті. “Король ербір билік тармағының бір-бірін теріске шығармай, керісінше бір-бірімен келісіт’ші және үйлесімді ерекет етуіне мүдделі. Бейтарап, рс’теуші және торсілік стүші билік рстіңіе қороль билігі идеясы монархияның заманға лайық, бейделген (“модерделген”) түрін құқықтық мемлекет құрылымына енгізу талапынысынан туындайды.

Индивидуалдық, еркіндіктің кееілі рстінде басласоз бостандығына сүйенген қоғамдық пікірмен және жалпы қоғамға қадағаланатын мемлекеттік билік институттарымен қатар құқық маңызды ролге ис болады. Бул — Констанның мызғымас ұстаеымы. Құқық езінің бүкіл болмыстымен еркіншілдікке қарсы

турады. Құқықтық, нысаңдар “адамзат қоғамының желеп-жебеуші ееріштелері”, “адамдар арасындағы қатынастардың жалғыз мүмкін болатын негізі”. Әлсуметтік болмыстың тесілі ретідегі құқықтың тубірлі моні құқықты сақтауды саяси институттар қызметінің негізгі мідестіле айналдырады.

Б. Констанның еңбектері Францияда либерализмнің тамыр жаюына ытқпал еті. Констанның отанында либерализм идеяларын онан ары жалғастырған оның ақаты кіші замандасы Алексис де Токвиль 1805—1859 индивидуалдық еркіндікті демократиялық турғыша бүкіл құқық құралдарымен қорғауға үлкен үлес қосты.

13.4. Нсіміс жеріндегі либералдық қозғалыс ХІХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарында басталып 1848—1849 жылдардағы революция қарсаңында езінің ауқымы мсп ұйымдасуы жағынан да, идеялық-теориялық жағынан да біршама жетістіктерге жетті. Революцияға дейінгі кезеңде қалыптасқан ерте нсіміс либерализмі сипаты жағынае “конституциялық, қозғалыс” болды. Ондағы бытыраңқы неміс мемлекетгері үшін қолайлы саяси-заңгерлік тертіптерді ұсынған ертүрлі үлгілердің мазмұнында сол кездегі Батыс Европадағы либералдық ұстанымдар мен қалыптар мол ұшырасты. Ағылшын және француз либералдары сияқты нсіміс либералдары да езінің әлсуметтік тірегін орта буржуазиялық топтардан іздеді. Сонымен қатар олар партикулярлық мүдделерді қоздмей, замана талаптына сай жалпы игілікті жақтайтын монархтардың саналы ерскеттерінен де үміттееді.

ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Германияның саяси және рухани ахуалына оз кезкарастарымен ықпал еткен Фридрих Дальман, Роберт фон Моль, Карл Ротгек, Карл Волькер, Юлкус Фребель және өзгелері сияқты неміс либерализмінің өкілдері болды. Ад Вильгельм фон Гумбольдт және Лоренц Штейннің либералдық идеялары неміс жерінде тысқа шытып, жалпы Европаға танымал болды.

И. Канттың ізбасары болған Вильгельм фон Гумбольдт (1767—1835) неміс либерализмінің негізін қалаушының бірі. Басты саяси шығармасы “Мемлекет қызметінің шекаралары бекіту тежірібелері” ден аталады. Гумбольдт адам мсп мемлекет арақатынасы мәселесін келгенде гуманистік идеялық дуализм позициясын ұстанады. “Тежірібелер” еңбегінің шештін негізгі міндеті “мемлекет іліңіе адам ұшы неғурлым қолайлы жағдайды табу” болатые. Гумбольдт ХУІІІ ғ. әлеуметтік ГЫЛЫМЫНЫҢ қоғам (азаматтық қоғам) мсп мемлекетті жіктеу достурін онан ары жалғастырады. Ол мыналардың арасындағы айырмашылықтарды айқындайды: 1) , ‘лТғык мекселер жүйесі

(ишщвидтсрдің оздерінің теменнен курган уйымдары, одактары, ертурлі озге бірлестіктері) мен мсмлекс'гтік институттар мсп тызМетгер арасыи-іда; 2) “табиғи. жалпы кукыктар” мен тікелей мсмлекеттің курган позитивті кукытгыт арасында; 3) “адам” мсп “азамат” арасында.

Гумбольдт коғам мсп мемлекеттің шкараларын беле отырып, оларды шамалас келемде ден ссептемейді. Оның пікірініпе коғам мемлекепен, ал адам саяси одагыш (мемлскеттің) мүшесі азаматтан анагурлым мацтыды. Сондықтан да “табиғи жене жалпы кукык” мемлекеттік зацдарды дайыыдау мсп кабылдау барысындагы позитивті кукыктын жалғыз негізі жене жетскші бастауы болуыт тиіс.

“Мсмлекеттік курылыс тупкі максат емес, ол тек адамды дамытудың куралы гана” деген тезиске сүйенген Гумбольдтың пікірінше мемлекет озінің кызметіі-тдс азаматгардың ішкі жене сырткы кауіпсіздігін кагамасызт етуден озге еректгергс бармауы тиіс. Гумбольдт — европалык сртс буржуазияльгк либерализмге тен “шагын (минималды) мемлекет” концепциясын катац сактаушы. Азаматтардың жеке бакытыт, емір суру тертібі, денсаулыгы, адамгершілігі жене т.б. мемлекеттің камкорлык керсстүі идясына ол толығымен карсы болды.

Гумбольдтың ойынша, мсмлекеттің бслсецці ызметінің ауқыМЫ тар болуы керек, ойткені адамдардың олеумсттік кауыМышдагы ер алуан кызмет пен ерскетгер барытсында кабілсті мен абыройы жоғары адамлар окшауланып іпыгады, ал жоғары билік мундай озгешеліктерге шыдай бермейді. Жоғары билік мсмлекеттің кемсімен улггыш, коғамның барлык омірлік коріністерін, адамдардың санасы мен журіс-турьтсын бірегейлендіруге тырысады. Иі-тдивид үшін ауіп эсіресе, мемлскепің ггатерналистік (оКеліК камкорлык) МИССИЯНЫ оз колына алуынан тенді.

Гумбольдтың байкауытнша, мемлекеттің тарапынган унсмі кемск куту акыр соцьшда кедейшілікке урындыратытн адамдардың каМсыЗдбхгыИна океледі. Иіщивидтің адамгершілігіне нуксан келеді; біреудің жстегіндегі адам одегге оз дербестігін жоғалтып, апатияга урынады. Оның пікірііше мемлскеттің биліхумар кулдары темендсі принципті теориялык тургыща да, практикалык тургыда да бузады: “еркіндікке жетуге дел еркіндіктсі Ыкгтал ететін езге норсе жок”.

206

Гумбольдтың мемлекет туралы пайымдауытнша, мсмлскепік курылым еркіцдікті шектегсціктен, ол “кажст болғанымен зулымдық” дегенге саядыт. Мундай полемикалык пікірлер соз жок елеумепік хаос исп тэртіпсіздікке жол ашадьт. Алайда оның “Тежірибелеріцде” келтірілгсн мемлекепің ксйбір елеумеггтіккорғаушылык функцияларының пайдалылығы мен кажетгілігі, азаматарды мемлскепі курмепеугс шақыруы Гумбольдтың либерализмііі коптеген анархиялык ілімдерден, ортурлі багьггагы саяси пигилизмнен арасын ажыратады. Бул тургыща неміс ОЙШЫЛЫНЫЦ идеяларьт езінің езектілігін жоғалтпайдыт.

Лоренц Штейн (1815—1890) коғам, мсмлекет, кукык, баскару туралы біратар іргелі ецбектер жазды: “1789 жылдан бүгінге дейінгі Франциядагыт елсуметтік козғалыстың тарихы” (уііітомдытк бул ет-бектің бірінші кітабы “Коғам угьгмы” ден аталады), “Баскару туралы ілім”, “Германиядагыт мемлекет жене кукык туралы ілімнің бүгіні мен ертсі”.

Штейннің либерализмі оның елеумегтік-саяси доктринасында индивид, оның кукыктары мен мешліктері туралы масслсіні алдыщгы орыи-іга коюышан керінеді. Индивидтің козғаушы куші Штейи бойынша, игіліктерді ендіру, еяеу, дайындау жене кебейтумен сииіапалатын езін-езі жузеге асыруы. Тулғаның ондірген бүкіл Игілігі оның озінс тиссілі жене езі сияктыг оган да кол сугьтлмайды. Игілікке кол сугылмаушылыт кукыкты білдіреді. Ал кукык аркылы тулғамен біріккен кол сугылмайтытн бүтін игілік меншік болып табытладьт.

Адам озгелсрдсн окшау, дара оі-шірістік ерекетпен айналыса алмайдыт. Ол езіне уксас адамдармен бірге ерекет стуге межбур. Осылайша кауымдастык, коғам моселсіі

туындайды. Штейн бойынша барлық қоғам құрылымының шығу кезі меншік бөлінісінен келіп шығады. Меншік иелері мен еңбек адамдары еркін бір-бірімен еркінше байланысты. “Меншігі жоқтардың меншік иелеріне бағыныштылығының тұрақты және өзгермейтін тәртібі” қоғамдық өмірдің заңдылығы болып табылады. Бұл екі тараптың қарама-қайшылығын жою мүмкін емес, сондай қоғам жоқ.

Штейннің қоғам мен мемлекет және олардың арақатынасына қозғалысы Гегель идеяларының ықпалында болып келеді.

Штейннің концепциясында қоғамның индивидтердің қарапайым аморфты көпшілігінен айырмашылығы, оның адамдардың бір-біріне үлкен және жан-жақты бағыныштылығы. Сондықтан қоғамда еркіндік үшін негіз жоқ. Оның жоғарғы формасы мемлекет, оқанда қоғамды құраған адамдардың орта алуан индивидуалдығы еркіндігі мен өркениетінің органикалық тұтастығы бекітіледі. Мемлекет жалпы оның қызмет етеді. Оның ұйымдасуы мен мақсатына қарай тек мемлекет еркіндікті қамтамасыз етеді.

Қоғам мен мемлекет өзара өкілдерінде бір-біріне қарсы тұрады. Қоғам мемлекетті өзіне ұқсас етіп құрады, ал мемлекет өзіне тиімді қоғамдық құрылысты қалайды. Қоғамнан жоғары тұрған мемлекет жетекші ретінде қоғамдағы орта алуан таптар арасындағы теңсіздікті ұстап тұруы тиіс.

Егер атқарушы билік заң шығарушы билікке адал қызмет етсе ғана мемлекет өзінің басты ролін орындай алады. Мұндай жағдайда қарапайым мемлекет Құқықтық мемлекетке айналады. Штейн — “басқару құқығы конституцияға сүйенетін және заңдар мен атқару бұйрықтары арасында құқықтық түрде ажыратылған” құқықтық мемлекеттің жақтаушысы. Құқықтық мемлекеттің тиімді нысаны ретінде Штейн конституциялық монархияны атайды. Штейннің пікірінше, монарх орта алуан таптар ретінде қоғамдағы партиялық мүдделерге жол бермей, жалпы орта алуан мүдделерді қамтамасыз ете алады.

Штейннің бірқатар идеяларын таптық қайшылықтан тыс “өлеуметтік монархия” ретіндегі Герман империясының алологиясы үшін пруссиялық канцлер Бисмарк және өзге саясаткерлер қолдады.

13.5. XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында либералдар буржуазиялық төртінші (және меншік, кәсіпкерлік еркіндігі, босқалық және т.б.) дәрежелі жатқан тұтастай Батыс Еуропада бұл төртінші аяусыз сығана алып, қанаушылықтан құтқаратын оның жұбаларын ұсына алмайтын ілімдер де пайда болды. Капиталистік оның қайшылықтарын ашып өлеуметтік теңсіздікке, еділетсіздік пен еркіндікке негізделген қоғам туралы ілімінің — утопиялық социализмнің классиктері қатарына Сен-Симон, Ш. Фурье және Р. Оуэн жатады.

Олардың барлығын еңбектің жалпыға орта міндеттілігі, еділетсіз бөлініс, коллективизм (ұжымшылдық), еркіндік, таптың үйлесімді дамуы идеялары біріктіреді. Бұл дәуірде пролетариат пен буржуазия арасында қатығыс олар ұшығып шығуына қоймаған болатын. Сонымен бірге барлық утопистер еділетсіз қоғамды ешқандай өлеуметтік сілкіністерсіз және тап күресінсіз бейбіт жолмен орнатуға болады деп сенді. Сонымен қатар, олардың

жұбаларына айырмашылықтар да бар. Ш. Фурье және Р. Оуэн жаңа қоғам “теменнен” бастап ұйымдасады және өзін-өзі басқаратын еділетсіз бірліктерге (фаланга, қауым) негізделі деп санады. Сен-Симон “жоғарыдан” жоспарлы түрде бір орта алуан ұйымдастыру принципін жақтады. Олардың меншікке де қатынасы еркін болды. Р. Оуэн жеке меншікке түбірлі қарсы ілімге, Ш. Фурье де, Сен-Симон да жеке меншікті теріске айыққан жоқ.

Утопистер өздерінің шығармаларында саясатқа, мемлекетке және құқыққа аз көңіл бөліп, мемлекеттік және саяси институттардың менін жете бағаламады. дегенмен олардың кезектестірінің жүйесін талдау өте қажет. Ойткені бұл қоғамдық және саяси-құқықтық ойдың кейінгі тарапына орасал зор ықпал [Қазақстандағы XIX ғасырдағы Еуропадағы рухани өміріндегі аса маңызды құбылыстардың ерекшеліктерін толықтырақ айқындауға мүмкіндік береді.

Апри де Сен-Симонның (1760—1825) мемлекет желе кукьткка кезкарасы оның тарихи прогресс концепциясымен анықталады. Оның пікірінше адамзат қоғамы бір кезеңнен екіншісіне өте отырып, езінің “алтын ғасырына” ұмғылады. Антикалық заман мен феодалдық дәуірді қамтитын теологиялық кезеңнің ОРНЫҒИ метафизикалық кезең (буржуазиялық дүниетанымдардың орнау дәуірі) алмастырады. Оның артынан позитивті кезең келді:

“қоғамның басым бөлігін құрайтын адамдардың өмірін бақытты ететін, өздерінің маңызды қажеттіліктерін өтеу үшін барлық мүмкіндіктерді беретін қоғамдық құрылыс орнайды. Егер бірінші кезеңде қоғамдағы үстемдік дін иелері мен феодалдардың қолында, екінші кезеңде заңгерлер мен метафизиктердің қолында болса, ал үшінші кезеңде ол ғалымдар мен өнеркәсіпшілердің қолында өтеді. Қоғамдық дамудың қозғаушы күші ретінде адамгершілік пен білімнің прогресі аталады.

Тарихтың позитивті кезеңіне индустриализм жүйесін (экономиканы талайтын өнеркәсіпшілердің басқаруы) енгізу достұрлі мемлекеттік-құқықтық нысан-шарды бузуды қажет етпейді. Монарх институты, екімет (министрліктер) және екілдік мекемелер сақталады. Бірақ, бүкіл зайырлы билік жақадан құрылған парламент — өнеркәсіпшілер Кеңесіне шоғырланады. Сен-Симонның пікірінше, жеке меншікті қатынастар индустриализм жүйесімен толық сыйхса алады. Бірақ, Сен-Симон тек өнеркәсіпшілер тобының ғана емес, бүкіл халықтың экономикалық мүддесінің жақтаушысы болды. Егер Сен-Симон адамзат қауымдастығының жаңа принциптерінің бекітілуіндегі маңызды мәселелерге байланысты білікті болуын мойындамағандықтан француз социалисі — Шарль Фурье (1772—1837) бұл мәселелер мүлдем қызықтырмады. Саясат пен саяси өрекет оған бәрінен болып көрінді.

Ш.Фурье төрт қозғалыстың (материалдық, органикалық, жануарлық және елеуметтік) ұқсастығын және олардың негізі — “тартылыстың жалпы негізгі заңдылығын” таптым деп есептеді. Қоғамда бұл үш-үштік заңдылық адамдардың орта алуан қасиеттерінің ойыны арқылы өсетін етеді. Осы қасиеттерді тауып, сипаттап жіктеу жаңа өлеуметтік топтарды енгізуді қамтамасыз етуге қабілетті оқтайлы құралды табуы, қазіргі қоғамды радикалды түзетудің жалғыз жолын білдіреді. Тарихтың үдемелі дамуы ол қоғамның келуіне жақындатады.

Адамдардың бақытты және үйлесімді өмір сүруін ежелгі оркенистік қажетті алғышарттары (материалдық, өлеуметтік-мораль, рухани) дайын болғанымен, XIX ғасырдың басында ол оркенистік кері қарай жүрді. Буржуазиялық қоғамның құрылысын аяусыз сынға ала отырып, Фурье онан күйілудің тәсілдерін анықтауға тырысады. XVIII ғасырдың соңында француз тоқкерісінде іс жүзінде саяси тәсілдер өзін ақтамағандықтан, оны толық теріске шығарады. Халықтың қазіргі бейшара қалпы қоғамның негізін өзгертуге елеуметтік топтардың (меншік иелері мен пролетарийлер, еркін кәсіп иелері, жұмысшылар мен еңбекшілер және т.б.) екілдерінен тұратын ендірістік-түтуші бірлестіктер — ассоциациялар құрағанда ғана жойылады. Ассоциациялық құрылыстың, яғни “жаңа шаруашылық және социалдық өмірдің бастапқы ұйымдары фалангалар болады. Бірбіріне тәуелсіз, ұйымдасуы бірдей фалангалардың торабы (еркектері шамамен 1600 адамнан тұратын) бүкіл елдерді, құрылыстарды, бүкіл жер шарын қамтитын болады. Фалангалар ешқандай орталық билік жүйесімен байланыспайды. Ш. Фурьенің мұндай көзқарымы Жаңа замандағы саяси дамудың объективті үрдістерімен мүлдем сәйкес келмеді.

Ірі ағылшын социалисі Роберт Оуэн (1771—1858) өнеркәсіптік тоқкеріс және оның салдарынан туған таптың қатынастары дәуірінде өмір сүрді. Бұл оның реформаторлық қарарына бәрінен етті.

Оның қарары жүйесіндегі негізгі орында адамдардың мінез-құлқы туралы ілім алады. Оуэннің пікірінше, адамның мінез-құлқы индивидтің табиғи ұйымдасуы мен оны қоршаған

ортаның өзара орекетінің нәтижесі бәлш табылады. Бүтін-шей қоғамдық топтардың Мінез-құлқы да осылайша сыртқы ортаның ықпалымен Қалыптасады. Р. Оуэн езінің ұсынған адам мінсқұлқы туралы ілімі адаШарға оділепі қурылған қоғамға қарай жөн сілтейді деп сенді.

Омірде орығн алған капиталистік қатынастар сыртқы ортаның фаісқоры ретінде қазіргі адам өміріндегі қараңғылық, Надандық, зулық, мепіксілік сияқты барлық күнеліліктер ушы жауапты. Бүкіл елеумстік зулықтардың негізгі кезі — жекс меншік. Р. Оуэн Сен-Симон мен Фурьеге қарағанда жекс меншіктің Қатынастар Қурылысына батыл қарсы шықты.

Сол замандағы елеумстікэконокалық теріптерді сынай отырып, Р. Оуэн капитализмдегі өндіріс қушының, ірі өнеркәсіптің өсуі, ғылым-техникалық білімнің дамуы табиғат заңдылығына сай “неғурлым жоғары қурылыстың қоғамның қажеттілігіне тудырады деп сенді. Ол өң алдымен адамдардың санасындағы Революциядан үміттенді. өртурлі елеумстік топ өкілдерінің ізгі өркімсіз жүргізілген реформаторлық өрестінің нәтижесінде, Оуэн бойынша, “ақыл-апыс, байлық пен бағыттың игі жүйесі”, “Қоғамдық Мәнілік пен кооперация тұтастығының” жүйесі, “жаңа адамгершілік өлемі” орнайды.

Бұл жаңа қурылыстың бірлігі, “молекуласы” өзін-өзі қамтамасыз ететін коммуна, “қауымдастық қыстағы”. “Қауымдастық қыстақтары” ұлттық ауылдағы федерацияға (державаларға) бірігеді, ал ксінірлік халыққаралық деңгейде тұтастанады. Бірнеше жылдардың барысында ол бүкіл планетаға таралып, жер шарының барлық түйірінде заңдардың барлығына бірдей жинағып, басқарудың біртұтас терібі қызмет етеді. Жердің тұрғындары біртұтас отбасына айналады. Коммуналар (мушелерінің саны 300-ден 3000 мыңға дейін) тек қоғамдық меншіктің, коллективтік өңбектің негізінде өркет етеді, барлықның құқықтары мен міндеттері тең болады. Коммуна мүшелері арасында шынайы өзара көмек қатынасы орнайды, аурулар, Мүгедектер, қариялар ортақ қамқорлықта алынады, жеткіншектерді оқыту мен торбиелудің рационалды және гумандық жүйесі өнгізіледі. Ода- тер бірыңғай ізгілікті болады және марапатқа мен жазалау қажеттілігі жойылады.

XIX ғасырдың 30—40 жылдары Батыс Европаның руханиятында өмірінде революциялық идеяны коммунизм концепциялары да бой көрсетті. Джеймс Бронтер О. Брайен (Англияда), Огюст

Бланки және Теодор Дезам (Францияда), Вильгельм Вейтлинг (Германияда) және Озгелері жұмысшы табы атынан қоғамды түбірімен қайта құруды талап етті. Олардың саяси бағдарламаларында Г. Бабақтың революциялық дәстүрлері және А. Сен-Симон, Ш. Фурье, Р. Оуэндердің утопиялық социализмі араласқан күйінде көрінді. Бұл концепцияларда ұшырасатын социалистік революцияның қажеттілігі, жұмысшы табының саяси өстемдігі сияқты идеялар кейінірек К. Маркстің мемлекет және құқық туралы тарихи-материалистік ілімінің негізгі өзегіне қуырады.

13.6. “Елеумстік физика” немесе “элеумстік” деген атпен белгілі позитивті (ілімді) философияның негізін қалаушы Огюст Конт (1798—1857) Францияда туып өсті. Оның алты томдық “Позитивті философия курсы” және төрт томдық “Позитивті саясат жүйесі” өңбектерінде негізі қаланған жаңа ілімінің қалыптасуына Тюрго, Коилорсе және Сен-Симон сияқты ойшылдардың идеялары ықпал етті. Позитивизмнің қалыптасуына Европада XVII ғасырдың екінші жартысынан басталған ғылыми төңкеріс те өсерін тигізді. Бұл кезде жаратылыстану математикалық негізге сүйенетін және өндіріске өңеуір ықпал ететін дербес және өңделді интеллектуалдық қызмет саласына айналды. Физиканың, химияның, механиканың, биологияның дамуы барлық ғылымдардың философиямен байланысы және адамдардың шаруашылық, қоғамдық өркетіне олардың жалпы ықпалы мөселесін күн тертібіне қойды.

О. Конттың “позитивті философиясының” “түпкі қағидасы — ғылымға нақты айғақтар мен құбылыстарды зергігеумен тектесу талабын қойды. Осы қағидаға

сүйене отырып, О. Конт болмыстың меішілігі туралы ілім ‘метафизиканы’ теріске шығарды. Позитивизм жаратылыстану ғылымдарының жетістіктеріне сүйеңсі. Конттың пікірінше, жаратылыстану ғылымы екі элементтен: біріншіден айғакты бекітуден, екіншіден

айғактар арасындағы себептік байланыстарды айқындаудан, заңдарды қалыптастырудан тұрады. Айғак сезімдік таным арқылы бекітіледі, ал заңдар айғактарды индуюшылық теңіммен қорытышыдылау арқылы анықталады.

Жаратылыстану ғылымдарының тәсілдері қоғамды таңт үшіне де қолданылады. О. Конт қоғам туралы жаңа ғылым — элеумепандуды қуруды ұсынды. Олеумстгау ең негізгі бөлімге бөлінді: қоғамдық, ұбытыстардың өмір сүру шарттарын зерттей

тін статика және Жоғамдық. Қубылыстың дамуын, адамзат қорамының Прогресті зерпейтін динамика.

Конт қоғам эволюциясының негізін адамдардың қозғалысы

арқындағы өзгерістерден қарастырады. Оның қоғам дамуының

үш кезеңі (теологиялық метафизикалық, ЖОС ПОЗИТИВТІ) туралы ілімі негізінен Сен-Симонның концепциясын қайталайды. Теологиялық кезең (1300 жылға дейін СОЗЫТҚА) барлық қубылыстарды табиғаттан тыс күштердің әрекетінің салдары деп қарастырумен сипатталса, метафизикалық кезең (1300 жылдан 1800 жылға дейін, Реформацияның Ағартушылықтың Революциясы Қамтыды) тәжірибесінің тыс орналасқан “Түпсіз”, “субстанция”, “Өзіндік зат”, “абсолюттік рух”, “материя” деген сияқты ойдан шығарылған ұғымдармен айқындалады. Үшінші, позитивті кезеңде, “адамзаттың ақыл-ойы БОЛМЫСТЫҢ шығу тегі мен мақсатын және қубылыстардың ілкі себептерін зерттеуден бас тарттады” да, “ертүрлі Жеке қубылыстардың арасындағы байланыстарды бекітуді” шектеледі.

Саясат саласында теологиялық кезеңде монархиялық тәсілдер, метафизикалық кезеңде республикалық концепциялар табиғи құқық, қоғамдық шарт туралы ілімдер басым болып келсе, жаңа позитивті саясаттың ғылымға негізделді. Теологиялық кезеңде доктриналық типтегі қоғам сәйкес, метафизикалық кезеңде Индивидуализм либерализм және демократия пайда болады. Ал ПОЗИТИВТІ кезеңде ескі типке қарсы Қойылатын өнеркәсіптік Түртісі Қоғам Қалыптасады.

Жетілген Мемлекеті Конт социократия деп атайды, бұл қоғамдық ынтымақтастық пен Үйлесімділікке негізделді. Бүтіндей органикалық. тұтастық ретінде келетін қоғамда ербір Индивид бүтіннің бөлігі ретінде белгілі бір Функцияларды атқарады.

О. Конт қоғамдағы топтарды мойындайды тап құрамына теріс қозғалыс ұстанып, олардың ынтымақтастығына шақырады. Қоғамға ПОЗИТИВТІ принциптер енуінің негізінде ол “анархиялық республикадан” да, “реакциялық аристократиядан” да артылады. Қоғамдағы ынтымақтастықтың қамтамасыз ету үшін позитивті саясат өз парызын орындау құқығынан өзге құқықты мойындамайды. Қоғамның барлық Мүдделері белгілі бір қоғамдық Қызметтер атқаруы тиіс. Методтің өзі де Қоғамдық функция болып табылады. Қалыптау, меншікке ие болу қоғамдық турғыда пайдалы деп саналады.

Конт жаңа бүкілөкілдік позитивті діннің жобасын жасайды. Бұл дін бойынша Түпнұсқаның Объектісі қандай емес, адамзат;

позитивті дін ТЕОЛОГИЯНЫ (дінтану) элеуметтанумен (қоғам туралы ғылым), ал теократияны социократиямен алмастырады. Позитивті діннің абыздары — ғалымдар мен әртістер (ақыл мен сезімнің бірлестігі). Ол жылдың ербір айы мен аптасы “позитивтік еуелиер” қатарына жататын ұлы адамдарға арналған күнтізбесі де жасады.

Позитивті кезеңге қошу үшін Конт Парижде өртүрлі елдер мен ғылымдардың өкілдері болып табылатын отыз ғалымнан Құралған рухани өкімет (“Батыстың позитивті Комитеті”) құрмақшы да болды. Позитивті кезеңде ең барысында пролетариат диктатурасын орнату жоспарланды. Пролетариат диктатурасы бүкіл элеуметтік топтарды ПОЗИТИВТІ рухта қайта құрып болған қоғам социократияға қайта ұйымдасады.

Ақыр аяғында бүкіл адамзат 500 социократия құрып, астанасы Парижде болатын бүкіл елемдік федерацияға бірігеді. Сонда Коғамның принципі, негізі мен мақсаты толық жүзеге асады: “сүйіспеншілік — принцип ретінде, тәртібі — негіз ретінде, прогресс — мақсат ретінде”.

Позитивті дін Конттың тірі кезінде-ақ теріске шығарылса (“ақылдан адашушылық”), ал оның философиялық ілімі феноменализм, агностицизм, релятивизм, прагматизм, субъективті идеализм және т.б. түрінде сығанақ ұшырады. Алайда Конт саяси партиялар мен бұқаралық қозғалыстардың идеялық негізі бола алатындай саяси-құқықтық бағдарлама құра алмағанымен, оның позитивизмінің философиялық идеялары кеңінен таралды. Огюст Конттың теориялық ізденістері философия мен жаратылыстанымдық және қоғамдық ғылымдар методологиясының дамуына ықпал етті, тіпті өз заманында әдебиет пен өнерге де әсерін тигізді. Герберт Спенсердің, Эмиль Дюгидің, Леон Дюганьң, Максим Ковалевскийдің, Макс Вебердің әлеуметтанымдық теориялары Конт философиясының ықпалымен қалыптасты. Құқықтық заңгерлік позитивизм (К. Бергбом) де өз бастауын позитивизм философиясынан алады.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Саясаттану антологиясы. Алматы; Санат, Т. 4. 2006

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

14 -тақырып. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Еуропадағы саяси-құқықтық ой

Түйінді сөздер: органикалық теория, заратуштра, фашизм, король.

Негізгі сұрақтар:

- 14.1. XIX ғасырдың екінші жартысындағы саяси және құқықтық идеологияның негізгі белгілері мен басты бағыттары.
- 14.2. Заңгерлік позитивизм.
- 14.3. Р. Иерингтің құқық және мемлекет туралы ілімі.
- 14.4. Г. Спенсердің әлеуметтануындағы мемлекет және құқық мәселелері.
- 14.5. Ф. Ницшенің саяси-құқықтық ілімі.
- 14.6. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер

Тезис:

14.1. Аталмыш кезеңнің бірқатар өзіндік ерекшеліктері бозиды. Европаның кептеген елдерінде капиталистік қатынастар толық орнықты. Капиталистік тиарықтық экономиканың инфра— структурасы онан ері курделсініп дами түсті. Бірте-бірте демократияландырудың нәтижесінде турғылықты халықтың басым бөлігінің саяси процестерге қатысуын қамтамасыз ететін институттар емірге енді. Жеке тулғаның саяси және олсумегтік қуқықтарын кеңейту, жалпыға бірдей сайлау қуқығын бекіту үшін күш салған қозғалыстар нығайып, бірқатар табыстарға жетті. Қоғамдағы аренаға дербес саяси күш ретінде өзінің кесіподактарыш, партияларын, баспасөзін қалыптастырып, өзінің топтық мүддесін белсенді түрде қорғауға ұмтылған пролетариат шықты.

Идеологиялық, күрестегі қарама-қайшылық ендігі жерде феодалдық-монархиялық режим мен буржуазиялық құрылымдар арасында емес, қоғамдағы әр топтың өзінің саяси-қуқықтық қызығарышары арасында ербіді. Сонымен бірге, бұл кезеңдегі саяси-қуқықтық қызығарышардың қамту аумағы өзінің әр алуандылығымен де ерекшеленді, яғни либерал-демократиялық, қарақарастардан элитарлық, авторитарлық және т.б. қарақарастарға дейін кеңейді.

XVIII ғасырдан бастап қалған адамзат дамуының үде— мелі қозғалысы, ерекшелігінің теменгі деңгейінен бастап турде оның жоғарғы нысанына өту туралы прогресс идеялары онан өрі жалтасын тапты. Елемнің рационалистік құрылымын адамзат ақылының күдіреттілігі сияқты рационализм құрылымындағы қорықарылар Ағартушылық ғасырынан жалғасқан достур ретінде қоғамдағы-гулық, ғылымдардың он бойына толығымен енді. XIX ғасырдың екінші жартысында позитивизм ықпалды интеллектуалды қозғалыс ретінде кеңінен таралды. Бұл қозғалыс ендіргіш күштердің, техникалық білімдердің, табиғат пен қоғам туралы ғылымдардың дамуынан туындайтын мәселелерді осы уақытқа дейін ұстемдік етіп келген спекулятивті философиялық жүйелердің шешіміне алмауынан туындады. Позитивистер “математикалық құрылымдарды” (достурлі философияны, идеологияны және т.б.) алып тастап, тек нақты эмпирикалық материалдарды ғана зерттеумен айналысуды насихаттады. Олар қоғамдық ғылымдарды, оның ішінде мемлекет, саясат және қуқық туралы білімдерді де жаратылыстанымдық дәл ғылымдар сияқты “жалаң” айғақтармен қуруға болады деп санады.

Бұл кезеңде жаратылыстанымдық ғылымдардың өлеуметтік ғылымдарға ықпалы күшейе түсті. Бұрынғы физика—математикалық циклдегі пәндердің басымдылығы кейінгі ғылымдарына, өткі биологияның есері күшейе түсті. Әсіресе дарвинизмнің эволюциялық теориясы кеңінен таралып, қоғамдық ойда организм идеялары ұстемдікке ие бола бастады. Қона механицизм ортақ олсумегтік объектілерді машина, тұрақты агрегат ретінде қарастырса, органицизм оларды белгілі өмірлік процестер мен қызметтері бар тұрақты динамикалық өзгермелі және дамуға қуқық қуқық ретінде пайымдауға, талдауға мүмкіндік береді.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы интеллектуалдық өмір— дің қосқын келбетін есіресе, осы ғасырдың соңы өмірлік— тарында ерекше күшейе түскен иррационализмнің беделі, діни философиялық және діни-саяси доктриналардың таралуы, тарихи пессимизмнің негізделуі, ұлтшылдықтың белең алуы және т.б. қуқықтар толықтыра түседі.

14.2. Буржуазиялық юриспруденцияда заңгерлік позитивизм ұстем бағыт болды. Бұл бағыттың негізін қалаушы утилитаризмді ұстанған ағылшын қуқықтанушысы Джон Остин (1790—1859) болды. Бенхам сияқты Остин де өзінің екі томдық “Заңгерлік туралы дерістер” еңбегінде заңгерлікті саяси экономиядан еш кем түспейтін ғылымға айналдыруға ұмтылды. Ол утилитаризмнің негізгі принциптеріне сүйене отырып, адамның адамгершілік сезімдеріне негізделген этиканың теріске шығарды, өйткені бұл тосіл қайырымдылық ғын зұлымдық туралы пікірге рационалды негіз бола алмайды. Ол мораль туралы бенхамдық, түсініктерді Гоббстың ілімімен жақындастырып байланыстырды.

Остиннің заңгерлік позитивизм ілімі бойынша, құқық өзінің кең мағынасында саналы адамдар билік жүргізетін саналы адамдардың бскіткен жүріс-тұрыс ережелері. Бул кудайдың (кудіретгі құқық.) және адамдардың солар үшін (позитивті құқық) бскіткен заңдары. Соңғылардың арасында позитивті - құқық жатпайтын, егемендік билікпен емес, адамдардың қоғамдық пікірімен бекітілген ережелер де кездеседі, олар — халықаралық құқық, сен және абырой заңдылықтары. Халықаралық құқықта позитивті құқықтың белгісі жоқ, себебі ойда егемендік (суверендік) пермені жоқ. Бір егеменге бағынбаған мемлекеттердің жүйесі — бул саяси емес, табиғи құқық. Сондықтан халықаралық құқықтың нормалары құқықтық (саяси) сипаттағы санкциялармен қамтылмайды. Остин қоғамдық пікір бекіткен ережелерді құқық деп атамай “позитивті мораль” деп атағанды жөн көреді.

Остиннің пайымдауынша, егемендік билік ешқандай сыртқы шектеулермен байланысты емес және өз-өзіне қойған шектеулерден кез-келген уақытқа бас тарту алады. Оны тек позитивті мораль тежеп қалуы мүмкін. Тиістілік пен менділіктің (позитивті құқық және дін, мораль) арақатынасы мәселесі юриспруденцияның шеңберінен тыс және позитивті құқықтың өзі-өзіне аумағына жатады. Ал оның жақсы не жамандығын бағалау этика мен заңгерлік ғылымдардың арасындағы пендердің үлесіне тиеді. Субъективті құқық та егеменнің еркінен туындайды. Тулға құқықтарының негізсудің табиғи-құқықтық қырларын Остин толығымен теріске шығарады.

Сот шешімін Остин оның тиіс келісімінің нәтижесінде атқарылғандықтан, позитивті құқықтың болігі ретінде қарастырады. Эдет-ғұрыптар заң шығарушы немесе сот оларды құқықтық нормалар ретінде бекіткенде ғана заң күшіне енді. Бул ереже ғалымдардың пікірі мен жеке заңгерлердің практикасына да қатысты. Бентаммен салыстырғанда, Остин құқық статусының толық еместігі сот ісіндегі құқықтық шығармашылықты қажет етеді деп есептеді. Прецеденттер жүйесінен туындайтын бул құқықтардан құтылудың құралын ол да Бентам сияқты кодификацияда қорғады.

Остиннің құқық жүйесіне деген кезқарасты өзінің оқшаулығымен сарқыланды. Бентамның кейбір идеяларын қолдай отырып ол адамзат ережелерінің рет-ретімен ретіңізге құқықтың ақырғы мақсаты — жалпы игілік болғандықтан, құқықты жалғыз (публичное) және жеке (частное) деп бөлудің қажет екенін тусінді. Қорғалатын мүдделер принципіне орай адамзаттық және ҚЫЛМЫСТЫҚ құқық деп ажырату да қажет емес. Нағыз айырмашылық зиян атеккен тулғанын немесе мемлекеттің қалауына санкция қолда — нудың бағыныштылығымен сипатталады.

Ол жіктелістердің орнында Остин құқықты “жеке” және “заңға” деп бөледі. “Заңға құқық” деген атау шарпы және тиімділігі үшін қолданылады. Оған жеке құқықтың құрамды кірмейтіннің бөлігі енеді. Жеке құқық белгілі бір класс (категория) тул — галарының арнайы құқықтарын, міндеттері мен мүмкіндіктерін білдіреді. Жеке құқық үш белімен тұрады: жеке өмір салып, саяси өмір салып, ерекше жағдайлар (шетелдіктер, құқықтық қабілеті жоқ тулғалар).

Остиннің құқық концепциясында егемен ұғымы негізгі орын алады. Білік, негізінен, тұрғындардың едеңізге бағыныштылығынан құралады. Халықтың егеменге қатысы дінмен, моральмен және құқықпен реттелсе, ал егемен дін және мораль нормаларымен ғана санасады. Оның билігі ешқандай құқықпен біріктірілгенді білмейді.

Жоғары билік ұғымына келгенде, Остин Гоббстың достурін оған артып қарастырады. Егемендіктің шексіздігін сынау, оның пікірінше, егеменнің абстрақтылығымен егемендік биліктің құрамдас бөліктерінің бірін құрайтын биліктің пәкті екілдерімен (мысалы, Англия королімен) шатастырудан туындайды. Остин егемендіктің пәкті тасымалдаушысын анықтауға кел — генде қиналды, бірақ жоғары биліктің барынша шогырлануына және орталық пен жергілікті жерлердің арасындағы қатынастардың атақ иерархиясын (сатысын) сақтауға ұмтылды.

Экономикалық либерализм достурін жалғастыра отырып, Остин езге утилитаризм идеологиясымен салыстырғанда, саяси демократиялық принциптерден алшақталады. Бул

радикализмнен бас тартуы оның 1848 жылғы революцияға антидемократиялық кезк.арас устат-туытнан айқын аңғарылады. Оның заңгерлік позитивизм мектебіне қосқан үлкен үлесі — құқықтық теорияның догматтық категориялық аппаратын қалыптастырды. Оның методологиясы, ұғымдар анықтамасы мен жүйесі, классификациясы — қазіргі елемдік юриспруденцияның қорына ет-тді. Остиннің кезеңдері осы бағыттағы кептеген екілдеріне (К. Бэрбом, А. Эсмен, П. Лабаид және т.б.) және Англияның жалпы құқығының дамуына, отаршылдық заң шығарушылыққа ықпал етті.

14.3. Заңгерлік ПОЗИТИВИЗМ даму үстіндегі азаматтық қоғамның күнделікті құқықтық мәселелеріне сәйкес келгенін шешушісіне бірқатар ОлсуМеттік мәселелерді айтса алмады. Азаматтық қоғамның қайшылықтары мен қатыстылары, оның дамуы айқындалатын елеулігі Простер, қоғам мен мемлекеттің араі атынасы сияқты мәселелер заңгерлік ПОЗИТИВИЗМнің назарынан тыс қалды. Формальдік-догма-гғық Методология құқықтық мемлекетті негіздей алады. Бірқатар заңгерлер мен мемлекеттанушылар өкілдік мемлекетті құқықтан езге сыртқы факторлардың кемсімен идеялогиялық тұрғыда негіздеуге тырысты. Бул саяси-құқықтық теорияларды елеулі Меттанулы, психологиялық және өзге концепциялармен біріктіруге өкелді.

Немістің белгілі заңгері Рудольф фон Иринг (1818—1892) елеулі Меттанудың бірқатар идеяларын мемлекет және құқық туралы ілімше қолдануға ұмтылды. “Оз дамуының ертүрлі сатысындағы рим құқығының рухы”, “Құқықтағы мақсаты” және

“құқық үшін күрес” сияқты еңбектері оны қазіргі танымал етті.

XIX ғасырдың орта тұсында бастап Иринг формальдік-догматтық тәсілге негізделген “ұғымдар юриспруденциясының” орнына өмірлік құндылықтарға, адамдардың нақты қатысушылықтарына негізделген “мәселелер юриспруденциясын” қалыптастыруға кешеді. Ол құқықтық логикалық, тілді психологиялық қырларына да емес, оның елеулі-прагматикалық утилитарлық қырларына басты назар аударып бастайды.

Ол өзінің қолданған құқық мен мемлекетті тану Методологиясында алдыңғы орында айтақтарды сипаттауға, жіктеуге және талдауға беледі. Эмпирикалық Материалдарды зерттеумен салыстырғанда, философиялық ұғымдармен амалдар жасау томенгі рөлге ие болады. Эмпирикалық материалды Иринг тарихи өлшемде де, құрылымдық-функциональ өлшемде де қолданады. Құқықтың ағзаға тән өтырып, Иринг өган табиғат өніміне тән барлық қасиеттерді береді — өр алуандылықтағы тұтастық, Индивидуальдығы, өсу және т.б. Құқықтың дамуы немесе өсуі тарихылық өсілді қажет өтеді, сондықтан да бул өсіл “Рим құқығының рухы” өңбегінде негізделеді. Оның үстіне ол өрганизмнің қажеттілігін де былайша өскереді: “Өрбір ағза өкі қырып зер-өтеледі — өнатомшылдық және физиологиялық қырларынан

— біріншісі оның құрамдас бөліктері мен олардың бір-біріне қатынасын қамтыса, өкіншісі оның қызметін қамтиды. Біз де құқықтың өсі өкі қырынан зерттеміз”. Кез-келген ағзадағы функциялар олардың мақсаттарының тәсілмалдаушылары болғандықтан, құқықтың қызметтері “Құқықтағы мақсат” өңбегінде ашылады. Мұнда “мақсат бүкіл құқықтың жаратушысы” деген ұстанымға сүйеніп, Құқықтың жал- ПЫ ҰҒЫМЫ МЕН ШЫҒУ қоздері қарастырылады. ҚҰҚЫҚТЫН мұндай ТСОЛОГИЯЛЫК түсіндірмесі құқықты мақсат өтуі субъект кім деген МССЛСНі тудырады.

Ирингтің өлеуметтанымдық қозқарасқа басымдылық беруі оның құқықты Қоғамның негізінен өкеліп Шығаруына өн қорына:

қоғам — бул өртәк мақсатқармен біріккен адамдардың бірлескен өрекеті” Алайда Кез-Келген қоғам емес, өлсүменің билігі бар МСМЛСКСТТІК тұрғыда ұйымласқан қоғам ғана ҚҰҚЫҚТЫ Тудырады: “Мемлекет — ҚҰҚЫҚТЫН Жалғыз қайнар қозі”.

Иринг құқықты мазмұны жағынан сипаттайды, яғни бул өлеуметтік өзара өрекет субъектілерінің өртәк мәдесін. басқаша айтқанда бүтіндей қоғамның мүшесін білдіреді. Бірақ, құқықтың басты шарты — өсі мәделерді қорғаудағы мемлекеттің өкелдігі. Иринг құқықтың Мазмұнын былайша анықтайды:

Қолданбы. Осының ЮТИЖеСінде органикалық өмірдің бірқатар заңдылықтары, Мысалыт Карапайымнан күрделіге ету (интеграция) біртектіліктен эртектеріне қосылу (дифференциация) қосам мен мемлекеттің дамуы мен ҚБТЭМСТ ступені заңдылықтарымен байланыстырылды.

Қоғамның өмірінде байқалатын оның құрылымы мен функцияларының күрделілігі және осы процестерінен немесе олардың жекелеген белгілерінің (элементтерінің) дифференциациясын Спенсер орташа топтардың негизгі ірі және күрделі топқа айналу процесі ретінде қарастырды. Ой “агрегаттар” деп атаған мұндай “Қауымдасуық тапа тайпалар одағы, қаламселі (еңер, империялар сияқты қоғамдық топтар мен бірлестіктерді білдірді. Пайда болғаннан кейін бұл бірлестіктер (агрегаттар) бетен өзгерістердің факторынан бастап кешіреді өлеуметтік-топтық дифференциация, сөзбек белінісі түріндегі Маман-дану, саяси билік органдарының құрылуы (реттеу жүйесі), соңдай - әк еңінің ілігі, қолөнердің (“қоректілігі органдарының жүйесі) қалыптасуы, арнаулы “белініс жүйесінің” (сауда, Транспорт және өзге Қатынас Қуралдары) пайда болуы.

Мемлекет пен саяси институттарды лайық бөлу тарихына қарастыра отырып, Спенсер бастапқы саяси дифференциация ерекшелігі олардың қатысты устем танға айналған кездегі отбасылық дифференциациядан келіп туындайды деп есептейді. Сонымен бірге отбасылық теңсіздіктен атар, ерекшелігінен өз ішінен де дифференциация (отбасылық Құлдық) болып, ескері басқыншылықтар мен тұлғаны тусірушіліктері, Құлға айналған қардың саны артуының барысында саяси орташа (дифференциация) Қалыптасады. Билеушілер мен бағынушылар арасындағы “саяси жіктеліс” бірте-бірте күрделіленіп өлеуметтік Эволюцияның жоғары формасына етуді жалғастырады. Спенсердің теориясы бойынша өлеуметтік ұйымдасудың ескері типі ОСБ-лайша пайда болады.

Ескері типтегі мемлекеттің негізгі белгілеріне мыналар жатады халық пен армия бірлестігі Құрылымды, бір орталыққа бағынған реттеу жүйесінің мүжбүр біріктірілуінің негізінде ұйымдасады (“мүжбүрлеулі кооперация”); қоғам организм сияқты не-

гізгі жүйке орталығына бағынады және сатылы (иерархиялы) негізде Құрылады; өлеуметтік сатыдағы индивидтің орны оның статусымен анықталады; индивидтің өмірі, еркіндігі, мәңгілігі қоғамға тәсілі; мемлекет тыйымдармен қатар бұйрықтарды да бекітеді; мемлекеттік ұйымның құрамына кірмейтін одақтар мен бірлестіктердің барлығы басып-жаншылады; өзге қоғамдардан тоуелсіз өмір сүруге қажетті қорсаң барлығы мүмкіндігінше өндіріледі; қоғам мүшелерінің рухани қасиеттері ішінен бағырлық, сол қоғамға деген адалдық, тиянақтылық, бекітсе деген соқыр сенім жоғары бағаланады.

Қоғамлық келсі типін Спенсер өнеркәсіптік (индустриалдық) тип деп атайды. өлеуметтік ұйымдасудың бұл типіне мүжбүрлеулі емес, ерікті кооперация, ҚОЛОНСТР мен сауда еркіндігі, жеке МСНШІҚҚС ҚОЛ СҰҚПҰШЫЛЫҚ және жәке тұлға еркіндігі, саяси институттардың өкілеттік сипаты, биліктің орталықсыздау-шырылуы және артурлі өлеуметтік мүдделерді өтеу мен келістіру тәсілдерін Қамтамасыз ступе және т.б. белгілер тән. Мемлекеттік лауазымдарды мұралаудың, сословиелік кедергілердің жойылған жағдайындағы өнеркәсіптік бекілетіс (“өмір сүру үшін бейбіт күрес”) маңызды рөл атқарады.

Қоғамның ескері типінен өнеркәсіп типіне өтуін Г. Спенсер жалпы өлеуметтік-саяси эволюцияның зат-идеялық ретінде тусіністі. Бұл сол замандағы иерархия мен өскері күшке сүйенген феодалдық құрылыстан тауар алмасу мен сөзбек белінісіне өткізілген, илдиандардың жеке құқықтары мен еркіндіктері бағаланатын қоғамға тарихи қосылу процесімен сәйкес келді. Кейірек, ХХ ғасырда Спенсердің бұл сипаттамалары өлеуметтанудағы “и-а-индустриалды концепциясы” (Р. Арон және өзгелері) кек қолданыс тапты. Спенсердің өзі “өнеркәсіптік мемлекет” концепциясының нобайын О. Конгтың саяси философиясынан алған болатын. Бірақ бұл концепция Қош-ғың ілімінде жетілдірілмеген және нақтылықтан алшақтау утопиялық, сарыша болды.

Озінің “Әлсуметтапу принциптері” (1898) еңбегінде Спенсер сол заманғы қоғамның социалистік өзгерістерінің болашақ нәтижелеріне қатысты езіңдік элеуметтанымдық болжам айтады. Капиталистік бесекелестік жағдайындағы қоғамдық болмыстың ауырлықтары мен зиянкестілігін және жанды тұтыстық идеясының тартымдылығын мойындай отырып Спенсер, сонымен бірге социализм оны шешудің орнына онан да ауыр қиындатқандар тудырады деп пайымдады. Жеке мүдделерді қоғамдық мүдделерге

бағыттыру және еңбекті қоғамдық ұйымдастыру, оған-ғың бітірінінше, мемлекеттің мүмкіншілігі белсенділігін кеңейтеді, бюрократия мен оның билік өкілеттілігін өсіреді. Бюрократия шоғырланып өз билігін нығайтқан соң, еңбекші қауымының мойнындағы жаңа аристократияға айналады. Мемлекет те, тап та жойылмайды, оның орнына еңбекшілерді қанау есебіяел өмір суретін жаңасы лайда болады. Социализм іске асса, тек мемлекеттік бюрократиялық социализм ғана жүзеге асады. Спенсердің бұл болжамдары мен қорықалдылығы жиырмасыншы ғасырдағы тоталитарлық мемлекеттерде толығымен ақталды.

Элеуметтік-саяси тарихлама Герберт Спенсерді біртұтас индустриалдық қоғам тарихымен бірге, ХІХ— ХХ ғасырлардың элеуметтік философиясындағы социал-дарвинизм бағытының да идеялық негізін қалаушылардың санатына жатқызады, Методология саласында оның идеяларын құрылымдық-функционалдық талдау (Т. Парсонс) және культурантропологиялық мектептер мұраланды.

14.5. Философиялық және құқықтық ойдың тарихындағы ұлы ойшылдардың бірі — атакты неміс философы, имморалист және иррационалист Фридрих Вильгельм Ницше (1844—1900). Саясат, мемлекет және құқық, мәселелері оның еңбектерінде мұрагерлікпен байланысты қарастырылады: Грек мемлекеті, “Билікке деген сүйіс”, “Заратустра осылай деген”, “айырымдылық пен зулымдығын тың аргы жағында”, “Моральдың шығу тегі”, “Антихрист— тианин” және т.б.

Ницшенің концепциясы бойынша, мемлекет, құқық, заң шығарушылық, саясат озінің ауқымы жағынан қаршылық сипатқа ие күштер мен ерікгер күресінің керінісін білдіретін мәдениеттің қызметтік құралдары болып табылады. Оның іліміндегі “билікке деген ерік” ұғымы “билікті көрсету мен қолдалуға деген тойымсыз ұмтылысты, билікті шығармашылық инстинкт ретінде пайдалануды” білдіреді. Жігерді жинау мен билікті арттыруға деген ерікті ол барлық құбылыстарға, оның ішінде элеуметтік және саяси-құқықтық құбылыстарға да тән қасиет деп түсіндіреді. Билікке деген ерік бұл әффектің тұрпайы формасы емес, ол “пәрмелділік әффеісі”, Ницшенің бүкіл ілімі осы ұғымның теңірегінде ербиді.

“Ескі құндықтарды қиратып”, “бүкіл құндықтарды қай— та бағалай” отырып, Ницше мынадай идеялар ұсынады: “мораль— дық құндықтардың” орнына — тек натуралды құндықтар,

“әлсуметтанудың” орнына — үстемдіктің нысандары мен үлгілері туралы ілім, “қоғамның” орнына — модели келген, “таным теориясының” орнына — әффектілер туралы иррационалістік ілім, метафизика мен діннің орнына — мәңгі айналым ілімін ұсылады. дамудың прогрестік түсінігін ол қате деп есептеді.

Ницше ойынша басты ұндық — адам өз бойына игере алатын биліктің барыла жоғары мәңгісі. Адамзат мақсат емес, құрал ғана. Тек санаулы тұлғалар ғала (Цезарь, Наполеон сияқты) өздерінің қысқа өмірінде ғана әр алуан еріктердің билік үлгісін күресінің мені мен мақсаты бола алды.

Бүкіл элеуметтік-саяси тарихтың Ницше билікке деген екі еріктің күресі ретінде сипатталады — күштілердің ерік (жоғары, аристократиялық түрлер) және елсіздердің ерік (қауып, құлдар, тобыр). Билікке деген аристократтық (бекзаттық) ерік — бұл осы инстинкті, өмірге деген ерік, ал билікке деген құлдық ерік — күйсіз инстинкті, елімге деген ерік. Аристократтардың билігі жоғары мәдениетке жетелесе, “тобырдың” үстемдігі мәдениеттің өзінің айналымын нигилизм мен декаденске өкілді. Мораль — құлдардың билеушілерге қарсы құралы, елсіздердің күштілерге қарсы адамгершілік қорғаушылары, “қара тобырдың” жоғары түрлерге үстемдігін ақтауы. Соңғы мәңгіліктердегі

адамзат тарихын Ницше қуатғы емірлік бастауларды, табиғи инстинктердің дін мен мораль сатқарынал бірте-бірте сену процесі ретінде бағалап, елсіздердің қалың тобыры ақыр соңында саны аз қуштілерден басым тусті ден сипаті-айды. Алайда, моңгі айналым идеясына сойкес, жаңа аристократиялық қуштілік Қайта орнауы да мүмкін.

- Мемлекеттің шығу тегі мен ролі туралы ор алуан концепцияларды теріске шығара отырып, Ницше аристократиялық эстетизмнің галамдық келешегіне сенім артып, модениет пен дарьжды мемлекеттен де, саясаттан да жоғары қояды. Ол эстетист (мемлекеттілікті жатаушы) емес, эллист (салаулы аристократияның билігін жақтаушы). Ол мемлекет пен саясатты олар аристократиялық, модениет пен дарьщылыққа қытаймет еткен жағдайда гала Қуштайды.

Модениет пен мемлекет арасындағы антагонизмі Ницше үшін мынадай создерінен аңғаруға болады: “мемлекет — тулғаларды өзара қорғау үшін ақылмен қурылған ұйым, егер оның шектен тыс жетілдірсе, онда ол ақырында тулғаның өзін осы

реттеді және тіпті жояды, яғни мемлекеттің тупкі мақсаты тубірімен қайтып келуі”

Ницше мемлекеттіліктің негізгі екі тегін ажыратады — аристократиялық және демократиялық. Аристократиялық мемлекетте жоғары модениет пен адамдардың қушті типтерінің басым болса, демократия мемлекеттің бузылған формасы Ницше үшін халық еткенділігінің шындығын бітісіз Карсыласы.

Мемлекет ретінде темендеуі ТҮНДСИЯСЫН ескеріп және алыс ҚСЛСШСКГС мемлекеттің жойылу мүмкіндігін пайымдай отырып Ницше, оның орнына бей-берекетсіздік емес, МСМЛСКСГСН өзге мақсатты түрде жетілдірілген мекеме орнауы мүмкін деп есептейді. Ницшенің жоғары адам туралы Заратустра атымен айтқан уағыздары сырттай анархиялық ұран сияқты болып көрінгенмен, ол жаңа МСМЛСКСТКС емес, ең алдымен моральдық, МЭДСНИСТТІЦ, қоғам мен мемлекеттік либералдық және демократиялық концептіяларына қарсы бағытталған. Ол қазіргі ҚОҒАМДЫ барлық қырынан өзінің ұяты да өкір тілімен түйсі отырып, адамзатты жаңаша тербиелесу арқылы (жоғары адам идеясы) жаңа аристократиялық қоғамға жақындауға болады деп пайымдайды. заратустраның антиэстетизмі тәлсізлік қогііліктің ҚОлындағы азіргі мемлекеттік аристократиялық тұғырдан сынайды.

Оның пікірінше саясаттың жетілген үлгісі маңызды болып табылады. Ницше моральдан азат макиавеллілік саясат стандарттарының өмірге қайта енуін қалады.

Ницше Қуштың аристократиялық ҚОНДСИЯСЫН дамытады. Оның іліміне, қуш, билікке деген сүйікті рефлексі. Осы тұрғыдан ел табиғи-ЖУҚЫҚТЫҚ доктриналардың тарихи прогрессивті тусіндірмелерінің орташа жорамалдарына, адамлар қарымқатынасындағы еркіндік пен теңдік идеяларына қарсы ПЫҒЫП, артықшылықтарды теңсіздікпен басындылықтарды негіздейді.

Ницше қуштың теңсіздігін қуштың жалпы өмір сүруінің шарты ретінде қарастырады Қуш — бұл басындылық. Вопыстың әрбір түрін өз басымдылығы болады. “ҚУҚЫҚСЫЗДЫҚ. сәтәт{да теңсіз Қуштарда емес, “қуштың теңдігіне” ұмтылу шылықта. еділдік, оның ішінде қуштық еділдік адамдардың аристократиялық ұстем топқа немесе оған ҚЫЗМСТ ететін тобырға жататындығына орай теңсіздік принципінен туындайды.

Ницшенің пікірінше, қуштық — соғыстар мен жеңістердің нәтижесі. Ол ертедегі қоғамның “ҚУҚЫҚ. инстинктпен” келіседі. Жәсілуші өз ОЙСЛІМЕН, балаларымен, бүкіл дүние мүлкімен

жәсілден тәсілі. Қуш — бірінші ҚУҚЫҚ және ОНЫҢ негізінде иемдену, тартып алу, мажбурлеу қасиеттері бар”.

Неміс ойшылының айтуынша, қорғаныс қажеттілігінің ҚУҚЫҚ сияқты, агрессия қажеттілігінің қуштың да мойындау керек. Соғыстағы жеңіспен қушты билікке деген орташа еріктердің қушын түйіндейді және аристократиялық қуштық теріптің негізін қурайды. Егер өзінің шығу көзі жағынан қуштық соғыс қушты болса, ал ҚУҚЫҚТЫҚ теріптер негізінде қалыптасқан қазіргі қушты билікке деген орташа еріктер

соғысының нәтижесі болып табылады, демек бұл күресуші күштердің келісімін білдіреді: “келісімсіз құқық жоқ”. Бұл мағынада құқық мойындалған билікті байқатады. Келісім құқығына сойкес біздің ларызымыз — бұл езгелердің бізге құқығы, ал біздің құқығымыз — езгелердің мойындап қана қоймай, оны қорғайтын біздің күшіміздің үлесі.

Аристократиялық үлгілерден айну құқық саласында да “қуағтты” құқықтық инстинктерді тобырлық инстинктерге айналдырып, декаданс пен нигилизмге екеледі. Сол заманғы либералдық және демократиялық идеяларды, заңдар мен өкімдерді ел оқшау тұлғаларға қарсы бағытталған және орташа сарпағы адамдарға арналып есептелген “тобырлық заң шығарушылық” деп сыйайды.

Ол еуропалық мемлекеттердің сол замаңдағы саясатын өзара қырықтасқа толы майда саясат ретінде барлық құндылықтарды аристократиялық қайта бағалау тұрғысынан теріске шығарады. Бисмарктың саясатын да ол шектеулі ұлттық сипаттағы ұсақ саясат қатарына жатқызады. Ницшенің боджауынша ұсақ саясаттың уақытты өткі, келесі жиырмамыншы жүзжылдық үлкен саясаттың — өлеңшілік үстемдік үйін күрестің, бұрын-соңды болмаған соғыстардың ҚЫТЫҒ болады. Саясат ұғымының тоңірегінде рухани соғыс болып, бұрынғы қоғамдағы жалған саяси құрылымдар жойылады. Болашақтың тағдырымен байланысты үлкен саясатты Ницшеге ОЗІНІЦ “жоғарғы адам” концепциясымен басталады деп санады.

Болашақ туралы кезқарастарын негіздей отырып Ницше Еуропадағы демократиялық қозғалыс өзін жаңа құндылыққа дайындайтын адамиардың тилж тұдырады және сояда оларды басқаратын “жоғарғы адам” типі пайда болады деп есептеді.

Ницше еуропалықтардың езімшіл этноцентризмін, олардың ұлтшылдығы мен ұлттық шектеулігін ұлттан тыс элитизм, аристократиялық ынтымақтастық тұрғысынан сынады. Оның жиі қолданатын “нәсіл” ұғымы ұлттық-этникалық емес, өлеуметтік-саяси сипаттама, яғни күшті нәсіл — бұл билік етушілердің срекше типі, аристократтар, елсіз нәсіл — өмірлік өлсіздер, еріксіз. Дер.

Бәлікке деген ертурлі еріктердің меңгі күрессі принципінә сүйене отырып, Ницше өзіннің соғысқа деген қозқарасын дамытады. Ол Гераклит сияқты меңгі айналым ағымындағы күрестің барлығын соғыс деп атайды. Осындай философиялық-дүниетанымдық мағынада ол бейбітшілікті теріске шығарып, соғысты мадақтайды. Соғысты метафизикалық тұрғыда ақтай отырып, Ницше оны өзіннің жаңа жоғары мәдениетке деген үмітімен байланыстырады. “Қоғамға құлдық қалай керек болатыны сияқты, мемлекетке де соғыс солай қажет”. Ол соғыстың қызметіндегі мәдениетгі емес, аристократиялық мәдениеттің қызметіндегі соғысты жақтайды.

Ницше нағыз антисоциалист ретінде де танылады. Оның пікірінше, бүкіл еуропалық мәдениет біраздан бері құндылықтар дағдарысын бастан кешіріп, апатқа қарай бара жатыр. “Социализм — деп жазды ол, шыңдығында “қазіргі идеялар” мен олардың жасырын анархизмінің соғыс түтижесі болып табылады. Ол революциялар мен каналушылардың қотерілістерін мәдениетке теңестіріп қауіп ретінде бағалады. Ол бұқараның болашақтағы революциялық бас қетерулерін деп болжай отырып, ақырында меншік иелерінің социализмнен басым түсетініне сенді.

Социалистік идеяларды өткірі сғынай отырып Ницше оның тіггіті экспериментінің өзін Қаламайды. “Шыңдығында, менің ойымша, деп жазды ол, — социалистік қоғамда өмір өзін-өзі теріске шығарады, өз тамыртың езі кессі”. Социалистер құқықтан және сот торсілігінен, индивидуалдық ұмтылыс және басымдықтардан бас тартқандықтан, құқықтың өзін теріске шығарды, өйткені “жалпыға ортақ теңдікте құқықтың ешкімге де қажетсі жоқ”. Социализм тусындағы болашақ заң шығарушылыққа қатысты ол былай дейді: “Егер олар (социалистер Б. С.) өздері заң шығаратын жағдайға жетсе, оша олар өздерін темір құрсауға тыныш, қатаң төртлі талап етер еді — олар өздерін біледі, және өздері шығарған заңға саналы түрде бағынар еді!”

Ницше социалистердің мемлекетке деген қозқарасына қатысты да өткірі сын айтады. Осыған байланысты социализм өмір

суріл отырған бүкіл Мемлекеі-герді жоюға тытырыса отырып, озі “ең катаң терроризмнің көмегімен кездейсоқ және қысқа гат-іа өмір сүре алады”,— деді. Келе жатқан тоталитаризмнің қолбетін болжағандай, Ницше социализм барысында тулғаның жойылаТыИндьТГЫН, оның қоғамдық одақ Муддесінс қарай өзгертілетіні, барлық азаматтардың абсолюттік мәселесіне бағынатын режітінің орнайтынығын жорамалдалы.

Ницшенің еңбектері ойшылдың өз өміріі-ше жұртшылыққа кең таныла қоймады. Біра оның тәсирлерінің кейінгі ықпалы Ницшенің өмірін ақтады: “Тек ертеңнен аргы күн ғана маған тиесілі. Кейбіреулер өлгеннен кейін туытлады.”

Фашизм мен ұлтшыл-социализмнің идеологтары Ницшенің өмірін өз бағдарламаларына сай бұрмалап алды. Оның ітімінің буқаралық қозғалысқа негізделген ұлтшыл-социализмнің идеологиясымен сәйкеспейтін жақтары (аристократизм, индивидуализм, ұлтшылдықты сынау және т.б.) назардан тыс қалдыра отырып олар Ницшенің бірқатар идеяларын (үстем есіл, жаңа тертіп, жоғарғы адам, билікке деген ерік және т.б.) ұлтшылсоциализм рухында түсіндіруге тытырысты.

Алайда екінші дүниежүзілік соғыстан кейін оның философиялық және саяси-құқықтық ой тарихындағы орны табуы кездеген Ницше шығармашылығын түсіндірудің жаңа кезеңі басталды.

14.6. Ресейдегі 1861 жылғы шаруалар реформасы сот, ағарту, жергілікті басқару және өзін-өзі басқару салаларында да жалтсып, қоғамдық өмірде саяси идеялық ағымдар мен философиялық-құқықтық қозғалыстардың орнына жол ашты. Реформаторлар мен консерваторлардың либералдар мен радикалдардың арасындағы идеялық алшақтық айқындала түсті.

Патша Александр II бұйрығымен құрылған шаруа ісі жөніндегі Бас Комитеттің (басқарушысы Я. И. Ростовцев) жұмысы үлкен қоғамдық пікірталас тудырды. Шаруа мәселесін шешу үшін 30—40 жылдары славянофилдер бастаған қоғамдастықтардың қоғамда халықшылдар жалғастырды. Халықшылдың бағдарламаларының кейбір тустары дворяндық реформаторлардың рәсімдеріне қарамастан Канаттың ұстанғал позициясымен сай келді. Бул бағыттың көрнекті өкілі Алексей Михайлович Унковский (1828—1893/94), 1857 жылдың өзінде Тверь губерниясының дворяндарының атынан Александр 11-ге шаруа мәселесін шешудің радикалды жобасын ұсынды. Реформаторлар жатарына митрополит Филаретті (Дроздовты) (1782—1867) да кіргізуге болады. 1861 жылғы 19

ақпандағы Манифестті дайындауды Александр и Ю. Ф. Самаринге жүктеген болатын. Алайда оның жобасымен келісім болмады, сондықтан бул материал Филаретке тапсырылды, оның ақырғы үлгісі дайындалды. Ол мемлекеттің құқыққа деген і православиелік иерархиялы қарама-қарсы ұстады.

1861 жылғы реформа жермен қамтамасыз ету және еркіндікке байланысты шаруалардың өмірін ақтады. Сондықтан бул реформа оны жақтаушылар тарапынан да, оның қарсыластары

— радикалдар тарапынан да сыңа ұшырады. 60-жылдар қоғамдық қозғалыстардағы радикалды идеялар мен бағдарламаларға толық болды. Бул кезеңді тарихшылар ресейлік түбірдегі революциялық утопиялық социализмнің қалыптасуы деп атайды. Бул ең бағыттан ортекті зиялы қауым ортасындағы буқаралық революциялық қозғалыстан және орыстың ұлтшылдық (“шаруалық”) социализм ағымдарынан пайда болды. Шығысында да, реформадан кейінгі Ресейде социализм идеялары

бастапқыда сен-симонистік, фурьерлік, ал кейіннен маркстік идеялар студенттер, әдебиетшілер, жас офицерлер мен мемлекеттік қызметшілер, тіпті дін иелерінен шыққандар арасында кеңінен таралды.

Орыстың утопиялық социализмінің өкілдері қатарында А. И. Герцен және Н. Г. Чернышевский бар. Олардың екеуі де славянофилдердің қарама-қарсылығын құрметтеді.

Қауымдық (халықшылдық, “шаруалық”) социализмнің идеялары мен қозғалыстарына алғаш келген әлеуметтік философтардың бірі Александр Иванович Герцен (1812—1870) болды. Ол селяншіл қауымды болашақ орыс социализмінің негізгі

тірсігі деп абылдады. Оның 1861 жылғы 1 карашадағыт “Халыққа бар!” ураны ондаған жылдар бойы патриоттық кеңіл-күйдегі жастардыт қуреске жумы.Іщырдыт.

Герценмен салыстырғанда Николай Гаврилович Чернышев— ский (1828—1889) нағыз демократ ретінде керінеді. Оның “ау— ытмды иелікке карсы философияльж кезкарастардыт сьтнау” (1858), “Экономикалык орекет жене зац шьтгарушьтлык” (1859) макалаларьт мен “Не істеу керек? “ ецбетсгері Ресейде окуга тыйым сальтнган тмыгармалар болдыт.

Герцен мен Чернышевскийді кейде социалист-утопистер деумсп қатар, революцияшыл демократтар деп санадыт. Алайда “революцияшыл” деген сез мағытласы жағынан 70-жылдардагы хальткшьтлдар қозғальтсьнщагыт бақуьлшшлдер мел террористер туралы угьтмга жакын.

Михаил Алксалдрович Бакунин (1814—1876) XIX жене XX гасырларда таралган ультрареволюцияльтк социализм багытгарьгньщ бірі УЖЫМШЫЛДЫК анархттзм багыттьтньтц негізіп алаушыньщ бірі. “Федерализм, социализм жене алтитеологнэм” (1868), “Клуго-гсрмапдыгк империя” (1871), “Мемлекет жене анархия” (1873) деген сцбсхтеріл.дегі оның кезкарастарьт тех орьтс халькшьтлдарьт арасьшда гана емес коптеген батьтсеуропалык елдерде де оз жактастарын талты. Бакут-ин мсп Л. Тостойдыщ анархистік ілімдерін Петр Алексеевич Кропоткин (1842—1921) жалғастырды. Ол бастапьша географ, геолог, биологиядагыт эволюцияльтк теорияны терец зертгеуші, этика теориясы мен тарихы бойылша монографиялык жумыстардытц авторы ретінде беллі болса, кейінлен анархизм теориясы мсп тарихы бойынша ецбектер жлнат-ьтньщ авторы ретінде танымал болды. Кропоткин анархия ілімін табиғат лен когам туралы казіргі гьтлыммен, осіресс жануарлар олсмі мен адамзат қауым,дастьтгьндагы езара комок туральт олеуметтік-философиялык іліммен біріктіргісі келді.

Радикалдар қатарына сойдай-ак “Алга” журналыньщ жетекшісі Петр Лаврович Лавровты (1823— 1900) жаткьтзута боладыт. Бастапьша Чернышевсклйді жактаган ол алғашкы “Жер мен ерік” уйьтмына, 1 жене II Интернационалга, Париж коммунасьт мен кейінгі “Халық еркіне” белсене атсалысты. “Болаілак когамдагыт мемлекет элсменті” деген ецбегінде езінің антиутопиялык кезкарасьтмен ерекшеленеді.

Ресейде Александр і-нің либералды бастаулары мсп оның едебиетге талкьтлануынан (Сперанский, Карамзин) кейінгі “реформалар доуірінде” либерализмнің келесі толжьтны бой котерді. Олардытц либератшьтк кезкарастары агартушылык консерватизммен аралас болды. Бул топтыщ кернекті оқілдері қатарына мыналар жатадыт: Б. Н. Чичерин (1828— 1904) бес томдытк “Саяси ілімдер тарихьхньщ” (1869—...1902), “Хальт екілетгілігі туралы” (1866), уш белімнен туратьтн “Мемлекеггтік гьтльтм курсы (1894— 1898), “К,уьщ философиясы” (1900) теряіц авторы, С. А. Муромцев (“Азамаітык куькьктагыт сог пен зац”, (1880), Н. М. Кортсулов (“Куькьттьтц жалаьт теориясы бойьтнша лекциялар, (1886), М. - М. Ковалевский (“Юриспруденцющагы тарихи-сальтсьттрмалы Метод”, (1880), Кавказдагы зац мел едет” (1886), “Казіргі одет жене ежелгі зац” (1886), уш томдытк “Тікелей халық билігінен ОЮЛСТГ[к хальщ блігінс дейіл” (1906) ецбектерінің ВТОРЫ. Либералдар угопиялык социалвстермен, алғашкы орыс марксшіддерімен, кейінгі славявофилдсрдід консервативті-романтикалык оппозициясымен қатар зацгер-догматгардыщ да қозкарастарымен пікірталасьттрды. Олардыщ арасьнда идеялык айырмашылык та болды. Мысалы, Чичерин классикалык либерализмнің жацагегельдік жобасын, Муромцев “мудцелер юриспруденциясы шецберіндсгі либерализм, Вл. Соловьев — діни-философиялык багытгагы либерализм, П. И. Нонгородцев табиғиуькьттык дестур позицияларын устанса, М. Н. Ковалсвскяй мен П. Г. Виноградов оздеріне дейінгі К. д. Кавелин сиякты дестурлі либерализмнің теорстиктсрі болдыт.

Аталмыш доуірдегі орыстыщ консерваторлары кейінгі славянофилдер сиякты сврогталык саяси тожірибеге сенімсіздікгіеі-і карап, патриотггьж модени-ултшылдыкты котермелейді. Булардыщ қатарьтна Н. Я. данилевскийді (1822—1885), К. Н. Леонтьевті (1831—1891), және Ф. М. Достоевскийді (1821—1881) жаткьтзуга болады.

Орыстың діни-философиялық турғышағы саяси-құқықтық ойы Вл. Соловьевтің (1853-1900), Ф. Достоевскийдің, К. Леонал кәйінірек С. Н. Булгаковтың (1871—1944) және Н. А. Бердяскі (1874—1848) шығармашылықтарынан кәрінеді. Булар европалық мәдени құндылықтарды игеру сәрежеліктері мен олардың тарихи процессті Ресейдің рәлі туралы сол заманғы идеяларды өздерінше ерекшелеуге ұмтылды, алайда практикада бул ерскет сынаржақтылықпен шектәсіп жатты. Достоевскийде тәбіршілдік бағдар басым, Соловьевте ұгопаялық ойлар басым болса, Бердяевта орыс өмірі мен орыс рухындағы “тәрсә антиномияның” салдарынан мұны жүзеге асыру мүмкін емес.

XX ғасырдың басында Ресейде марксизмнің тәозициясы күшейе түсті. Революциялық радикалдардың арасында орыс марксистері халықшылдарды ытғыстырып шықты. Орыс марксизмін өксі Г. В. Плеханов болып саналады. Кейін бул бағытты В. И. Ленин, Н. И. Бухарин, Л. д. Троцкий жалғастырды.

Ресейде конституциялық басқару енгізілгеннен кейін заң мен құқық саласында өдоуір алға басушылық байқалды. Конституциялық (құқықтық) мемлекет мәселелерін зерттеумен А. С. Алексеев, С. А. Котляревский, В. М. Гессен, М. М. Ковалевский сияқты орыстың құқықтанушылары айналысты. Құқық философиясы Г. Ф. Шершеневичтің (1863—1912), Б. А. Кястяковскйдің (1868—1920), Е. Н. Трубецкойдың (1863—1920),

п. И. Новгородцевтің (1866—1924) шығармашылықтарына іа қарастырылды.

Кеңестік Ресейдің бастапқы тәжірибелері шетелге асып кеткен орыс құқықтанушыларының салыстырмалы-тарихи зерттеулерінің объектісіне айналды. Ресейдің иболошағы туралы бул сыншыл-аналитикалық жұмыс шетелдегі ғылыми орталықтарда жүргізілді. Орыс эмигрантарының мұндай орталықтары Харбин, Прага, София, Берлин алаарында орналасты. Н. А. Бердяев, П. А. Сорокин, П. Б. Струне, Г. К. Гинс, Н. С. Тимашев, С. Л. Франк, С. И. Гессен және өзгелері шетелдегі оны танымай орыстың құқықтанушылары болды.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиринов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Саясаттану антологиясы. Алматы; Санат, Т. 5. 2006

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

15 -тақырып. Маркстік-лениндік саяси-құқықтық идеология

Түйінді сөздер: ленинизм, марксизм, социализм, коммунизм, капитализм, феодализм.

Негізгі сұрақтар:

15.1. Мемлекет және құқық туралы маркстік ойдың теориялық бастаулары және қоғам дамуы туралы ілімі.

15.2. Мемлекет және құқық туралы маркстік-лениндік ілімнің таптық сипаты.

Тезис: 15.1. К. Маркс пен Ф. Энгельстің дүниеге коммунистік қозғалыстары принциптерін баяндаған “Европаны елес кезіңіз жүр, бұл — коммунизм сіңісі” деп басталатын ағартушылық “Коммунистік партияның манифесті” ұзақ жылдар бойы марксизмнің жүйесінің табын азат ету жолындағы күрес бағдарламасы ретінде деріптеліп келді. Социалистік жүйе елдерінде дүниедегі бірден-бір дұрыс, оділетгі ілім ретінде насихатталған маркстік ілім дүние мен қоғамның даму заңдары туралы жаңа — коммунистік қозғалыстың і-іегізін алады. Маркстік ілім саяси ғылымдағы бөлек кезеңде пайда болған жоқ. Бұл ілімнің алғы шарттары тарихи дамудың оған дейінгі сатыларында қалыптасқан болатын.

Марксизмнің пайда болуының алғы шарттары XIX ғасырдың ортасына қарай пісіп жетілді. Немістің классикалық философиясы, ағылшынның саяси экономиясы мен француздың утопиялық социализмі марксизмнің теориялық негіздерін құрды. Марксизмнің пайда болуы мен оның қайнар кездері туралы В. И. Лениннің “Марксизмнің уш қайнар тозі және құрамдае уш бөлімі” атты еңбегінде жан-жақты баяндалған.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында Еуропада бұрын болмаған елеулі қозғалыстарға толы болды. Екі феодальдық тәртіптердің күні етіп, абсолюттік биліктердің тақтары шайқалып, құлап жатты. Қанаудың ауыртпалығынан азап пен қайыршылық көрген, адам ұятары шектелген халық бұқарасы жарқын болашақ туралы армандады. Миллиондаған халық бұқарасы қанауға, сол кездегі тәртіпке қарсы күреске көтеріліп артықшылықтар мен жеңілдіктерге ие болған тақтарға оз күшін көрсетті. Мұның бастамасын ұлы француз революциясы еңгізіп берді.

Революцияға дейін-ақ, ұлы ағартушылар Вольтер, Дидро, Монтескье, Мелье, Руссо, Гольбах, Гельвеций және тағы бұқаралар адамның ақыл-ойын тұлшалаған дін мен феодальдық тәртіптерді сындады. Олардың “ақыл-ойдың талағтарына сейкее” қоғам

ды өзгерту туралы идеялары, ерікті болып туатын, бірақ “тәртіп пен жағдайлар құл жасайтын” адам туралы ілімдері елдің қоғамдық пікірін феодальдық монархияны күрес арқылы құлату қажеттігіне, бостандық, теңдік, еділдік мұраттарының салтанат құруы жолындағы күреске өзірледі.

XIX ғасырдың алғашқы отыз жылында Францияның саяси және рухани өміріне жаңа ерлеу байқалды. Француз ұлы социалист-утопистері Сен-Симон мен Шарль Фурье капиталистік құрылысты аяусыз сынап, игілікті қоғамның жоспарларын жасады. Олар қоғамды анауға және жеке адамның пайдасына емес, ортақ мүддеге негізделген еділетгі қоғамдық құрылыс негізінде қайта құру жоспарын ұсынды. Сол деуірдің тарихшылары

О. Тьерри, О. Минне, Ф. Гизо және т.б. қоғам дамуын жаңаша ұғуға түйін іздеп, тап күресіне назар аударды.

Француз буржуазиялық революциясына немістің классикалық философиясы ұн қосты. Канттың, Фихтенің, Шеллинг пен Гегельдің есімдерімен молім болған бұл философия ерлеп келе жатқан жас буржуазияның философиясы болды. Гегель даму туралы философиялық ілімді — диалектиканы ашты. Фейербах жаратылыстың өз-өзімен тұлсідіруге болатындығын делелдеді. Гегельдің диалектикасы, оның дүниені даму, қозғалыс, қарама-қарсы негіздердің күресі ұшінде тұлсіуге ұмтылуы басқа ойшыларға да зор есер етті. Маркс Гегельді біртұтас философиялық, жүйе арқылы барлық ғалам, барлық ғылым мен өнер дамуын көрсетуге бөлек бел байлаған “алғашқы ойың” деп таныды.

Ағылшын экономистері А. Смит пен Д. Рикардо қоғамның бұкіл байлығының негізгі көзі еңбек болып табылатынын көрсетті және буржуазиялық саяси экономияның жасалуын өзірледі. Олар азаматтық қоғамды адамдардың материалдық қажеттіліктер

елсімі түрінде тусінді, муцдагы материалдык, игіліктерді тутыну мен болудегі оцдіру мсп айырбастагыт қ,атынастардыт корді.

Маркс пен Энгельс ездсінен бурынгы ойвібилдардыгц идеялык мураларын қ,айтадан оі-щсп, пролетариатгыщ мудделерін білдірстін жаца ілім жасады. Маркстіц мемлекет жене қ,оғам туралы іліміцдегі басты идея “коммунизм мурапары жольждагы курес” жене бул мураптардыг жузеге асыруга қ,абіле’г-гі “материалдытк, куш” жұмысшыг табыгның жетекшілік ролш “табуыт” еді. Гегельдыц қ,ук,ЫК философиясытныщ сыны жонітше “Кіріспе” деген мақ,аласытнда Маркс “Адамдыг азат сту қ,уЛдык, атаулыны жоймайынша мүмкін емес, ах пролетариат нагытз куқыксыз жене езілген жагдай,да турган таптытц нак озі. Пролетариат коғамныщ барлытк топтарын азат етпейінше, езін азат ете алмайды” ден тужырЫмлады.

Маркетік ілім бойынша адамзат коғамының омір суруініі парты — материалдыж игілітаерді унемі оі-шіріп отыру болып табыладыт. Маркстіц айтуынша коғам дамуы ондірістік катынастар мен ет-шіргіш куштердіц дамуытныщ сипаты мсп дсцгейіне сейкес келуіне байланысты болмак. Бул моселе бойыі-іша ол былай ден жазды: “оз оміріі-ідегі коғамдык ещірісте адамдар оз Дегендеріне карамайтын, белгілі бір кажепі катынастарда ондірістік катынастарда боладыг, бул катынастар олардыц материалдыц ендіргіліг куштері дамуының белгілі бір сатысыгна сай келеді. Осы ондірістік катынастардыц жиынтыңы коғамның экономикалык кУРЬТЛЫМы, реалдык базисі болып табылады, осыган келіп зацдытк жене саяси когщыгрма орнайды жене буган коғамдык сананыц бслгілі бір формалары сай кследі”.

Материалдык омірдіц ендіріс едісі жалпы емірдегі елеуметтік, саяси жене рухани процестерді тугызады. Осылардыц барлығынан келіп, адамдардыц материалдыж тіршілігі, олардыц коғамдытк болмысы калыштасады. Ал адамдардыд материалдык игіліктер ондіру жонііцсігі ецбек ету ерекеті коғамдык болмыстыц ггегізгі мазмуны больп табылады. Марксше айтқакца “адамдардыц санасы олардыц болмысын билемейді, кайта керіснше, олардыц коғамдык болмысыг олардыц санасын билсйді”.

Оышіргіш куштер — ондіріс едісінің негурлым озгермейтін жагы. Онытц ердайым озгеріске ушырауыг оцдірістік катынастардыц аргга калуына океліп согады. Муныц езі ог-гдірістік катынастардыц заі-щыгк жагытнан алгандагы бейнес больп табылатын меншікті катынастарга кайшы келеді. “Ондіргіш куштердіц даму формаларыт болган бул катынастар ег-гді олардыц бугауыгна айналады. Сол кезде барыл елеумс’гтік революция заманы басталадыт. Экогаомикалык негіздіц езгеруімен бірге азды-копті кыска уакыт ішінде букіл зор кондыгрмада тецкеріс жасалады”.

От-гдірістік катынастардыц ондіргіш куштердіц сипаты мсп дсцгейіне сэйкес келу зацы, Маркстіц айтуытнша, тарихи прогрестіц итермелеуші куші больп табытлады. Оныц негізіцде ецдірістіц ескі одісі жаца едіспен ауыстырыладыт. Марксизм ещірістіц белгілі бір едіске негізделген езінің базисі мен кондытрмасы бар тарихи дамудыц занды сатысын коғамдык-эконоМикалык формация деді жене бес когакщыж-эконоМикалЫк форма-

236

цияның (алгашк,ы кауымдык, кул иедснүшілік, феодалдык, капиталистік жене коММмунистік) атап керсетгі.

Коғам дамуы мен формациялардыц алмасуы туралы Маркс бытлай ден жазды: “Бірде-бір коғашык формация еркеццеу ушія озі оріс ашып беретін ендіргіш куштердіц бері кемеліне келместен бурын жойылмайды, ол жаца, негурлым жоғары ендірістік катынастар ескі коғамның ез ішігше емір суруіне материалдык жагдайлар пісіп жетілмсген бурын ешкашанда пайда болмайдыт. Сондыктан да адамзат езінің алдына еркашан тек озі шсше алатытн міндетгерді гана қояды, ейткені анытктап карагат-ща, еркашан да оны шешуге кажстгі материалдытк жагдайлар больш отырган кезде гана, ец болмаганда, болып келе жатқан кезде гана туадыт. Жалпы алгат-тда, азиялык, ежелгі замацдытк, феодалдыгк жене казіргі буржуазиялытк ендіріс одістерін экономикалытк коғамдык формацияның прогресшіл замандары дел айтуга болады. Буржуазиялык от-шірістік катынастар —

когамдық өндіріс процесінің соңғы антагонистік формасы. Антагонистік болғандықтан жеке антагонизм мағынасында емес, жекес адамдардың өмірінің когамдық жағдайларынан есіп шығатын антагонизм мағынасында. Бірақ буржуазиялық когамның қойнауында дамиды ендіргіш күштер, сонымен бірге бұл антагонизмді шешу үшін материалдық жағдайлар жасайтын антагонистік формасы. Сондықтан да адамзат когамының алғы тарихыт буржуазиялық когамдық формациямен аяқталады”.

Маркс пен Энгельс когамдық-экономикалық формациялардың алмасуына сол когамдағы ортаңғы топтар мен күштердің қалай қарайтындығын және олардың белсенді ерекеттерін де атап көрсетті. Олар “осы күнге дейін өмір сүрген барлық когамдар тарихы таптар күрестің тарихы болғандығын” ерекше атай отырып, “бұл күрес еркіндік пен бекітілген когам құрылысын революциялы жолмен қайта құрумен немесе күресуші топтардың жалпы жойылуымен тығыз отырды” деп жазды.

Бүкіл когам тарихын бір-біріне жау екі топқа бөліп қарағанда олар “буржуазиялы когам таптардың қайшылықтардыт жойған жоқ. Ол тек ескілерінің орнына жаңа таптардыт, ерудің жаңа жағдайларын, күрестің жаңа формаларын тудырды” деп Т.С. Я. Д. Р. У. Г. С. Тырысты. Олар сонымен бірге жұмыстың табының тарихи ролін жоғары бағалады және пролетариатты алдағы революцияда жетекші рөлге не болатын күш деп білді. Олардың ойынша, барлық К.И. Науыш формациялардағы яғни, бұған дейінгі кезеңдегі тарихты

көзге алушы күші — таптар күресі болып табылады. Таптар күресінің ең соңғы шепкүші кезеңі буржуазия мен пролетариат арасындағы ымыраға келмейтін саяси күрес болып табылады деп түсінген олар “пролетариат бұл революцияда өзінің бұлауларынан басқа ештеңе де жоғалтпайды, керісінше олар бұйым дүниеге ие болады” деп түсіндірді.

Когамдық таптарға В. И. Ленин былай деп анықтама берді:

“Таптар деп адамдардың үлкен топтары, когамдық өндірістің тарихи белгілі бір жүйесінде олардың алатын орнына қарай, өндіріс құрал-жабдықтарына олардың (қобнесе заі-мен бекітіліп, қалыптасқан) қатынасына қарай, өндірістің когамдық жолмен ұйымдастырудағы олардың роліне қарай, ал олай болса, когамдық, байлықтан олардың алып отырған үлесінің мөлшеріне және ол үлесті алу әдістеріне қарай айырылатын топтары аталады”.

Коммунистік когамда жетекші тапқа айналған пролетариат қана басқаратын да азат етеді. Ойткені, “буржуазияға қарсы түрік барлық таптардың ішінде тек пролетариат ғана шын мәнісіндегі революцияшыл тап болып табылады. Өзге таптардыт бері ірі өнеркәсіп дамыған сайын азып, күрі береді, ал пролетариат — осы өнеркәсіптің өз жемісі”. Бірақ, пролетариат та өмірлік тап болып қала бермейді. “Егер пролетариат буржуазияға қарсы күресте қалай тап болып біріксе, егер ол революция арқылы өзін үстем тапқа айналдырса және үстем тап ретінде ескі өндірістің қатынастарды күшпен жойса, онда ол осы өндірістің қатынастармен бірге тап қарама-қарсылықтарының болу жағдайларын жоюды, жалпы тап атаулыны жоюды, сойтіп өзінің тап ретіндегі үстемдігін де жоюды. Таптар және таптық қарама-қарсылықтары бар ескі буржуазиялық когамның орнына өрбір адамның еркін дамуы барлық, жұрттың еркін дамуының шарты болып табылатын ассоциация орнайды”.

Маркс таптық, айырмашылықтар жойылатын және жеке меншік болмайтын коммунистік когамның төменгі және жоғары фазасының (сатысының) арасындағы айырмашылықтар туралы да айтады. Оның ойынша, коммунизмнің бірінші фазасы — социализм-өндіріс пен өндірістің толық орнатылмайды, байлық жеке меншік болмайтын айырмашылықтар сақталып қалады, бірақ адамды адамның қанауына жол берілмейді, өмір мүмкіндік те болмайды. Ойткені, өндіріс құрал-жабдықтарына, фабрикаларды, машиналарды, жерді және басқа сол сияқтыларды жеке меншік етіп бақылауға берілмейді. Сонымен, “коммунистік когамның бірінші

фазасында” “буржуазиялық құқық” толық емес, тек жарым-жартылай ғана, яғни, тек қана экономикалық, өндірістің алатын орнына қарай, яғни, өндіріс құрал-жабдықтарына иелігіне қарай жойылады.

Коммунистік қоғамның жоғары фазасында ғана толық еділдік пен теңдік үстемдік қурып “еркімнен қабілетінс қарай, оркімге қерегіне қарай” принципі орнайды. Бул кезде мемлекеттің де қажеті болмайды. Лениннің сезімен айтқанда “қоғам турмысының негізгі ережелерін орындауға адамлар соншалық дағдыланған, олардың еңбегінің өнімділігі соншалық, өскен, олар өз қабілеттеріне қарай ерікті еңбек ететін болған кезде мемлекет ГОЛЫҚ қ,уриды”.

15.2. Мемлекеттің пайда болуы мен оның қызметі туралы маркстік ілім бастал-аяқ, талтық сипатта баяндалады. Маркстің ілімі бойынша, оядіріс қурал-жабдықтарын ісленген қанаушы таптар езілген таптарды ауыздықтап ұстап отыруы үшін ездерінің экономиялық, қуып-қуыптарымен қатар саяси, құқықтық, әскери және идеологиялық қуралдар мен едістердің саяси жүйесі болып табылатын мемлекет күшін де пайдаланады. Яғни, мемлекет, Маркстің түсінігінше, үстем таптың қолындағы езілген таптарды бағылтыруға және басып-жаныштауға арналған қурал.

Марксизм ілімі бойынша, мемлекет алғашқы кездегі қарама-қарсылық пен қайшылыққа толы қоғамдық дамудың жемісі. Рулық қоғамның ыңырауы мен мемлекеттің пайда болуының алғашқы белгілері туралы Ф. Энгельс “Семьяның, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы туралы” еңбегінде былай деп жазады: “Өзіт-тің бүкіл экономиялық турмыс жағдайларынан келіп, еріктілер мен жұлдарға, қанаушы байлар мен қаналушы кедейлерге болыуға тиісті қоғам — бул қарама-қарсылықтарды қайтадан ымырластыра алмайтын былай тұрсын, қайта оларды барған сайын шиеленістіре тусуға тиісті қоғам лайық болды. Мұндай қоғам осы таптардың арасында үздіксіз болып тұратын ашық күрес үстінде ғана немесе үшінші бұл күресті үстемдік етуінен тана өмір сүре алатын сәт, бул күш өзара күресуші талтардан жоғары тұрған болып, олардың ашықтанашық, қатыстыстарын басып-жаныштап отыруы және тал күресте ең ері кеткенде тек экономика саласында ғана, заңды ден аталатын формада ғана жол берді. Рулық қурылыстың дәурені етті. Еңбек болінісі және оның салдарынан қоғамның тап-тап болып жіктелуі ОНЫҢ құл-талқанын шығарды. Оның орнын мемлекет басты”.

Энгельстің пікірі бойынша, мемлекет қоғамға сырғанған елдісбір күш болып табылмайды. Мемлекет соңдай-ақ, Гегель айтқандай, “адамгершілік идеясының шындығы” да, “парасат бейнесі мен шындығы” да емес. Мемлекет — дамудың белгілі бұл сатысындағы қоғам жемісі, мемлекет — сол қоғамның өзін-өзі шешілетін қайшылықтарға келіп шырмалғанын ымырласпайтын қарама-қарсылықтарға белінгенін, қуылуға дәурені жоқ қарама-қайшылықтарға белінгенін мойындағандық еді. Ал осы қарама-қарсылықтар, экономикалық күштері бірбіріне қайшы таптар неғіжесіз күресте бірін-бірі және қоғамды жалмап қоймауы үшін, қоғамдан жоғары тұратын күш, яғни қатысты теңей алатын, оны төртінші күштен шығармай ұстап тұра алатын күш қажет болды. Маркстің ойлап тапқан бул күш қоғамның өз ішінен шыған, бірақ өзін одан жоғары қоятын, өзін одан барған сайын оқшаулай беретін күш — мемлекет еді.

Қоғамдық даму неғіжесінде пайда болған мемлекеттің Қызметі не және ол кімнің мүддесін қорғайды деген сұраққа Энгельс былай ден жауап берді: “Мемлекет таптардың қарама-қарсылығын ауыздықтап ұстау қажеттігінен туады. Итан, сонымен қатар ол осы таптардың қатысуларына келіп туғандықтан, ол жалғыз сәтте бойынша, экономика жағынан ең күдіретті үстем таптың мемлекеті болып табылады, мемлекеттің қолымен ол тап саяси қатыстан да үстем болып алады, сөйтін езілген таптың басып жаныштауға және қанауға қажетті жаңа қуралдар табады”.

Мемлекет туралы Маркс пен Энгельстің ілімін одан ері жалғастырған Ленин “Мемлекет туралы” еңбегінде “Қай жерде, қай кезде қоғам тап-тапқа белінсе, қай кезде қаналушылар мен қаналушылар пайда болса, сол жерде, сол кезде мемлекет пайда болды” деген қорытынды жасайды.

Мемлекеттің қатысты сипаты мен оның зорлық аппараты туралы ойын Ленин одан өрі былайша жалғастырады. “Тарих мынаны қарсетеді: қай жерде, қай кезде тал-тапқа белінген болса, демек, адамдар жіктеліп, олардың біреулері, қалғандарының еңбегін үнемі

иемденс алатын, бірі екімшісін канайтын таптарға болінген болса, адамдарға зорлық жасаушы айрықша аппарат болып табылатын мемлекет тек осы жерде, сол кезде шыққан.

240

Мемлекет дегеніміз — бір тагтың екіішті тагіка устемдік жүргізуін колдап отыратын машина. Бул машинаның формасы да әр түрлі болады. Іул ислснүшілік мемлекетте біз монархияның, аристократиялы республиканың немесе тіпті демократиялық республиканың болғацдығын кореміз, бірақ істің мені боз-баягы бір калпытнда кала берді”.

Лениннің созімен айтканда, “мемлекет дегеніміз адам когамынан белініп шыққан басқару аппараты”. Тек басқару ісімен гана шугылданатын, басқару үшін еэгенің еркін куштеуге бағындыратын айрықша зорлау, бағындыру аппараты — турмслерді, адамдардың айрықша образдарын, ескерді, тағыт сол сияқтыларды кажет ететін адамдардың айрықша тобы пайда болған кезде мемлекет те гайда болған.

Мемлекеттің куілтеу аппараты болып табылатындығын делелдеу үшін Ленин мемлекет болмаған кездің де болғандығын және ол кезде канау мен зорлықтың болмағандығын келденең тартады. Алғашқы қауымдық курылыс кезеңі сипаттаған ол бытлай ден жазады: “Міі-іе, сол кезде мемлекет болмаған, ,тнемі куштеу колданып отыру үшін, адамдарды куштсуге бағындырып отыру үшін, ерекіле аппарат болмаған. Біз ол кезде едет-гурып устемдігі, бедел, құрмет болғандығын, ру ақсақалдары пайдаланған билік болғандығын, бул билік кейде ейелдер ольнща болғандығын кореміз,... бірақ басқаларды басқару үшін және басару мүдделеріне, басару мақсаттарына бола белгілі бір зорлау аппаратын, куштеу аппаратын үнемі, ердайым пайдалану үшін, жұрттан белініп шыққан айрықша санаттағы адамдарды біз ешбір жерде кермейміз”.

Лениннің пікірінше мемлекет белгілі бір топ адамдардан куралған, когамнан белініп шыққан белгілі бір аппарат. Адамдар басқарылатындарға және басару жоніт-шегі мамацдарға, когамнаи жоғары туратындарға, басқаларға өмірія жүргізе алатын билел-тостеушілер мен мемлекеттің екілдері дел аталатындарға белінді. Басқаларды басаратын осы аппараттың қолы да зорлық гтен куш колдана алатын мүмкіндік берілді. Бул куштеу тесілі дел аталды. Куштеу твсілдері когам дамуына қарай үнемі өзгеріп отырды. Бірақ мемлекет болған кездің беріде де ербір когамда басқарып, билеп-тестеп, устемдік жүргізіп отырған адамдар, бір топ адамдар болды, екіметгі устап отыру үшін олардың қолдарында зорлап қолдану аппараты, қуытеу аппараты, ербар заманның теикалың дорежесіне сейкес қару-жарағы! болды. Мемлекетті тек тап ,тстемдігінің куралы ретінде гана қарастырган маркстік-лениндік ілімнің негізін қалаушылар мемлекеттің басқару қызметтеріне назар аудармайды және оның ұйымдастыру, шаруашылы, модени, сыртқы саясат мәселелерін қарастырмайды. Мемлекетті бір-біріне қарама-қарсы таптардың жауласу ережелері деп тусіндірген Ленин былай ден жазады:

“Сейтіп, осы жалпы ұбытлыстарға зер сала қарасақ. таптар болмаған кезде, қанаушылар мен қаналушылар болмаған кезде мемлекет неліюген болмаған, ол таптар пайда болған кезде неліктен мемлекет те пайда болған деген сурақ қойсақ,— міне, тек солай еткенде гана біз мемлекеттің мені және оның маңызы туралы сураққа анық жауап таба аламыз”.

Мемлекеттің билеуші таптың куралы ретінде қарастырган маркстік-лениндік идеология бір таптың гана мүддесін қорғайтын пролетариат диктатурасының қажеттігін жанталаса делелдеуге тырысады. Маркстің айтуынша, “тап күресі міндетті түрде пролетариат диктатурасына алып келеді”. Пролетариат диктатурасының белгілі бір уақытта гана өмір сүретін құрылым ретінде жарастырылған Маркс бытлай ден жазады. “Капиталистік когам мен коммунистік когамның арасында біріншісінің екіншісіне революциялы жолмен айналу деуірі жатыр. Осыт доуірге саяси етпелі доуір де сейкес келеді, бул доуірдің мемлекеті пролетариаттың революциялық диктатурасынан басқа еш нерсе де бола алмайды”. Маркстің бул қорытындысы пролетариаттың сол кездегі капиталистік когамда атқарып отырған роліне тадауға, осыт когамның дамуы туралы және пролетариат пен

буржуазияның карама-карсы мүдделерінің сыйыса алмайтындығы туралы деректерге негізделген болатын. Маркше айтқанда, пролетариат өзін азат ету үшін буржуазияны кулаты, саяси екіметті жеңіп алуға және өзінің революциялық диктатурасын орнатуға керек.

Пролетариаттың үстем танқа айналуы мен саяси билікті пайдалануы туралы “Капиталистік партияның мәт-тифесінде” былайша атап көрсетіледі: “ол пролетариаттың үстем танқа айналуы, демократияның жеңіп алуына табылады. Пролетариат өзінің саяси үстемдігін буржуазиядан барлық капиталды біртебірте тартып алу үшін барлық ендіріс құралдарын мемлекеттің, яғни үстем танқа болып ұйымдасқан пролетариаттың қолына орталықтандыру үшін және барлық өндіріс құрылымдарын мүмкіндігінше тезірек қолға алу үшін пайдаланады”. Мәңгілік құқығына қол сұғушылық болып табылатын бұл құрылымдарды марксизм “бу-

қил өндіріс едісіне теңкеріс жасайтын құрал есебінде сөзсіз керегі болатын” амалсыз шаралар ретінде түсініреді.

Мемлекеттік аппаратты зорлық құралы, зілүпкілерді қанау құралы деп қарап-сілген марксистер пролетариат диктатурасының зорлау және күштеу шараларын ақтауға және оның еңбекші халыққа мүддесі үшін қажет болғандықтан деп дәлелдеуге тырысады. Олардың дәлелдеуі бойынша, пролетарлар өзінің қазіргі иемдену едістерін де тугелдей құртқан уақытта ғана қоғамдық өндіріс құрылымдарын өзше қарата алады. Пролетариаттың өзінде қорғауды керек ететін ешнәрсе жоқ, олар осы күнті-е дегеніне жеке мәңгілік қорғап, қамтамасыз етіп келгендердің беріп қаратуға тиіс.

Өткеннің бәрін қарату мен бұрыштың үстем танқалардың қарсылығын жою үшін қажетті болып табылатын пролетариат диктатурасы туралы В. И. Ленин “Мемлекет және революция” деген еңбегінде “ілігері даму, яғни коммунизмге қарай даму пролетариат диктатурасы арқылы болады, басқаша бала алмайды, ейткені, қанаушы-капиталистердің қарсылығын қарататын пролетариат-ға басқа ешкім жоқ, бұл жолдан басқа жал да жоқ. Адамзаттың жалдама құлдыктан құтқару үшін, бұларды біз басып-жаншуга тиіспіз, бұлардың қарсылығын күштеу, қарату керек” деп жаза отырып, ол “басып-жаншуды бар жерде, күштеу бар жерде демократияның болмайтындығын” дәлелдейді.

Лениннің сезімен айтқанда, өзілген танқа ескі мемлекеттік машиналарды қаратуға тиіс. Яғни буржуазиялық мемлекет аздай формада болып (конституциялық монархия немесе буржуазиялық республика формасында), пролетариаттың онымен ұмытраласуы мүмкін емес. Пролетариат диктатурасы білігі коммунистік қоғамның бірінші фазасында ғана қажет болады деп есептеген маркстік-лениндік идеология мемлекеттің құрылымдығы туралы болжам дәлелдейді. “Коммунистік партия манифесінде” айтылғандай, “даму барысында танқалық айырмағылықтар жойылып, бүкіл өндіріс индивидтер ассоциациясының қолына жиналған кезде ресми екімет өзінің саяси сипатын жоғалтады”.

Маркстік-лениндік ілім бойынша қоғамның дамуына байланысты, пролетариаттың экономикалық, саяси, өскери және мәдени Құрылымдары арқылы байланысты мемлекет құрылымдары бастады. Билік олардың пікірінше буржуазиялық мемлекеттен пролетариат диктатурасына көшеді, ол жадны халықтық социалистік мемлекетке ұласады, ол дами келе ақыр соңында мемлекеттің құрылымдарына жеткізеді. Дегенмен, мемлекеттің толық құрылымдарын Ленин атап көрсеткендей, толық коммунизм орнатуы қажет. Ойткені, мемлекетті қажет ететін мына төмендегі процестер болғанда мемлекет өз-өзінен жойылады.

1) Қоғамдық мәңгілік тілегінде, өндіріске және еңбек пен өнімді белуге, есепке алуға аса қатаң бақылау орнату отырып,

адамзат қоғамының өзі-өзінің құрылымдарын орасан зор дамытылуы.

2) Өндіріс құрылымдарын орасан зор дамуға негізде “қоғамдық теңсіздіктің ең маңызды қайнар көздерінің бірі — ой еңбегі мен дененің арасындағы қарама-қарсылықтың және өзі-өзі адамның жан-жақты дамуы мен қала мен деревня арасындағы елеулі айырмашылықтың жойылуы.

3) демократияның жоғары дәрежеде орнығуы, “мемлекетті басқаруға барша жұрттың қатысуы, яғни барша жұрттың қоғамдық етсіздігі өз бетімен басқаруды ұйымдастыру және іс жүзінде басқару алатын болғанда”

Сонымен, маркстік-лениндік қағидаға сенер болсақ, “мемлекет мәңгі жасап келе жатқан жоқ. Мемлекетсіз өмір сүрген, мемлекет, мемлекеттік өкімет дегендердің не екеіні білмеген қоғамдар да болған. Демек, “бұрыш таптар қалайша сезсіз пайда болса, олар соншалықты сезсіз қиындайды. Таптар құрылымы мемлекет те сезсіз қиындайды”

Мемлекет және құқық туралы маркстік ілімнің тарихы өз бағасын берді. Олардың мемлекет және саясат туралы көптеген қағидалары уақыт талабына шыңданып беріп алмады. Дегенмен де, олардың саясат, мемлекет, құқық және заң туралы көзқарастары мен идеялары елеулі саяси-құқықтық ілім тарихына мәңгіге өзі және ғалымдардың зерттеу тақырыбына айналды. Сонымен бірге, марксизмді жан-жақты оқып үйренбей, еліміздің XIX ғасырлардағы саяси және рухани бейнесін кез алдымызға елестету де мүмкін емес.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т.1.
2. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О коммунистической общественной формации. В 4-томах. М.: политиздат, 1987.
3. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О Парижской Коммуне. Сборник. М.: политиздат, 1971.
4. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности государства. Соч. Т.21.
5. Марксизм. Pro и contra. / Ред. Д.М. Носов. М.: Республика, 1992.
6. Марксистско-ленинское учение о государстве и праве: история развития и современность. / Ред. колл.: Н.В. Витрук и др. М.: Наука, 1977.